

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Dr. Lentner Csaba: Az agrárfinanszírozás
aktuális kérdései Magyarországon

Dr. Prugberger Tamás: A földtörvénynek, a szövetkezeti és
az átmeneti törvénynek a kárpótlási törvénnyel összefüggő
alkotmányjogszerűsége

Dr. Lakatos Gyula: A multinacionális vállalatok
tevékenységének szociális hatásai

Dr. Diczig István: A gazdasági bűnözés új jelenségei

Dr. Kappéter István: Attitűdváltozások kaotikus időszakban

Dr. Szabó Béla: Alternatív utak Európa fejlődésében

Dr. Rétvári László: Közép-Európa földrajzi igazsága

Dr. Szretykó György: A magyar jövő kutatás új eredményei

**GAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALOM**

VI. évfolyam 1. szám, 1995.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik negyedévente

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Lentner Csaba: Az agrárfinanszírozás aktuális kérdései Magyarországon..... 5

Dr. Prugberger Tamás: A földtörvénynek, a szövetkezeti és az átmeneti törvénynek a kárpótlási törvénnyel összefüggő alkotmányjogszerűsége 48

Dr. Gaál Béla: Közösségi marketing az agrárgazdaságban 65

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Lakatos Gyula: A multinacionális vállalatok tevékenységének szociális hatásai 76

Dr. Diczig István: A gazdasági bűnözés új jelenségei 83

Dr. Kappéter István: Attitűdváltozások kaotikus időszakban 92

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Szabó Béla: Alternatív utak Európa fejlődésében 98

Dr. Rétvári László: Közép-Európa földrajzi igazsága..... 140

VITA

Dr. Szretykó György: A magyar jövő kutatás új eredményei 150

Dr. Sárkány Pál: A jövő század aranycsináló ipara: a biotechnológia 176

Dr. Magyar-Beck István: Energiaválság, de az emberi energia válsága tükrében (Tézisek)..... 174

KÖNYVISMERTETÉS

Dr. Szretykó György: Kultúra és piac..... 176

Az 1994. évi tartalomjegyzék..... 188

Szerzőink

Dr. Diczig István, az állam- és jogtudományok doktora, a Humanitás Társaság elnöke

Dr. Gaál Béla, kandidátus, a Földművelésügyi Minisztérium főosztályvezetője

Dr. Kappéter István, gyógypedagógus, neurológus, pszichiáter és pszichoterapeuta orvos, Pest Megyei Pszichiátriai Szociális Otthon, Tápiógyöngye

Dr. Lakatos Gyula, a szociológiai tudományok kandidátusa, az Élelmiszeripari Szakszervezetek Uniójának alelnöke

Dr. Lentner Csaba, közgazdász, az MTA aspiránusa

Dr. Magyar-Beck István, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Prugberger Tamás, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Dr. Rétvári László, a földrajztudományok doktora, a MTA Földrajztudományi Intézet tudományos tanácsadója

Dr. Sárkány Pál, a mezőgazdaságtudományok doktora, a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet tudományos tanácsadója

Dr. Szabó Béla, egyetemi tanár, Bradfordi Egyetem (Anglia)

Dr. Szretykó György, a szociológiai tudomány kandidátusa, a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet tudományos főmunkatársa

GAZDASÁG

Dr. Lentner Csaba

Az agrárfinanszírozás aktuális kérdései Magyarországon

A magyar agrárszektor napjainkban súlyos válságát éli át. A folyamat a nyolcvanas évek derekán már egyértelműen mutatta aggasztó jeleit, majd a 90-es évek elejétől alkalmazott agrárválság-terápia – a kisparaszti gazdaságok dominanciáját fetisizáló kormányzati ideológia –, továbbá az import-export liberalizmus érvényre juttatásának módszere a „versenyeztetés” kiprovokálása – pedig végképp padlóra tette az ágazatot.

Folyamatos piaci térvésztes, korszerűtlen termelési szerkezet, erősen orientált álló- és forgóalapok, szűkített újratermelési folyamatok, akut tőkehiány, tulajdonosi bizonytalanság, egyszóval teljes káosz és koncepció nélküli jóváírás – ez jellemzi 1994. év végén a magyar mezőgazdaságot.

Az 1990-es és az 1994-es parlamenti választások felcsillantott agrárius reményei után az ágazat végképp magára maradt.

A tőkehiány enyhítése, az ágazat biológiai – termelési alapjaihoz illeszkedő hitelezési rendszer azonban némiképp jó alapot adhatna egy korszerű termelési szerkezet létrehozásához, a jelenlegi szűkített újratermelési folyamatok szerény, de szelektív expanziójához, amivel már mind a hazai, mind a külföldi piacokon a versenyképességét visszaszerelhetné a magyar mezőgazdaság, azonban az ágazat több évtizedes mostoha kezelése a potenciális lehetőségek körét eleve behatárolja.

Az elemzés a magyar agrárszektor pénzügyi – hitelezési helyzetét vizsgálja a piaci viszonyok megjelenésétől napjainkig.

1. Az agrárszektor finanszírozásának áttekintése az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésétől napjainkig

A magyar mezőgazdaságban végbemenő privatizációs-átalakulási folyamatok bázisán a rendszerhez optimálisan illeszthető finanszírozási modell kialakítása a közeljövőben egyre égetőbb feladatként jelentkezik, ugyanis az agrárszektor speciális igényeit kielégíteni képes hitelezési gyakorlat és intézményi rendszer ma Magyarországon nem létezik.

Az átalakulás nagy kérdése, hogyan illeszkedhet a mezőgazdaság a piaci erők által koordinált mechanizmusba. A tulajdonreform központi kérdése az agrárágazatnak, de az egész társadalomnak is, ugyanakkor egymásra utaltságukat bizonyítandó „a tulajdon, az ár, a támogatás és a finanszírozás kérdései összefüggő rendszert alkotnak”. (5) Az előbbrelépés csak az egyes résztényezők eredményes kombinációján múlhat. Így a „belső megújulás szükségessége nem feledtetheti a mezőgazdaságot körülvevő külső környezet, mindenképp a piaci és pénzügyi feltételek jelentőségét. Ezek anomáliái derékba törhetik az előrevivő folyamatok kialakulását”. (14)

A jelenlegi elégtelen színvonalú és tartalmú hitelezési gyakorlattól való elmozdulásban lényeges szempont lehet az agrárfinanszírozási rendszer közelmúltbeli – 3 évtizedes – tételes elemzése.

2. Az agrárfinanszírozás főbb tapasztalatainak elemzése 1968-tól 1989-ig a nemzetgazdasági monetáris folyamatok tükrében

„Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform a tőkeáramlást, a hitelezést illetően elválasztotta egymástól a gazdálkodó egységek rövid és hosszú távú döntéseit. Míg a folyó termelés tekintetében a vállalatok

nagyobb önállóságot kaptak, addig a fejlesztési célú döntéseknél a hierarchikus kapcsolatok továbbra is meghatározóak maradtak”. (3)

Az agrárágazatra is vonatkozó alapkoncepció szerint az árak és az adók, a különféle egyéb szabályozók csak akkora mértékben teheték függetlenné a vállalatokat, forrásaik csak akkora mértékben képződhetnek, hogy azok beruházásaiknál a központi szervek által befolyásolt banktól, hitelezési politikától és az állami támogatásoktól függték. Így biztosítható volt, hogy a gazdálkodó egységek fejlődése a gazdaságpolitikai elképzelésekben szereplő célkitűzések irányába haladjon, hiszen hitelhez, támogatásokhoz mindenekelőtt a központilag is preferált naturális célokhoz kapcsolódva lehetett hozzájutni.

„Az egyszerű újratermelés és felhalmozás, más oldalról a rövid lejáratú alkalmazkodási és struktúraváltozási döntések éles különválasztása tehát az indirekt irányítási modell kulcskérdése”. (3)

Az említett finanszírozási szisztémáknak viszont állandó gondot okozott az állóeszköz-fenntartás, műszaki fejlesztés és beruházás, valamint a tartós és átmeneti forgóeszköz igény elválasztása.

Az egyszintű bankrendszerben a hitelkibocsátás és a hitelelosztás a központilag meghatározott keretek szerint történt. A beruházásra szánt hitelből első lépésben elkülönítették a központi célokhoz szükséges kereteket, majd a maradék ágazati felosztásra került.

„A bankhitelezési gyakorlat elsődleges mozgatója nem a jövedelmezőségen alapuló tőkeáramlás kiváltása és kikényszerítése volt, hanem az egymástól mesterségesen elkülönített részpiacokra áramló vásárlóerő közvetlen (direkt) szabályozása, a gazdasági egységek rövidtávú működését biztosító pénzellátás, továbbá a központi fejlesztési szándékok megvalósításának hitellel történő elősegítése.” /12/ Ez pedig nemcsak a hitelezés mozgásterét szűkítette, hanem a hitel kihelyezésének a hatékony tevékenységek finanszírozását elősegítő szerepét is

háttérbe szorította, vagyis rontotta az összgazdasági tőke hatékonyságát, a tőkebefektetést elválasztotta a jövedelmezőségtől.

A 80-as évek végéig bezárólag elmondható, hogy a banki hitelek a magyar gazdaságban csak viszonylag kis hányadban vettek részt a gazdálkodó egységek finanszírozásában, de mivel a hitelvolumen a vállalatok 2/5-énél koncentráltabb volt, mégis komoly szerepe volt a hitelfelvevő szervezetek életében. Ugyanakkor a pénzügyi rendszer hatékony működése a megfelelő tőke allokáció, tőkeáramlás, a gazdaság fejlődése szempontjából is alapvető fontosságú. Végül is a természetes célkitűzéseknek alárendelt hitelezési rendszer ellentmondásai következtében, később pedig a monetáris restriktív első hullámának tapasztalatai nyomán mind világosabb lett, hogy a bank és finanszírozási rendszer is átalakításra szorul és fokozatosan ki kell építeni a hazai tőkepiacot. (bővebben: 9)

A kétszintű bankrendszer létrejöttét követően döntően az MNB a monetáris irányítás különféle eszközeivel – jegybanki tartalék előírása, refinanszírozási korlátok, kamatláb-politika; folyószámlahitelek, értékpapír-műveletek – gyakorol befolyást a kereskedelmi bankokra, amelyek 1987 az agrárszektor finanszírozását (is) végzik.

A kétszintű bankrendszer létrejötte nem a szerves fejlődés eredménye volt, de maga az időpont is kritikusan mondható. Az átalakított bankrendszer működéséhez nem kapcsolódott az állami költségvetés és a központi tervezés gyakorlatának módosulása. Másrészt, az ismét elkerülhetetlen pénzsűkítő politika végrehajtása az újonnan formálódó bankszférára hárult. A hetvenes évtized végétől kibontakozó, az ország súlyos egyensúlyhiányait kezelni kívánó restriktív gazdaságpolitika egészen a nyolcvanas évek közepéig érvényesült. (bővebben: 21)

Az évtized közepén ezt a restriktív gazdaságpolitikát szakította meg – részben a korábbi évek sikereit túlértékelve – a gazdasági fejlődés felgyorsítását szorgalmazó keresletélénkítő politika. „Eredményét” – a magyar gazdaságban tapasztalható „ciklusos növekedés – külgazdasági

egyensúly” hullámszámát, ellentmondásosságát – annak a gazdasági recesszióba torkollását a 90-es évek elején is tapasztaljuk. (bővebben: 7)

A nemzetgazdaság reál és monetáris folyamataiba ágyazott agrárágazat finanszírozása már 1987-ben problémákba ütközött. A kiváltók, az ágazat termelési-természeti sajátosságait mellőző normativitás. Ezért 1989-ben az igényekhez jobban igazodó külön pénzügyi konstrukciók kerültek kialakításra, így a kereskedelmi bankok normatív jegybanki pénzellátása mellett a mezőgazdaság tavaszi munkáinak finanszírozására „zöldhitel-keretet” hoztak létre. A hitelkeret odaítélésénél az MNB figyelembe vette a különböző bankok eltérő mezőgazdasági ügyfélkörét és az aszály sújtotta mezőgazdasági üzemek többlet hiteligényét. Az aszály miatt veszteségesé vált nagyüzemek legrászorultabbjai állami dotációhoz is hozzájutottak, ezen túlmenően egyedi elbírálás alapján mintegy 150–200 gazdaság, reális kilábalási program kidolgozása esetén, hitel vagy hitelkamat-törlesztési engedményt kaphatott.

A 80-as évek végén a mezőgazdasági felvásárláshoz szükséges pénzeszközök biztosítására az MNB hitel és váltókeretet különített el, ezen belül az utóbbinak volt nagyobb szerepe. Jelentős részben a váltókeret viszontleszámítolásával elégitették ki a felvásárlás pénzigényét. Így egészében nőtt az ágazat refinanszírozási hitelkerete. Az élelmiszertermelés kedvezőtlen forgóalap-ellátottsága javítására úgynevezett tőkepótló hitelakcióra került sor.

Gyakorlatilag az idényjellegű tevékenységet folytató lökészerű forgóeszköz-finanszírozási igényű ágazatok pályázhattak erre a hitel-fajtára. A tőkepótló akció keretében a korábbi rövid távú forgóeszköz-hitelek egy részét középtávú hitellé minősítették át. A szóban forgó átminősített hitelekért a vállalatoknak 1989-ben és 1990-ben csak a kamatokot kellett fizetniük, de az maximum 11,5% volt, ami viszont töredéke volt a korábbi kamatszintnek. Az alaptartozások törlesztését pedig csak 1991-ben kellett megkezdeni. Ugyanakkor a rövid lejáratú

hitelek élelmiszertermeléséhez kapcsolódó része után kamatpreferenciát kaptak az érintett gazdálkodó egységek, ami a tőkepótló hitel esetében is megillette őket.

Az agrárágazat finanszírozásának javítására tett lépések csak enyhítettek a gondokon, de nem oldották meg a problémát, mint ahogyan összgazdasági szinten is az a kedvezőtlen helyzet ismétlődött meg, hogy a bankok rendelkezésére álló források tetemes részét az állami pénzügyi szféra szívta fel, amit részben a költségvetés, részben pedig az Állami Fejlesztési Intézet használt fel.

A kiéleződő pénzügyi egyensúlyi problémák ugyanis szükségessé tették a költségvetési pozíció javítását, a várható deficit lefaragását, ami a kereskedelmi bankok jegybanki szabályozásának szigorítását is maga után vonta. A hitelpolitika részbeni eredménytelenségét tükrözi, hogy a sorban állások volumene tovább növekedett. A monetáris irányítás ezúttal sem tudott a célkitűzései szerinti módon hatást gyakorolni a gazdálkodó szervezetekre, annak ellenére, hogy a beruházási- és forgóeszközhitel állomány is nőtt, jórészt az infláció miatti növekvő finanszírozási igény következtében a pénzhiány még fokozódott is 1989-ben. A gazdaságban, így az agrárgazdaságban is tovább éltek a kiküszöbölni kívánt egyensúlytalanságok, pénzügyi feszültségek.

„A jegybank olyan helyzetben tett kísérletet a kevésbé direkt szabályozási módszerek alkalmazására, amelyben lényegében a pénztulajdonosok változatlanul korábbi szerepeik csapdájában vergődtek. Az állami költségvetés nem tudott (valójában nem is akart) megszabadulni korábbi túlméretezett feladatvállalásainak kötelékéből. A pénz- és hitelpiacot ezen túlmenően továbbra is terhelték az MNB jegybanki szerepkörétől idegen feladatvállalásai. A bankok továbbra is „élvezhették” azt a védettséget, amit az eladósodott nagyvállalati ügyfélköröket óvó kormányzati magatartás eredményezett”. (20)

A bankrendszer kétszintűvé válása érdemi változást az agrárszektor finanszírozásában nem hozott. Az újonnan létrehozott kereskedelmi

bankok a megyeszékhelyeken kívül több vidéki városban is kirendeltségeket nyitottak. Az ágazat bizonytalan tulajdonosi viszonyai, piaci térvesztése és a jövedelemtermelő-képesség drasztikus csökkenése elriasztotta a bankokat az érdemi hozzáállástól, jóllehet a mezőgazdasági térségekben létrehozott bankfiókok létrehozásával a fő cél a vidéki megtakarítások allokációja (banki passzív üzletágak) és az újonnan létrejövő ipari, kereskedelmi és más tercier szektorbeli gazdasági társaságok, vállalkozások számlavezetése és finanszírozása volt, nem pedig újabb pénz pumpálása az egyébként is eladósodott mezőgazdasági üzemekbe.

A bankrendszer kétszínűvé válása után az OKHB lett a nagyüzemi mezőgazdaság és az élelmiszeripar fő finanszírozója, azonban sem a Kereskedelmi, sem az Agro, sem a Mezőbankok, sem az időközben gombamód elszaporodott takarékszövetkezetek a mezőgazdasági hitelezés piactudományi követelményeinek, de egyáltalán semmiféle magasabb színvonalat támaztó követelménynek nem tudtak és a mai napig sem tudnak megfelelni, sem a régi nagyüzemek, sem a kezdő mezőgazdasági vállalkozások tekintetében. Az elmúlt években többségükben a teljes pauperizálódás elől menekülő, kényszerből mezőgazdasági vállalkozóvá lett vidéki emberek vagy csoportos társulásaik jelentős hányada a banki hitelkihelyezés kívánalmainak nem tud megfelelni, így a bankok finanszírozási, de akár számlavezetési körébe nem kerültek az elmúlt évek során.

A kereskedelmi bankok párhuzamos terjeszkedési módja a vidéki térségekben átgondolatlan lépés volt, tekintve, hogy szolgáltatási skálájuk ugyanaz az univerzális banktípus, ahol az agrárhitelezés ráadásul háttérbe szorul. A bankfiókok ad hoc telepítése még azt a hátrányt is eredményezte, hogy a párhuzamosságból kifolyólag a forrásgyűjtési versenyben egymás kamatait túllicitálták, viszont így hiteldíjaik is megemelkedtek. Azon kevés mezőgazdasági vállalkozás, amely hitelhez jutott az elmúlt években a magas kamatfizetési díjakat mezőgazdasági tevékenységéből nem tudja kigazdálkodni. A legfőbb hiányossága

a jelenlegi mezőgazdasági hitelezési gyakorlatnak az, hogy megfelelő futamidejű, kamatozású hitelforrásokkal, sőt egyáltalán semmiféle átfogó koncepcionális mezőgazdasági hitelezési üzletpolitikával nem rendelkezik.

3. A mezőgazdasági üzemek gazdálkodásának pénzügyi körülményei és likviditási gondjai a 80-as évek végéig

A magyar gazdasági mechanizmus hatvanas évek végi reformja azt az alapkoncepciót követte, hogy az ár- és szabályozórendszer csak a gazdálkodó egységek folyamatos működését tegye lehetővé. Beruházásaik, fejlesztéseik véghezvitelére azonban már külső forrásra szorulanak.

A mezőgazdasági árrendszert is úgy alakították ki, hogy szükség legyen az agrártermelők támogatására.

Alapvető fontosságú azonban, hogy ez a támogatás a mesterséges jövedelem- és árviszonyok közepette nagyrészt nem azonos a Nyugat-Európában is folytatott agrárprotekciónizmus keretében folyósított támogatásokkal. A megtérülési követelmények figyelembe vételével a termelés korszerűsítését is lehetővé tevő nyugati szisztémával szemben a magyar egyszerűen a termelés fenntartását, létét szolgálta. (bővebben: 8)

„A támogatásokhoz, kedvezményekhez, beruházási forrásokhoz, hitelekhez csak „célirányosan” lehetett hozzájutni, mégpedig úgy, hogy a gazdaságok kapcsolódtak, igazodtak a központi elképzelésekhez, preferenciákhoz”. (9)

„Az inputok és az outputok, valamint az ajánlott beruházások árának piacától független meghatározásával, továbbá a hitelcélokat meghatározó hitelpolitikával a reform utáni gazdaságpolitika kifejezte, hogy nem a gazdasági élet központi irányításával akar szakítani, hanem csupán a termelési és beruházási tervek végrehajtásának eszközeit

változtatta meg. A gazdaságokat adott tervcélok helyett a mesterséges piac teremtette érdekek ösztönözték, hogy azt tegyék, amit az állam akar. A rendszer annyiban lett racionálisabb, hogy a tervet nem félelemből, hanem érdekeik miatt követik a termelők". (8)

Az agrárágazat előbbi pénzügyi-irányítási rendszere egészen a 80-as évekig fennmaradt, bár az évtizedfordulótól bizonyos változásokon ment keresztül. A 70-es évek végétől a gazdaság egészében csökkenni kezdtek a támogatások és ezt az agrárágazat sem kerülte el, az ágazat fajlagos támogatottsága (is) fokozatosan mérséklődött, (1. sz. táblázat), majd eközben átstrukturálódott.

1. sz. táblázat

Az agrártámogatások a termelési érték hányadában

	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
A bruttó termelési érték %-ában	19,1	12,1	11,3	10,4	9,3	8,1	7,4	8,2
A nettó termelési érték %-ában	56,7	42,2	39,9	35,2	31,9	27,2	26,9	28,4

Forrás: Rott Nándor: A mezőgazdasági támogatások és hitelek alakulása az 1980-as években (AKI Bp., 1988.)

Az 1980-as évek első felében a mezőgazdasági vállalatok támogatási struktúrája lényegesen megváltozott. A beruházási támogatásoknak az összes támogatásokon belüli részaránya az 1980. évi 21,0%-ról az 1985. évi 8,6%-ra, a közvetett támogatásoké 28,1%-ról 16,6%-ra csökkent. E két támogatás, amely az évtized elején az összes támogatásnak mintegy felét tette ki, az 1980-as évek közepére a támogatások egynegyedére zsugorodott. Ennek megfelelően a harmadik alaptípusnak, az üzemviteli támogatásoknak a részaránya az összes támogatásnak a mintegy feléről csaknem a háromnegyedére növekedett. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy a támogatások súlypontja a távlatosabb fejlesztési célkitűzésekről a rövid távú üzemviteli szférára helyeződött át.

„Az üzemviteli támogatásokon belül az árkiegészítések és az adóelengedés-adóvisszatartás részaránya növekedett nagymértékben 1980–1985 között. A termelési árkiegészítések csaknem háromszorosukra, az adóelengedések–visszatartások több, mint háromszorosukra emelkedtek, s ennek megfelelően az összes támogatásokon belüli részarányuk 6,0 illetve 1,9%-ról 19,5%-ra, illetve 6,7%-ra nőtt”. (12)

Az üzemviteli támogatások előtérbe kerülése egyben azt is jelentette, hogy a mezőgazdaságban az egyedi, időszakos jellegű, a nagyobb bajok ad hoc megakadályozását, az átmeneti gazdasági nehézségek átidalását szolgáló konstrukciók kerültek előtérbe. A tapasztalatok arra utaltak, hogy a szubvenciók mellett a mezőgazdaság finanszírozásában, hitelezésében is szélesedő teret kaptak a rövid távra szóló megoldások, a rövid lejáratú jelleg. Ez az adott körülmények között fellépő nehézségek tűzoltó jellegű megoldására utalt. A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi sebezhetősége, likviditási gondjai mind erősebbé váltak, megkérdőjelezve az agrárágazat gazdálkodási feltételei között sokszor hosszabb távon jelentkező eredmény kivásárlásával számoló gondolkodás létjogosultságát.

Az agrárszférának nyújtott támogatások, az ágazat hitelezési rendszere, az érvényesülő ár- és költségviszonyok, a költségvetési kapcsolatok szoros összefüggésben állnak egymással. (bővebben: 12)

A mezőgazdasági hitelstruktúra fontos jellemzője, hogy a folyósított hitelek zöme, 85–90%-a rövid lejáratú, ugyanakkor az itt felhalmozott hitelállományban már csupán 20 százalék alatti részt képviselnek az ilyen időtávú kölcsönök a 80-as évek derekától. Leginkább a rövid távú hitelezést érintő monetáris restriktió hatásai nem véletlenül okoztak súlyos gondokat az agrárszekciónak.

A mezőgazdasági termelészövetkezetek rövid lejáratú hitelfolyósításának összege az 1980-as évek első felében több, mint három és félszeresére emelkedett, miközben nettó árbevételük mindössze alig másfélszeresére nőtt. Következésképp a termelészövetkezetek termelésük

egyre nagyobb hányadát – ami 1985-ben a nettó árbevétel több mint egyharmadára ugrott – rövid lejáratú hitelből finanszírozták. A főképp közép- és hosszú lejáratú kölcsönökből álló ismert hitelállományok viszonylag alacsony szintjéből az a következtetés vonható le, hogy a magyar mezőgazdasági vállalatok eladósodása kismértékű, addig a rövid lejáratú hitelforgalom alakulása arra utal, hogy rejtett eladósodási folyamat ment végbe a hitel-igénybevételi kényszer formájában.

A termelési értékkel történő egybevetésnél talán még fontosabb a vállalatok látra szóló betéteihez való viszonyítás. Míg 1980-ban a rövid lejáratú betéteknek nem egészen háromszorosa volt a termelési hitelfolyósítás, 1985-ben már több, mint hatszorosa. Az a tény, hogy a betétek hatszorosára nőtt a hitelfolyósítások aránya, a vállalatok likviditásának könnyebb sebezhetőségére, tevékenységére utal.

Összességében: az agrárágazat likviditása viszonylag labilissá vált, a hitelfolyósítás szigorítása, zökkenő a gazdaságok jelentős hányadánál pénzügyi zavarokat okozott. A növekvő hitelfelvétel ugyanakkor az ágazat kiadásait is növelte, különösen, hogy a kamatterhek 1990-re számottevően megnöttek:

2. sz. táblázat

Havi átlagos kamatlábak (évi százalékban)

Megnevezés			1989		1990			
	III.	XII.	I.	III.	VI.	IX.	XII.	
Éven belüli lejáratnál	19,0	22,3	24,8	25,7	28,6	30,1	32,1	
Éven túli lejáratnál	18,3	20,3	18,5	19,8	23,9	27,2	27,5	
Váltóeszámítolásnál	16,0	19,1	23,5	26,6	27,3	28,8	32,4	

Forrás: MNB Statisztikai Főosztály egyedi adatközlése Bp., 1990.

A rövid lejáratú hiteleknel ugyanakkor csak elenyésző hányadát tette ki a forgóalap–megelőlegezési hitelek állománya. A mezőgazdasági üzemek jelentős hányada ugyanis már ahhoz sem rendelkezett elég erővel, hogy a termelés folyó kiadásainak fedezésére felvett kölcsönök mellett a hosszabb távú megoldást nyújtó forgóalap–feltöltést válassza.

A 80-as évek végére, a 90-es évek elejére tehát a szűkülő támogatások, emelkedő inputárak, növekvő költségvetési elvonások és az infláció következtében számottevően megnőtt a forgóalappal viszonylag szegényesen ellátott mezőgazdasági üzemek, főleg rövid távú hiteligénye. Ez nagyjából akkor következett be, amikor 1987-től kibontakozott a monetáris restrikciónak második hulláma.

Ez elsősorban a rövid távú hitelezés területén okozott problémákat, az épp erre a kölcsönfajta egyre inkább ráutalt agrárszektorban is súlyos zavarok keletkeztek. Az évközi termelési hitelfelvételben, a gazdálkodás finanszírozásában, a likviditásban kisebb–nagyobb zökkenők mutatkoztak.

A mezőgazdaságban felhasznált forgóeszközök a tenyészállatok kivételével más ágazatokhoz hasonlóan egy termelési ciklusban elhasználódnak. A gazdaságokban végzett különféle tevékenységeknek más–más a forgóeszköz–ciklusa, azok néha kiegyenlítik egymást, de folyamatos felhasználás is előfordulhat (pl. takarmányok). A pénzkidadás (költségek felmerülése) és a pénzbefolyás időbeli eltérése, a költségvetési befizetések üteme nagyban befolyásolta a gazdaságok finanszírozási igényét, hitelfelvételi megtakarítását.

A mezőgazdasági tevékenységnek jól körülhatárolható pénzkidadási–pénzbefolyási ritmusa alakult ki. Ennek hullámzását a nagyüzemekben végzett ipari, szolgáltatási melléktevékenység viszonylag kiegyensúlyozott pénzáramlása, vagy épp az agrártevékenység pénzfolyamatai-

val komplementer jellege enyhítheti, de nagyon sok esetben nem szünteti meg.

A gazdaságoknak az állattartásból aránylag egyenletes pénzbevétele származik, bár az e tevékenységhez szükséges takarmány számottevő (főleg saját előállítású) részét közvetlenül az aratás után bekészletezik vagy megvásárolják az üzemek.

A növénytermelés sokkal nagyobb hatással van a készletgazdálkodásra és a finanszírozás megszervezésére. A gazdaságoknak ugyanis az év első 6–8 hónapjában jóformán csak kiadásaik merülnek fel. Meg kell vásárolniuk a vetőmagot, a műtrágyát, munkabért kell fizetni, állni kell az egyre tetemesebb energia- és anyagköltéseket, elvégezni a talaj-előkészítést, sőt adóbefizetésre is sor kerül. Mindez akkora ráfordításokat követel, amelyek finanszírozása még viszonylag nagyobb állatállomány (és többé-kevésbé egyenletes árbevétel) mellett is alapvetően meghatározza a gazdaság egészének pénzügyi helyzetét. Majd a nyár végén és az ősz elején jelentkeznek csak az első komolyabb bevételek: a búza, a napraforgó, a cukorrépa, a kukorica értékesítéséből. Annak sem elhanyagolható a hatása, hogy az inputok áremelkedése általában az év elején következett be, vagyis a gazdaságok számára a kiadás azonnal jelentkezik, míg a dráguló inputok felhasználásával előállított termékek árbevétele csak a termelési ciklus végén, több hónap elteltével folyik be. (bővebben: 11)

A mezőgazdaság likviditási gondjait a 80-as évek végére az is növelte, hogy az agrártámogatások leépítése és az infláció mellett az inputokat beszállító vállalatok készletezési hajlandóságának csökkenése is többlet készletezési (finanszírozási) feladatot rótt az üzemekre. Így pl. a gépek és a műtrágya készletezési feladatait eredetileg az Agroker vállalatok látták el. Költségérzékenységük növekedésével azonban egyre kevésbé hajlandók erre, így a terhek egy részét a forgóalappal e célra sem rendelkező agrárüzemekre igyekeznek áthárítani.

A pénzkiadás és pénzbefolyás előbbi eltérése a likviditási helyzetre is hat. Vagyis a termelők jelentős hányadánál mintegy 5–7 hónapos termelési hitel igény jelentkezik.

Habár az előbbieken elmondottak ellenére a mezőgazdaságban az eladósodottság kisebb mértékű, mint más gazdasági ágazatokban (bővebben: 12), mégis egyre komolyabb likviditási gondok jelentkeztek. Ezek váltották ki már 1987/1988-ban és később is azokat a lépéseket, amelyek a mezőgazdasági hitelezés feszültségeit kívánták mérsékelni. Így bővítették a termelési hitel felvételi lehetőségét, ami azt a bizonyos 5–7 hónapos kölcsönigényt próbálja kielégíteni. Ez a hitelkeret azonban nem bizonyult elégnek.

A mezőgazdasági üzemek érdekképviseleti szervezete szerint ez csupán a tűzoltásra volt elegendő. A termelési hitelre ugyan kb. 6 hónapra lenne szüksége a gazdaságoknak, de azt csak 3 hónapos lejáratall kaphatták meg. Bár rendszerint ezt újabb 3 hónapra meghosszabbították, ez a hitelezési gyakorlat azonban elbizonytalanította a mezőgazdasági szervezeteket.

4. A váltó alkalmazásának mezőgazdasági sajátosságai

A nagyvolumenű mezőgazdasági növényi termékkibocsátás értékesítésének biztosítására az MNB elkülönített felvásárlási hitel- és váltókeretet határozott meg. A felvásárlás viszonylag zökkenőmentes lebonyolítása ugyanis rendkívül lényeges, hiszen így biztosítható az élelmiszeripar alapanyag-ellátása és az ebből befolyó pénzből kezdhetik meg a gazdaságok az őszi munkákat, fizethetik vissza a rövid távú termelési hiteleiket.

„Magyarországon 1985-től vált újra lehetővé az MNB hitelmonopóliumát megtörő kereskedelmi hitel, illetve annak egy sajátos formája a váltó”.(6) A forgalmazás pénzkímélő módon való megoldása, a termékáramlás és a pénzáramlás szorosabb összekapcsolása érdekében az MNB ösztökélésére a kereskedelmi bankok a váltó alkalmazásának

kiterjesztésére szorították rá a gazdálkodó egységeket az agrárágazatban. Az élelmiszergazdaságban 1987-től indult meg a váltók kibocsátása, mégpedig felvásárlás bonyolításához kapcsolódva. A mezőgazdasági üzemek azonban idegenkedve fogadták a felvásárló szervezetektől kapott váltókat. Azokat nem forgatták tovább, hanem amint lehetett, leszámítoltatták őket a kereskedelmi bankoknál, amelyek 1987-ben korlátlan mértékben vállalkoztak is erre. 1988-tól kezdődően azonban a bankok már csak a hitelkeretek terhére számítolhatták le a számukra megállapított váltókereten felüli váltókat. A változás reneszánsza a 90-es évek elejére teljesen alábbhagyott az agrárágazatban.

A mezőgazdasági üzemek váltóval szembeni ellenérzését számos negatív tapasztalat is erősítette, ami viszont a mielőbbi készpénzzé tévés felé terelte őket. Így például néhány szervezet – Agrokerek, Áfor, Elektromos Művek – elzárkózott attól, hogy a nagyüzemek váltóval egyenlítsék ki gép-, üzemanyag- és energiaszámlájukat. Ezzel pedig épp a nyár végi betakarítást követő agrár pénzbevétel egyik legfontosabb – a korábban már érintett – funkciója vált lehetetlenné: az őszi munkák megkezdésének finanszírozása, a korábban felmerült termelési költségekre felvett hitelek visszafizetése. A kereskedelmi bankokhoz leszámítolásra benyújtott váltók terhére ugyanakkor általában az annak lejáratú idején belül esedékes hiteleket írták jóvá. Ez egyfelől korlátozta a szabad pénzfelhasználást, másfelől nemegyszer a hitelek határidő előtti törlesztését eredményezte, ami az amúgy is likviditási problémákkal küszködő gazdaságok helyzetét tovább nehezítette. Bár ez a gyakorlat megszűnt, a bizalmatlanság csak részben oszlott el. Az is feszültségeket okozott, hogy esetenként a váltó leszámítolásakor a benyújtóval szemben a kereskedelmi bank magasabb kamatlábat állapított meg, mint amekkorát a váltó kibocsátója térített. (bővebben: 10)

A váltó határidős ügyletek (bér, adó) lebonyolítására nem alkalmas fizetési eszköz. Már pedig jónéhány gazdaság további hitelfelvételre kényszerült, hogy előbbi kötelezettségeit teljesíteni tudja. A váltók forgatását kezdetben az is gátolta, hogy felvásárlók túl nagy értékű

váltókat állítottak ki, amelyek továbbforgatása nagyon megnehezült. Másfelől a kereskedelmi hitel, vagy inkább kölcsönös hitelnújtás más formái is egyre szélesebb teret kaptak. A pénzsűke, illetve a gazdálkodó egységek romló fizetőképessége, a sorbanállás volumenének ugrásszerű növekedése a kisebb–nagyobb természetes cserék számának szaporodásával járt. Ez utóbbiak kiszűrték a váltó elfogadásában rejlő – sokszor indokolatlan, de azért számos negatív tapasztalaton is alapuló – kockázatokat. Így a mezőgazdasági üzemek egymás közti forgalmában mind gyakrabban fordult elő, hogy például a későbbi gabonatermés átadásának ellenértékeként keveréktakarmányt szállítottak egymásnak; az eladott gép vételáraként valamilyen szolgáltatást nyújtottak; tárolási szerződés alapján műtrágyát adtak el, de azt csak a felhasználás után kellett kifizetni.

A kezdeti nehézségek után kétségtelenül sokat csiszolódott a váltóalkalmazás gyakorlata, de sohasem lett ellentmondásmentes. A mezőgazdasági üzemek úgy–ahogy megbékéltek azzal, hogy a felvásárló szervezetek (rövid távú hitel híján) az átadott termény egy részéért nem tudtak készpénzzel fizetni. Az FM Pénzügyi Főosztály egyedi adatközlése szerint 1990–ben az élelmiszeriparnak saját pénzeszközök felhasználásával történő áruátvételén felüli mezőgazdasági alapanyag-felvásárlása 2/3–át kellett váltóval, és egyharmadát kellett rövid távú hitel felvételével készpénzzel finanszírozni. Az MNB korábban azt is előírta, hogy a lejárat szerint milyen összetétele legyen a kibocsátott váltóknak. 1990–1991–ben inkább a váltók forgatására, a hosszabb lejáratú váltók kibocsátására próbált ösztönözni viszontleszámítolási politikájával. Az élelmiszeripari vállalatok igyekeztek kisebb értékű váltókat kibocsátani, amelyek forgatása könnyebben megoldható volt a mezőgazdasági üzemeknek.

A fizetési fegyelem romlása, a sorbanállás minden eddiginél kiterjedtebb volta, a termelési ritmushoz nem mindig igazodó váltólejárat miatt azonban a gazdálkodó egységek korántsem barátokoztak meg teljes mértékben a váltóval. Sőt, a 90–es évek elején újabb gondok je-

lentkeztek. A gazdálkodó szervezetek likviditási problémái, a kölcsönös tartozások szövevényes rendszere nemegyszer igen kockázatosá tette a váltó elfogadását. Hiszen annak lejáratakor egyáltalán nem biztos, hogy az eladó hozzájut áruja ellenértékéhez. Különösen, hogy az adott szabályozási körülmények között nemfizetés esetén a késedelmi kamatteher sokkal alacsonyabb, mint a hitelfelvétel, vagy a váltóéleszámítás költsége. Ezért az eladó sokszor nem szívesen fogadta el bevője váltóját, illetve azt az ő beszállító partnere hasonló okokból ugyancsak bizalmatlanul kezelte. Így a váltókibocsátás és forgatás is megnehezült, (gyakorlatilag megszűnt). Ugyanebből az okból a kereskedelmi bankok váltóéleszámítása is kockázatosabbá vált. A kibocsátott váltókért vállalt banki kezesség díja is megemelkedett.

A felvásárló vállalatok igyekeztek hosszabb lejáratú váltókat kibocsátani – maximum 270 rediszkont kamatnapig, illetve 360 nap futamidőig terjedőket – hiszen az élelmiszeripari tevékenység termelési ciklusa is ezt kívánta meg. A mezőgazdasági és a feldolgozó szervezetek közti nézeteltérések állandó tárgya, hogy milyen legyen a váltó lejáratára. Az agrárüzemek természetesen a rövidebb lejáratú, megforgatott váltók leszámítását tette kedvezőbbé, mégis a fentiekben leírtak miatt igen erős volt a minél hamarabbi leszámítás igénye. Mindezekelőtt így volt ez a főleg növényi termékek értékesítésére kibocsátott felvásárlási váltók esetében, amelyeket könnyebb volt leszámíttatni, mint a normatív váltókat. Annyi még ide kívánczik, hogy sajátos módon a kereskedelmi bankok számára sem kedvező a váltók növekvő szerepe: váltóegyletekkel ugyanis nem lehet akkora banki jövedelem-szinthez jutni, mint a szokásos hitelezési tevékenység keretében. A gyakorlatban a kereskedelmi bankok is igyekeznek a felvásárló szervektől befogadott, leszámított váltóktól minél hamarabb megszabadulni.

Az MNB-hez rediszkontálásra benyújtott felvásárlási váltók között a forgatott váltó nagyon ritkán fordult elő, 1990-ben 5% alatt volt ezen váltók aránya. Tehát a kereskedelmi bankok az MNB-től kaptott

rediszkontálási keretek azonnali kitöltésére törekedtek, szinte versenyeztek egymással a más-más városokban lévő bankfiókjaik. A rediszkontálási kamatnapok eltérő kamatszázalékaiból esetlegesen realizálható többletnyereséget figyelmen kívül hagyták a leszámítolásra benyújtásnál.

1990-ben az MNB a felvásárlási váltók esetében gyakran élt a „nem kívánjuk viszontleszámítolni” jogával, mert a váltó adása, illetve rendelvényese is egyaránt kereskedelmi, felvásárlási szerv volt. Viszont a felvásárlási váltóval foglalkozó MNB paragrafusok egyértelművé tették, hogy az konkrétan mezőgazdasági termény elsődleges felvásárlására szolgálhat. Így például a megyékben elszaporodó gabonaforgalmi Kft-k és az Állami Gabonaforgalmi Vállalatok közötti „ügylet” nem a felvásárlási váltó kategóriába tartozik.

5. A mezőgazdasági üzemek likviditási jellemzői a 80-as évek végén

A mezőgazdasági üzemek likviditási helyezete természetesen nem volt egyforma. Működésük pénzügyi feltételei jelentősen eltértek egymástól. Sok függ a gazdaság termelési szerkezetétől, az alaptevékenységen kívüli profilok részarányától. A pénzügyi szabályozók szigorodása, a monetáris restrikción különböző módon érintette őket. A szezonális hiteligeny részbeni kielégítetlensége – a betakarítási, a nélkülözhetetlen termelési hitelek korlátozottsága – miatt a gazdaságok egy része komoly likviditási zavarokkal küszködött. Mindenekelőtt a kedvezőtlen adottságú vidékeken alakult ki súlyosabb helyzet. Az e térségekben található gazdaságoknál igen élesen mutatkozott meg a hitelezési rendszer adott működése és a mezőgazdasági sajátosságok kapcsolatának, valamint a mezőgazdaság romló önfinanszírozó képességének és jövedelmi helyzetének ellentmondásossága.

A mezőgazdasági termelők pénzügyi, likviditási helyzete meglehetősen differenciált. Érdemes közelebbről is áttekinteni, hogy ebből a

szempontból milyen gazdaságcsoportok különíthetők el egymástól a 80-as évek végén.

A mezőgazdasági nagyüzemek mintegy 18–20%-a nem vett fel rövid lejáratú hitelt. Ez a mintegy 250–300 üzem aközé a mintegy 400–500 gazdaság közé tartozott, amelyek pénzügyi helyzete stabil, likviditása jó. A mezőgazdasági termelők e csoportja jelentős mértékben függetlenedni tudott az alaptervekenységtől, az agrártermelés mellett komoly szerepet játszott tevékenységükben az élelmiszeripari és egyéb – sokszor ipari jellegű – kiegészítő profit.

A szóban forgó mezőgazdasági szervezetek viszonylag jó feltételek között, az átlagnál rátermettebb vezetés irányítása mellett tevékenykedtek. Folyamatosan arra törekedtek, hogy kibocsátásuk bővülésével forgóalapjukat is rendszeresen feltöltsék, ha kellett még tartalékokat is képeztek. Így a monetáris restriktió által kiváltott hatásoktól is elég nagy mértékben függetlenedni tudtak. Ugyanakkor ez az a gazdálkodói csoport, amelyik kiegyensúlyozott pénzügyi helyzetére támaszkodva adott esetben még a szigorúbb hitelezési, finanszírozási feltételek (pl. magas kamatok) miatti terheket is könnyebben elviselte.

A mezőgazdasági nagyüzemek egy másik, hozzávetőlegesen 600–650 gazdaságból álló csoportját azok az üzemek alkották, amelyek pénzügyi helyzete általában ugyan kielégítő, de nemegyszer már komolyabb nehézségekkel is szembe kell nézniük. Ebbe a csoportba évről-évre olyan gazdaságok is bekerültek, amelyek valamilyen oknál fogva (rendszerint egy beruházás sikertelensége következtében) „lecsúsztak” az előzőekben érintett üzemi körből. Beruházásaikat hitel-felvétellel finanszírozták. A forgóalap-feltöltésre az elmúlt években kisebb figyelmet fordítottak, így forgóalap-ellátottságuk közepes volt, folyamatosan rövid távú hitelekre szorultak. Emiatt az agrárágazatra nehezedő monetáris szigor már elevenbe vágóan érintette őket. Az ide tartozó gazdaságok úgymond elevickéltek az adott szabályozási közegekben, de jó néhány közülük nem bírta a terheket és fokozatosan

romlott a helyzete, ami a mezőgazdasági üzemek harmadik csoportjába való lesüllyedéséhez is vezetett.

E harmadik gazdaságcsoportba az a 250–300 szervezet tartozik, amelynek igen rossz a gazdasági és pénzügyi helyzete. A vezetési gondokon kívül az okozza nekik a legnagyobb problémát, hogy zömmel kedvezőtlen adottságú üzemek. Az aránylag rossz feltételek között folytatható agrártevékenység ellensúlyozására az adott térség gazdasági-társadalmi feltételei miatt a kiegészítő profilok kialakítására is korlátozottak a lehetőségek. Forgóalap-ellátottságuk gyenge. Épp ezeknek a gazdaságoknak lenne a legnagyobb szükségük rövid távú hitelekre, a beruházási kölcsönökről nem is beszélve. De egyben épp ezek azok a szervezetek, amelyek a szigorító feltételek között egyszerűen nem tudják felvenni a hiteleket: a megtérülési és kamat kondíciókat nem képesek vállalni. A monetáris restrikciónak is leginkább ezeket, a mindinkább leszakadó, reménytelen helyzetbe kerülő szervezeteket sújtotta. Az 1991. évi II. Tv. sokukat „letarolta”.

A mezőgazdaság hitelezésével összefüggő problémák is leggyakrabban az ebbe a csoportba tartozó gazdaságokkal, gyakorlatilag termelőszövetkezetekkel kapcsolatban merültek fel. A tsz-ek érdekképviselői szervének számításai szerint 1990-ben a szövetkezetek rövid lejáratú hitelignyeinek csak 65%-át elégítették ki a kereskedelmi bankok. Az elutasított kérelmek zöme a szóban forgó gazdaságokra esik, jórészt miattuk ilyen a hiteligny kielégítettségi foka. A sorbanállásból is ezek a szervezetek vették ki leginkább a részüket, az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó bevezetésével járó többlet finanszírozási szükségletet is ők tudták a legnehezebben kielégíteni.

A kormány 1990 közepén meghozott, a költségvetés pozícióját javítani szándékozó intézkedései is közletről érintették a kedvezőtlen adottságú üzemeket, hiszen támogatási pénzkeretüket lefaragták.

A nehéz pénzügyi körülmények között e mezőgazdasági egységek, de a viszonylag jobb (viszont romló) feltételek mellett gazdálkodó

termelők is megpróbálták ésszerűsíteni gazdálkodásukat, bár a takarékoság sok esetben újabb veszteségekhez vezet. Így visszafogták vásárlásaikat az ugrásszerűen megdrágult műtrágyákból, a keveréktakarmanyok előállítására is inkább maguk vállalkoztak.

A növekvő inputárak miatti költségemelkedés részbeni kivédésére egyre inkább célszerű saját készleteket tartani, ami egyben a technológiai folyamat egyenletességét is garantálja. Pl. a saját termésű gabona megtartására, készletezésére, a vásárolt tápokról való lemondásra és így a ráfordítások csökkentésére is érdemes vállalkozni.

Sajátos módon azonban az efféle takarékoságra is csak a nagyobb tőkeerővel rendelkező üzemek képesek, hiszen csak ezek tudják zökkenő nélkül vállalni a felmerülő többletkészletezési terheket, amelyek persze a későbbiekben megfelelő mértékben megtérülnek. Az első csoportba tartozó gazdaságok erre a feladatra akár hitel nélkül, a második csoportbeliek hitellel, a harmadik csoportban levők pedig sehogya, vagy nagyon ritkán tudtak vállalkozni már a 80-as évek végétől.

A tapasztalatok és várható folyamatok 1990-ben arra utaltak, hogy a mezőgazdasági üzemek finanszírozási helyzetének további általános nehezülése mellett a gazdaságok erősödő differenciálódása fog bekövetkezni, ami a hitelezési gyakorlatra is kihat. Néhány gazdaság több banknál is próbálkozott hitelfelvétellel, több helyen is nyitott számlát pénzügyei lebonyolítására és kölcsön reményében. A bankválasztás szabadsága kétségtelenül segítette a felvásárlási feladatok megoldásában, de a nagyobb gondokkal küszködő gazdaságok problémáit, a monetáris szigor hatásait nemigen tudta orvosolni. Azáltal viszont, hogy egy-egy gazdálkodó szerv több banknál is vezethetett, illetve nyitathat elszámolási számlát, a gazdasági tisztánlátást nagyban megnehezíti, másrészt így a fizetési fegyelem betartása, illetve betartatása szinte lehetetlenné vált. Az ún. „kijátszós trükkökkel” a mezőgazdasági nagyüzemek is egyre gyakrabban éltek, miszerint vásárlásaiknál olyan számlaszámot adtak meg, amelyről eleve tudták, hogy a szállító nem

tudja a megfelelő időben, illetve összegben követelését behajtani. A szükség törvényt szül

6. A fordulat éve – az 1990. évi monetáris politika hatása az agrárszektorra

Az 1990. évi monetáris politika céljai közt ismét a külső és belső egyensúlyi helyzet javítása, az infláció ütemének mérséklése szerepelt központi helyen. Az 1989-ben kialakított monetáris eszközrendszerben sem következett be lényegesebb változás. Az elképzelések szerint a jegybanki kamatpolitika szerepének kellett volna nőnie, miközben a nyíltpiaci műveletek köre kitágult volna.(13))

A rubel export csökkenése és a nem rubel export szokásos mértékű bővülése együtt az összes kivitel stagnálását eredményezte, ami lehetetlenné tette a gazdaság stagflációs állapotból való kitörését. 1989. év folyamán a rubelpiac beszűkülése egyre erősödött és ez a folyamat 1990 első felében – azóta is – már drámai méreteket öltött.

Az élelmiszergazdasági vállalatok forrásproblémáit jelentősen növelte, hogy a rubeles exportszállítást követő prompt incassot 60–110 napos dollár elszámolású fizetés váltotta fel. A bevételek több hónapos késése egyik főelőidézője volt a vertikális körbenállásnak.

Az élelmiszergazdaság működésének közgazdasági feltételeiben azonban igen fontos változások következtek be. Ezek egyik legfontosabb összetevője, hogy 1990 elejétől az agrárágazatban széles körben bevezetésre került a szabadárak rendszere.

Milyen folyamatok eredőjeként került sor erre a lépésre? Az agrártámogatások folyamatos leépítése, az adórendszer szigorítása következtében az élelmiszergazdaságra is nagy nyomás nehezedett a 80-as években. A mezőgazdaság ipari beszállítóinak árai már a korábbi években szabadabbá váltak. A gépipar, a vegyipar árainak felszabadítására a költségvetés terheit mérséklő támogatás leépítés következte-

ben került sor. Így az inflációs költségek könnyebb továbbhárítására nyílt lehetőség, ami többek között a mezőgazdaságban csapódott le. Természetesen a gazdaságvezetés nem hagyta teljesen sorsára az agrárágazatot. Amikor az agrárágazat költségei megemelkedtek az előbbieket hatására, a szektor, a működőképességét fenntartó kompenzációban részesült. A szabályozási rendszer a szubvenciókon, árfolyampolitikán és exporttámogatások alakításán keresztül befolyást kívánt gyakorolni a mezőgazdaságra.

A mezőgazdasági árak fokozatos szabadárassá tételével az ágazat önállósodási, kormányzati bábáskodást mellőző tendenciái indulhattak meg. A szabadár gyakorlatilag áremelési lehetőséget jelent az agrárszféra számára, ami elméletileg bevétel növekedést eredményezhet. Ugyanakkor a gazdasági tisztánlátás, a támogatások leépítése mellett a költségvetési bevételek is emelkedhetnek, mert a magasabb árak, magasabb vállalati jövedelmeket eredményezhetnek. A rugalmasabb ármechanizmus bevezetésével végül is az élelmiszerpiacon nem következett be árrobbanás, mert 1990-től a fizetőképes kereslet drasztikusan visszaesett, így az elméleti fikciók romba dőltek.

1990-ben a hatósági ármegállapítás csak a termékek viszonylag szűk körében maradt fenn: mindössze a tejnek és az étkezési búzának maradt hatósági ára, a többi terméknél az ár a kereslet és a kínálat függvényében alakult és így létrejöhetett a termelői és fogyasztói árak együttmozgása.

A szabadáras termékekre megszűnt az áremelés végrehajtását megelőző főhatósági bejelentési kötelezettség. A termelők minimális jövedelmét biztosító garantált árrendszert vezettek be a szabadárassá váló termékek közül a kukoricára és a vágósertésre. Az élelmiszergazdasági outputok árfelszabadításával egyidejűleg néhány inputár is felszabadításra került, így pl. a műtrágyáé.

A takarmányképzéssel összefüggő költségek is megszűntek. Nőtt az ágazat által felhasznált energiahordozók és csomagolóanyagok ára,

valamint a szállítási díjtételek is megemelkedtek. Az élelmiszergazdasági cikkek árhatósági jogköréről 1990-től a Földművelésügyi Minisztérium dönt, mert az Árhivatal erről a jogáról lemondott.

1990-ben további változások következtek be a támogatási rendszerben is. A kormány a folyó termelési támogatás árasztása mellett annak fokozatos leépítését vette célba, ami inkább a drasztikus formában valósult meg, mint fokozatosan, mert míg 1990-ben termelési támogatások jogcímen 3566 millió Ft támogatást kapott a mezőgazdaság, addig 1991. évi rövidtávú elképzelések között szerepelt még az egyes nagy eszközigényű, lassú megtérülési idejű élelmiszergazdasági ágazatok támogatása, így a húshasznú tehénállomány növeléséé, az anyajuhállomány cseréjéé, valamint a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek gyengébb földminőségből fakadó többletráfordításainak részbeni megtérítéséé. Mindkét esetben azonban nagyobb szerepet kívántak adni a szerkezetváltás előmozdításának és a hatékonyság fokozásának.

Az eladósodott mezőgazdasági nagyüzemek helyzetének stabilizálására önálló programot dolgozott ki a Németh-kormány. Csaknem kétszáz alacsony hatékonyságú és nagy adósságtömeget felhalmozott nagyüzem jövedelemtermelő képességének erősítésére egy adósságrendezési és szerkezet-átalakítási programot indítottak be 1990-ben. A programban való részvételre csak azok a gazdaságok pályázhattak, amelyeknek 1985 és 1988 átlagában a vagyon- és bérarányos jövedelmezősége nem haladta meg a 2%-ot.

A „sikerre való tekintettel” a tőkepótló hitel pályázatot 1990-ben is meghirdették, a mezőgazdasági termelésben lekötött tartós eszközök kialakult, indokolt szintje hiányzó forrásainak pótlására. Az igénybe vehető kölcsön lejáratára 5 év volt, ezen belül 2 év türelmi idővel.

A folyósításra kerülő közép lejáratú hitel 50%-át a kereskedelmi bank saját forrásukból fedezték, 50%-ára pedig a jegybank refinanszí-

rozási hitele nyújtott fedezetet. A tőkepótló hitelek után a gazdálkodó szervezetek 3% kamatkedvezményre jogosultak.

A hitel kamata: az MNB által refinanszírozott kölcsön esetében a jegybanki alapkamat + 1,5% marge, a kereskedelmi bank a saját forrásából finanszírozott tőkepótló hitel kamatát a bank forrásainak bekerülési költsége alapján saját maga határozta meg.

A tőkepótló hitelek kapcsán el kell mondani, hogy azok a viszonylag jó pénzügyi helyzetben lévő gazdaságoknak kedveztek.

Ez a bankoknak is jobban megfelelt, hiszen a pénzügyileg megbízható gazdaságok közül válogathatták ki a kedvezményezettet, és így hosszabb távra is megnyugtató pénzkihelyezést hajthattak végre. A keretből részesült gazdaságok viszony stabilizálhatták készletgazdálkodásukat, továbbá a folyamatos készletek finanszírozását sokkal könnyebben meg tudták oldani.

Az élelmiszergazdasági beruházások támogatási rendszere egyszerűbbé vált, az igénybe vehető források jogcímeinek száma és volumene csökkent. Mivel az élelmiszertermelés jövedelmezősége elmarad más ágazatok jövedelmi szintjétől, az itt képződő jövedelmet az átlagosnál továbbra is alacsonyabb adó terheli. Így az 1990. évi nyereség adójának mértéke 3 millió Ft-ig 35, e mérték felett pedig 40% volt. Így egyidejűleg 40%-ról 35%-ra mérséklődött az élelmiszertermelés után igénybe vehető adókedvezmény. Ezzel a mezőgazdasági szövetkezetek adóterhelése némileg mérséklődött 1990-ben, míg az állami gazdaságoké, vállalatoké az állami vagyon utáni részesedés bevezetése miatt kismértékben növekedett.

A különböző makrogazdasági feladatok, kényszerek 1990-ben sem tették lehetővé, hogy a monetáris politika szigorában változás következzen be. A monetáris restrikciónak következtében az élelmiszergazdaságban bekövetkezett rendkívüli feszültségek kezelé-

sére különféle pénzügyi és hitelezési megoldásokat dolgoztak ki. Ezek egyrésze már korábban is létezett, de néhány új elem is megjelent.

„Az egymástól eltérő körülmények és feltételek között tevékenykedő gazdálkodó egységeket nemegyszer sematikus kezelő jegybanki pénzszerűítő politika, a kamatok emelkedése, a támogatások leépítése és az infláció felgyorsulása különösen érzékenyen érintette az agrárágazatot. Az élelmiszergazdaság jövedelme nominálisan stagnált reálértékben csökkent.”(19)

Mivel az élelmiszertermelésben a jövedelmezőség szerényebb, mint a többi ágazatban, a magas hitelkamatok és a jövedelmezőség közötti feszültség e területen az átlagosnál is nagyobb. Külön gondot okoz a ráfordítások és a megtérülések időbeli eltérése a biológiai realizálási rítushoz kötődő sokszor nagyvolumenű szezonális áthidaló hiteligeny. Az is problematikus, hogy mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban, a forgótőke ellátottság viszonylag alacsony, ezért a magas kamatú nagyszámú hitelek felvétele bénítólag hat a gazdálkodásukra.

Az előbbiekből következően a monetáris és pénzügyi irányításnak figyelembe kell (kellett volna) venni az egész agrárágazat sajátosságait.

Az élelmiszergazdaság szezonális pénzigényének kielégítésére, a felvásárlás aránylag zökkenőmentes lebonyolítására az MNB 1991-ig a felvásárlási váltók refinanszírozására különített el összegeket. Elsősorban a mezőgazdaság tavaszi munkáinak finanszírozására az MNB 1990-ig biztosította az ún. zöldhitelek keretét, ami féléves lejáratú volt, és a folyó termelés áthidaló jellegű finanszírozására volt hivatott.

A megemelkedett kamatszint által viszonylag alacsony rentabilitású élelmiszer-termelésben okozott feszültségek részbeni ellensúlyozására 1990-ben is fennmaradt azoknak a rövid lejáratú hiteleknek 3 százalékpontos kamatelengedése, amelyek az agrártermeléshez kapcsolódtak. (pl. az említett tőkepótló hiteleké)

Az MNB konvertibilis exportot finanszírozó konstrukciója 1993. I. negyedévéig létezett, ami a szállítást megelőzően lehetővé tette, hogy a gazdálkodó egységek kedvezményes kamatú kölcsönhöz jussanak. A folyósítás a kereskedelmi bankokon keresztül történt és olyan gazdasági szervezetek kaphatták, amelyek export értékesítési szerződésekkel rendelkeztek és amelyek mögött bankári garanciák, akkreditívek álltak. A kölcsönt az MNB refinanszírozta, amelynek mértéke a bankári biztosítékon szereplő, az exportszerződésben rögzített eladási ár legfeljebb 80%-a volt. Ezt a refinanszírozási hitelt az MNB maximum egy évre nyújtotta, de a tényleges lejárat a kiszállítás várható időpontjához igazodott. A kereskedelmi bankok 0,5 százalékpontos kamatréssel megnövelték a refinanszírozási hiteleket, amelyeknek alapkamatai a konvertibilis devizák nemzetközi pénzpiacain (Libor, Fibor) irányadó kamatok voltak.

7. A mezőgazdasági hitelstruktúra elemzése, összehasonlító trendjei 1988-tól 1993 I–IX. hónapig és a levonható következtetések

A mezőgazdaság összes hitelállományán belül a mezőgazdaságnak folyósított részarány csökkenő tendenciát mutat, az 1988 évi 14%-ról 1993 I–IX. hónapjára 8%-kal apad le, miközben a társágazat élelmiszeriparban a hitelek részaránya nagyjából szinten marad. Ha abszolút értékben vizsgálom a kintlévő hitelek állományadatait, megállapítható, hogy a gazdasági válság mélyülésével, a gazdasági teljesítmények romlásával, nemzetgazdasági szinten a kihelyezett hitelek nagyságrendjei emelkedtek. Ugyancsak a 3. sz. táblázatból látható, hogy a nemzetgazdaságban a kintlévő hitelállomány 1992-ben az 1988 évi 81,4%-kal haladta meg. A mezőgazdaságban 1988 évet bázisul kezelve 1991-ben volt a legnagyobb hitelállomány 154,8%, ami 1992-re lényegesen lepadt, majd az 1993 szeptember 30-i állapot az 1988 évi szinttel egyező képet mutat. Megfigyelhető, hogy az élelmiszeripar trendje az össz-nemzetgazdasági szinthez hasonló. A mezőgazdaság a

súlyos válsága és szűkített újratermelési folyamatai ellenére jelentős adósságtehertől szabadult meg az utolsó két évben.

Az élelmiszergazdaság (100,0%) belső hitelstruktúráját vizsgálva, a 4. sz. táblázatból látható, hogy a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban azonos nagyságrendű hitelállomány volt kihelyezve 1988–1990 között. Ez az arány 1993-ra folyamatosan változott, mégpedig úgy, hogy az élelmiszergazdaságon belül a mezőgazdasági hitelek részaránya 39,5%-ra redukálódott. Az arányeltolódás lényegében az élelmiszeriparba kihelyezett hitelek vizsgált időszakban lévő szintentartásával (1990–1993), ugyanakkor a mezőgazdasági hitelállományok drasztikus csökkenésével magyarázható.

A hitelstruktúra hiteltípusonkénti vizsgálatánál (5. sz. táblázat) megfigyelhető, hogy a vizsgált időszakban a mezőgazdaságnak folyósított beruházási hitelek mind részarányukban – 29,4%-ról 9,1%-ra –, mind abszolút összegükben lecsökkentek. A beruházási hitelek csökkenése drasztikus a mezőgazdaságban, az 1993 szeptember 30-i állapot az 1988 december 31-i állományadatnak mindössze 39,6%-a. A kieső beruházási hitelvolument – egyúttal működőképességének és kamatfizetési kötelezettségének fenntartását –, az ágazat rövid lejáratú forgóeszköz-hitelek felvételével ellensúlyozza. Az élelmiszergazdaságon belül a mezőgazdasági éven belüli forgóeszköz-hitelek részaránya 1988-ban 13,5% volt, míg 1993 I–III. negyedévére a részarány 23%-ra emelkedett. Nyilván a forgóeszköz-hitelek dominanciája a mezőgazdaságban a kamatköltségek jelentős emelkedésével járt, ugyanis rövid lejáratú hitelekről lévén szó, normál pénzügyi kondíciójú banki források rendelkezésre bocsátásáról beszélhetünk, míg a beruházási hiteleknél a világbanki és más kiemelt állami érdekekhez kapcsolódó programok révén kedvezményes kamatozású hitelek is számításba jöhetnek. A mezőgazdasági közép- és hosszú lejáratú forgóeszköz-hitelek „haranggörbéje” a tőkepótló hitelek „lecsengésével” azt sejteti, hogy sem a kereskedelmi-, sem a jegybank 3–5 éves forrásokat nem tud az ágazat finanszírozására biztosítani.

Ha csak szigorúan a mezőgazdaság hitelstruktúra megoszlási viszonyait vizsgálom az 5. sz. táblázatból kiszámítható, hogy 1988-ban a beruházási-, továbbá közép- és hosszú lejáratú forgóeszköz-hitelek az össz mezőgazdasági hitel 73,5%-át tették ki, míg ez az arány kedvezőtlen irányba változott az eltelt 5 év alatt, így az 1993 szeptember 30-i állapot szerint már csak 41,7%-ot tesznek ki a mezőgazdaság megtérülési és jövedelmezőségi viszonyaihoz jobban illeszkedő hosszú lejáratú banki források. A kedvezőtlen tendencia folytatásának valószínűsége továbbra is fennáll. A későbbiekben vizsgálandó fejlett piacgazdaságok agrárfinanszírozási sajátosságai közül kiragadva a volt NSZK-t és összehasonlítva a magyar viszonyokkal, azt látjuk, hogy „fordított” állapot kontúrjai rajzolódnak ki. A mezőgazdasági hitelek összetételére ugyanis a közép- és hosszúlejáratú hitelek túlsúlya jellemző a németeknél. Az elmúlt 15 évben ez a hitelfajta – kis ingadozásokkal – 3/4-ét tette ki az összes hiteleknek. Ebből következik, hogy a hitelnövekményekből is hasonló magas aránnyal részesedtek. (A német adatok forrása: 17)

Az élelmiszeripar hitelstruktúrája összességében nyilván viszonylag jobb banki adósminősítési paramétereket produkálva eltérő struktúrát mutat. A relatíve alacsonyabb kamatozása, a jövedelmezőségi rátájához jobban illeszkedő beruházási hitelei abszolút értékben szinten maradtak, közép lejáratú forgóeszköz-hitelei 1989-től az 1988 évi szinthez képest megháromszorozódtak, míg a rövid lejáratú forgóeszköz-hitelek 1991-ről 1993-ra „mindössze” 30%-os hitelvolumen növekedését az élelmiszeripar okozza.

Ugyanakkor megállapítható, hogy folyótermelése finanszírozásához az élelmiszeripar kevésbé szorult rá a normál pénzügyi-kamatozású rövid lejáratú hitelek igénybevételére, mint a mezőgazdaság.

A vizsgált időszak folyósítási és törlesztési trendjét vizsgálva (6.sz. táblázat) elmondható, hogy a mezőgazdaságnak folyósított hitelek 1991-ig dinamikusán emelkedtek, majd 1992-ben az 1989 évinek

45,7%-ára csökkentek, sőt 1993 I–IX. hónapjában, az 1992 évvégi állapothoz képest újabb 43%-os csökkenés következett be. A folyósítás és a törlesztés szinkronja a vizsgált időszakban fennáll, ami a korábbi elemzésekkel összevetve azt jelenti, hogy a statikus évvégi hitelállományok ingadozása a folyósítások és törlesztések alakulásától függött. Ez rámutat arra is, hogy az ágazatban a termelésből olyan tiszta jövedelem többlet, amiből a hitelek kamatostól visszafizethetők lettek volna, ill. aminek a befektetett tőke után is kellett volna képződnie, nem keletkezett. Összességében 5 év alatt 667,4 milliárd Ft hitel került folyósításra, míg 647,2 milliárd Ft törlesztési kötelezettség lett teljesítve.

Az élelmiszeripari hitelek folyósítási és törlesztési trendjeit vizsgálva hasonló következtetés vonható le, mint a mezőgazdaságnál. 1991-ről 1992-re drasztikus megtorpanás figyelhető meg mind a folyósításban, mind a törlesztési kötelezettség alakulásában, ami gyakorlatilag a keleti piacok és a belföldi kereslet visszaesésének végleges és egyértelmű felismeréséből fakad. Az idősorokat vizsgálva ugyanakkor megállapítható, hogy a finanszírozó bankrendszer a piaci krízist késve reagálta le, ugyanis józan előrelátással már 1989 és 1990-ben is látható lett volna a krach, de a folyósított hitelek mennyiségi értéke 1991-ig dinamikusan emelkedett mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban úgy, hogy törlesztési értékek kb. 10 milliárd Ft-tal elmaradtak a folyósított hitelektől.

Az 1979-ben elkezdődött, majd a 80-as években felgyorsult infláció egyik fő vesztese a mezőgazdaság és az élelmiszeripar lett. A támogatások gyors ütemben leépültek, a hitelkamatok pedig meredeken emelkedtek. A banki passzív üzletágak forrásokhoz mind magasabb áron jutottak. Az élelmiszergazdasági ágazatok viszont a 30–40%-os kamatszintet mind nehezebben tudták kigazdálkodni, így elkezdődött a termelőalapok pótlás nélküli felélése. A vagyonszelési folyamatot – tudatosan vagy tudat alatt – az egymással piaci versenyben – ügyfélszerzés, forráskihelyezés – álló bankok ismerték fel, jöllehet a lényegi dolgok egyrésze felett a felszínes adóvizsgálatokat végző kereskedelmi

bankok figyelme elsikkadt, mert a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatokkal való hitelkapcsolat-tartásukban a régi paternalista beidegződések erőteljesen hatottak. Ezzel ellentétben a kezdő, vagy a háztájiból a tömeges árutermelésre berendezkedni szándékozó vállalkozóktól pedig teljesíthetetlen garanciákat, fedezeteket követeltek.

A nagyüzemi mezőgazdasági körben a kellő körültekintést elmulasztó, felszínes adós- és fedezeti vizsgálatot végző kereskedelmi bankok a kihelyezett hiteleinek fedezete a 90-es évek elejétől kezdve egy leértékelődött, erodált vállalati vagyon lett, aminek a java „kimentődött”, így minőségi termékek előállítására, illetve ebből kifolyólag legalább az inputköltségeket megfinanszírozó árbevétel-tartalmú piaci megjelenésre reálisan egyre kisebb valószínűséggel pályázhat.

8. Az ágazat hitelképességének reprezentatív vizsgálata az ÁVÜ-höz tartozó állami gazdaságok és élelmiszeripari vállalatok tükrében

Az Állami Vagyonügynökséghez tartozó mezőgazdasági üzemek – 71 állami gazdaság és 117 élelmiszeripari vállalat – 1991 és 1992 évi mérlegadatai alapján a banki gyakorlatban használatos mutatók segítségével elemzem az ágazat hitel, illetve hitelezhető képességét, azzal a céllal, hogy a bankoknak az ágazattal kapcsolatos kockázati trendjét értékeljem.

A bank a hitel kihelyezésekor pénzügyi kockázattal járó kötelezettséget vállal. „A hitel nyújtása előtt és annak lejáratí ideje alatt a pénzügyintézetnek megfelelően tájékozódnia kell a hitelfelvevő, illetve a kezes vagyoni viszonyairól, üzleti eredményeiről és várható fejlődéséről, a hitelkövetelést biztosító mellékkötelezettségek értékéről és érvényesíthetőségéről.”(16)

A pénzügyi kockázat mérlegelése során a bank alapvetően azt a gazdálkodó szervezetet tartja hitelképesnek, amely jövedelmező gaz-

dálkodást folytat, termékeinek realizálása biztos, fizetési kötelezettségeit rendszeresen teljesíti.

Az Állami Vagyonügynökséghez tartozó élelmiszergazdasági vállalatok pénzügyi mutatóit vizsgálva a kritikus 1991 és 1992 évekre elmondható, hogy a kiemelt mutatók azt a mélységű válságot, ami valójában végbement az ágazatban nem tükrözik (lásd a tanulmány elején I. fejezet), valójában csak halványan sejtetik. Az élelmiszeriparban például a tőkearányos eredményen kívül szinte valamennyi pénzügyi mutató kedvezőbb értéket mutat 1992-re, mint 1991-ben. A mezőgazdasági vállalatok esetében viszont a tendencia egyértelműen romló, bár a likviditási mutatók kapcsán el kell mondani, hogy azok egy szűkebb horizontú banki szemszögből nézve a vizsgált kör bontását minősítendő kedvezőek.

Az 1,8-as 1,5-ös likviditási mutatók szigorú világbankos nomenklatúrának is megfelelnének, viszont azt le kell szögezni, hogy az említett pénzügyi minősítők számításánál az inkurrens, immobil készletek levonását az adattartalom nem kellő mélysége miatt nem eszközölhettem. A mezőgazdaság hitelképes vagy hitelképtelen állapotát eldöntendő a konkrét számok mögött a minőségi tényezők értékelését is el kell végezni, így a pénzügyi helyzetet befolyásoló egyéb tényezőket; a vevők-szállítók futamidejének elemzését, a készletek forgási sebességét, a lejárt vevő és szállító állomány nagyságát, az elszámolási betétszámlákon megjelenő forgalom nagyságát, kiegyenlítettségét, a tárgyi eszközök korszerűségét, kihasználtságát. A háttér vizsgálódások során elengedhetetlen a mezőgazdaság jelenlegi és várható jövőbeli piaci helyzetének megítélése, így a beszerzések és eladások biztonsága, az export árbevétel részesedése és dinamikája, a piaci részesedés nagysága egyes áruk és országok piacán, az értékesítési irányok esetleges változásai, a termékek korszerűsége, minősége, élenjáró termékek aránya, versenyképessége, a vevőkör koncentráltsága, ennek szélesítése és mezőgazdaság függősége a beszerzési forrásoktól. A minőségi tényezők utolsó, de nem elhanyagolható vizsgálódási területe a vezetési

színvonal, az ágazatot működtető management stratégiai törekvései. Az ágazatba történő forráskihelyezés pénzügyi kockázatát felmérő pénzügyi mutatószámok és minőségi tényezők tételes számbavételénél nem került felsorolásra a dolgok legfontosabbikja, alfája és omegája, a tulajdonviszonyok rendezettsége. Ez utóbbi nélkül az imént felsoroltak értelmezhetetlenek.

Tovább folytatva a mezőgazdasági folyamatokat minősítendő ÁVÜ-s ÁG-ok pénzügyi mutatóinak elemzését a katasztrófa jeleként értékelhető, hogy az ágazatban keletkező adózott eredmény és értékcsökkenés (Cash Flow) még a kamatfizetési kötelezettséget sem fedile, sőt mivel az adózott eredmény – előjelű, az 1992-re számított – 0,5-es kamatfedezettségi mutató értékelhetetlen, a tőkearányos jövedelem negatív, dologi eszközök (tárgyi eszközök és készletek) megtérülése pedig a nettó árbevételből nem biztosított. A befektetett eszközök fedezettsége 1991-ről 1992-re 12%-kal esett vissza, ami főként a tárgyi eszközök értéktelenedésével és a saját tőkerészét jelentő mérlegszerinti eredmény – ami gyakorlatilag veszteség – 100%-os megnövekedésével magyarázható. (8. sz. táblázat)

Bizonyítható, hogy egy-egy részjelenség vagy pénzügyi mutató kiemelésével mélyreható következtetések nem vonhatók le, de a leírtak alapján összességében kikövetkeztethető, hogy az ágazat válságát elsősorban értékesítési, piaci problémák okozzák.

A likviditási mutatószámok, melyek meglepően jó értéket mutatnak, a rövid lejáratú kötelezettségek változatlansága mellett a készletek, követelések és egyéb likvid aktívák 1,8 illetve 1,5-szeres arányban lefedik a rövid passzívákat. Ez röviden úgy jellemezhető, hogy a készletek zömét adó mezőgazdasági termények, termékek, állati termékek és állatok rendelkezésére álltak, készleten voltak, csak éppen felvevő piac, illetve annak fizetőképessége hiányzott. A mezőgazdasági üzemek pénztelenségének ez a fő oka.

9. Az agrárfinanszírozás és a Pénzügyi törvény összefüggéseinek dilemmái

A restriktió 1993-tól teljeskörűen és úgy tűnik végérvényesen megszüntette az élelmiszergazdaság sajátosságaihoz elfogadhatóan illeszkedő refinanszírozási lehetőségeket. A kereskedelmi bankok forráslehetőségei viszont nem felelnek meg az élelmiszergazdaság hiteligényeinek. A zömében ma is rövid lekötésű banki forrásokra támaszkodó hitelek alkalmatlanok a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés optimális (kamat, futamidő) megfinanszírozásához.

Az élelmiszergazdaság romló jövedelmi viszonyai alapvetően rányomták bélyegüket az agrárfinanszírozásra. A bankok agrárpartnereinek gazdasági megrendülése rendkívül kockázatosá tette a hitelezést. A pénzügyi törvény (18) pedig első számú prioritássá tette a hitelkihelyezések biztonságát.

A minősített – átlag alatti, kétes, rossz – kintlévőségek után szigorú tartalékolási kötelezettségek vannak. A tartalékokat likvid fedezetbe kell tartani, ami vagy készpénz, vagy azonnal készpénzzé tehető értékpapírt jelent. A likvid fedezetek átlaghozammal nem forgathatók és fiktív veszteséget eredményeznek a banknak. A minősített kintlévőségek után képzett kockázati céltartalék jelentős forrásokat köt le a pénzügyi intézeteknél. Például a mezőgazdasági ügyfelek mivel nagy ágazati kockázatot rejtenek magukban még akkor is csak átlag alatti minősítésű besorolást nyerhetnek, ha egyébként pontosan teljesítik banki kötelezettségeiket. A kereskedelmi bankok lejárt hitel-tőke konverziójának pedig gátat szab a törvény a szavatolótőke vonatkozásában, ugyanis a bank nem rendelkezhet saját szavatoló tőkéjének 15%-ánál nagyobb részesedéssel egy társaságon belül, illetve nem rendelkezhet a vállalkozás saját tőkéjének 50%-át meghaladó részesedéssel. A bank összes befektetése pedig nem haladhatja meg a szavatoló tőkéjének 100%-át, az összes befektetésre vonatkozó korlátozás alól a bankok kivonhatják azokat a kényszer befektetéseiket, amelyeket a veszteség

mérséklése, illetve elhárítása érdekében hitel-tőke konverzió révén eszközöltek. Ez a technikai megoldás azonban csak akkor érvényesíthető, ha a befektetés három évet meg nem haladóan van a bank tulajdonában. Tehát túl kell adnia a banknak a befektetésén, aminek rentábilis végrehajtása nagyon bizonytalan. Amennyiben a hitel-tőke konverzió után a bank 10%-ot meghaladó tulajdonos lesz, akkor pedig az a korlátozás lép hatályba, hogy a folyósítandó új hitel belső hitelnek minősül, amelynek jóváhagyása csak korlátok között történhet. (33.§) A hitel-tőke konverzió nyilván csak egy szükségmegoldás, ugyanis a már befektetéssé alakult, minősített, lejárt hitel, osztalékot a jelen és várható jövőbeni jövedelmi és pénzügyi viszonyok között nem nagy valószínűséggel fog termelni.

„Az élelemiszergazdaság helyzetének abszolút és relatív romlását jól mutatja, hogy a minősített hitelállomány a mezőgazdaságban 2,6-szeresére, az élelmiszeriparban 2,1-szeresére növekedett 1991-ről 1992-re (1 év alatt!), míg a teljes ügyfélkörben megkétszereződött. A minősített állományon belül pedig kedvezőtlen irányú arányeltolódás mutatkozik a kétes és rossz minőségű, magasabb tartalékképzési kötelezettséget indukáló követelések felé. (22)

A belső forrásbevonás kimerülésével reálértékben is megnőtt a termelés külső finanszírozásának igénye, ám ezzel ellentétes érvként hat a pénzügyintézetek biztonságos forráskihelyezése, ami a fent vázolt tendenciák mellett kiegészül még azzal is, hogy a mezőgazdaságban javában tart egy bizonytalan kimenetelű tulajdonosi, illetve tulajdonváltási reform. A tartósan rossz jövedelempozíciójú ügyfelekkel szemben a bankok nem tehetnek kivételt, mert ha esetlegesen állna is a rendelkezésükre kellő nagyságrendben olcsó forrás, akkor azt, ha a továbbra is alacsony kamattal adják tovább, nem képződik marge, azaz hitelezési veszteségre tesznek szert. A magas kamatú hitel azonban veszteségessé teheti a termelést és az adós nem tud fizetni.

Kielégítő megoldást, amely a bankok és a mezőgazdasági ügyfelek érdekeit egyaránt szolgálja, csak az hozhat, ha a mezőgazdaság és az élelmiszeripar tulajdonosi viszonyai rendeződnek, megindulhat a belső tartalékképzés és az ágazat elfoglalja teljesítményével arányos helyét. Ehhez a nemzetgazdaság ágazatai között belső jövedelem-átcsoportosítás szükséges, vagy pedig a központi támogatási politika újragondolása. Ha ezen két igen lényeges feltétel közül már az egyik megvalósul, akkor a mezőgazdaság egészét már jó, legalábbis a jelenleginél jobb adósnak tekintik a bankok. A következő lépés lehet azoknak a finanszírozási technikáknak a megtalálása, amelyek az ágazat jövedelmezőségét és megtérülési viszonyait figyelembe veszik.

10. Összegzés, főbb következtetések

Az elemzés alapján az a következtetés vonható le, hogy amennyiben néhány éven belül (1 maximum 3 év) nem oldódik meg a mezőgazdaság helyzetének áldatlan állapota, úgy az ágazatra teljes termelési-pénzügyi ellehetetlenülés vár. A közvetlen termelők önellátási szintjére degradálódhat teljesítményeiben az agrárszektor. Ez a nemkívánt állapot bekövetkezése a magyar nemzetgazdaság működőképességének felborulását eredményezheti.

A fő okot egyrészt a termelői-tulajdonosi anomáliákban, másrészt a jelenlegi banki-hitelezési gyakorlat elégtelen színvonalában, gyenge problémaérzékelésében látom. A kezdő vállalkozások elvértve jutnak hitelhez, a volt nagyüzemi vállalati kör pedig a reorganizáció és a pénzügyi adóskonzolidáció hosszadalmas, kétes kimenetelű gyötrelmeit éli át. Magasak a banki hitelek díjai, rövidek a kihelyezési futamidők, amely tényezők vagy eleve csírájában elfojtják, vagy a hitelhez jutást követően, a visszafizetés esedékességekor ellehetetlenítik a termelőket.

Az akut tőkehiány szűkített újratermelést tesz csak lehetővé az ágazatban, amennyiben ez a tendencia folytatódik 1–2 éven belül élelmiszerhiány is felléphet az országban.

A rossz agrárhelyzet – kiváltképp pénzügyi viszonyai – az ország 25 milliárd dolláros bruttó adósságállományának finanszírozhatatlanságát is előbb–utóbb kiváltja, ugyanis a mezőgazdaság, a korábbi húzóágazat, az egyre gyengülő exportteljesítményeivel nem képes kitermelni a külföldi adósságok kamatfizetési, résztörlesztési devizavolumenét, amelynek az elmúlt évtizedekben a döntő hányadát adta. Más alternatív devizabevétel-szerző ágazat a magyar nemzetgazdaságban pedig jelenleg nincs.

7. sz. táblázat

Az ÁVÜ-höz tartozó élelmiszergazdasági vállalatok pénzügyi mutatói 1991-1992 években

Megnevezés	Mezőgazdaság		Élelmiszeripar	
	1991	1992	1991	1992
Gyorslikviditási	0,72	0,62	0,61	0,66
Likviditási	1,8	1,5	1,22	1,43
Kamatfedezettségi	0,4	-0,5	0,91	1,01
Dologi eszközök megtérülése	0,84	0,84	1,28	1,79
Tőkearányos eredmény jövedelmezőség %	-7,2	-17,4	-2,3	-3,7
Befektetett eszközök fedezettsége	1,28	1,16	1,05	1,02

Forrás: ÁVÜ-s adatokból saját számítások

3. sz. táblázat A mezőgazdaságnak és élelmiszeriparnak folyósított hitelek nemzetgazdasági részarányalakulásának összehasonlító trendjei (millió Ft)

(időszakvégi állományadatok)

Megnevezés	1988	1989	1990	1991	1992	1993 I-IX. hó
Összes nemzetgazdasági hitelállomány	313.995	364.304	441.539	502.77	569.693	545.044
Vd%	100,0	116,0	140,6	159,9	181,4	173,6
Élelmiszeriparral lévő folyósított hitelállomány az össz-nemzetgazdasági hitelállomány %-ában	13,4	13,5	14,2	13,9	12,8	12,4
Vd%	100,0	116,4	148,9	165,0	173,2	159,2
Mezőgazdasági hitelállomány az össznemzet- gazdasági hitelállomány %-ában	14,0	13,0	13,3	13,5	7,9	8,0
Mezőgazdasági hitelek abszolút értékei millió Ft.-ban	43.883	47.572	58.696	67.927	44.780	43.822
Vd%	100,0	108,4	133,8	154,8	102,0	99,9

Forrás: MNB Számviteli Főosztályának egyedi adatközlése alapján saját számítások

4. sz. táblázat

Hitelek évvégi állományának alakulása

Megnevezés	1989	Vm%	1989	Vm%	1990	Vm%	1991	Vm%	1992	Vm%	1993 I–III. né.	Vm%
Mezőgazdaság	43,9		47,6	49,2	58,7	48,3	67,9	42,5	44,8	38,0	43,8	39,5
Vd%	100,0	51,0	108,4		133,7		154,7		102,1		99,8	
Élelmiszeripar	42,2	49,0	49,1	50,8	62,9	51,7	67,9	57,5	73,1	62,0	67,2	60,5
Vd%	100,0		116,4		149,1		165,2		137,2		159,2	
Élelmiszergazd. összesen	86,1		96,7		121,6		137,6		117,9		111,0	
Vd%	100,0	100,0	112,3		141,2		159,8		136,9		128,9	

Forrás: MNB Számviteli Főosztályának egyedi adatközlése alapján

5. sz. táblázat
Az élelmiszergazdaság hitelstruktúrája hiteltípusonként
1988-1993 I-IX. hó

Megnevezés	1988	Vm%	1989	Vm%	1990	Vm%	1991	Vm%	1992	Vm%	1993 I-IX. hó	Vm%
	mill.Ft		mill.Ft		mill.Ft		mill.Ft		mill.Ft		mill.Ft	
Mezőgazdaság												
beruházási hitelek	25.321	29,4	24.143	25,0	21.495	17,7	19.420	14,1	10.995	9,3	10.020	9,1
Közép- és hosszúlejratú forgó- eszközhitel	6.941	8,1	8.754	15,2	16.007	13,2	17.014	12,4	10.381	8,8	8.274	7,4
Even belüli forgóeszközhitel	11.621	13,5	14.675	9,0	21.194	17,4	31.493	22,9	23.404	19,8	25.528	23,0
Osszesen	43.883	51,0	47.572	49,2	58.696	48,3	67.927	49,4	44.780	38,0	43.822	39,5
x exp. előfinanszírozó h. Élelmiszeripar							x2.353		763		500	
Beruházási hitelek	13.923	16,2	14.757	15,2	14.711	12,1	13.568	9,8	15.530	13,2	12.764	11,5
Közép- és hosszúlejratú forgó- eszközhitel	3.449	4,0	10.240	10,6	11.092	9,1	9.635	7,0	11.515	9,7	9.924	8,9
Even belüli forgóeszközhitel	24.858	28,8	24.141	25,0	37.067	30,1	46.493	33,8	46.091	39,1	44.556	40,1
Osszesen	42.230	49,0	49.138	50,8	62.870	51,3	69.696	50,6	73.136	72,0	67.244	60,5
x exp. előfinanszírozó h. Élelmiszeripar mindösszesen	86.113	100,0	96.710	100,0	121.566	100,0	137.623	100,0	117.916	100,0	111.066	100,0

6. sz. táblázat

Élelmiszergazdasági hitelek folyósítási, törlesztési trendjének alakulása md Ft-ban

Megnevezés	1989	1990	1991	1992	1993 I-IX. hó
Mezőgazdasági hitelek					
• folyósítás	166,6	186,4	194,9	76,1	43,4
• törlesztés	162,9	177,6	185,1	83,0	38,6
Élelmiszeripari hitelek					
• folyósítás	211,2	212,5	243,6	161,1	87,2
• törlesztés	204,3	200,1	237,4	167,4	96,2

Forrás: MNB Számviteli Főosztályának egyedi adatközlése alapján

Felhasznált irodalom

1. A magyar vállalatok finanszírozási szerkezetének főbb jellemzői
GKI Kézirat, 1990. április
2. **Balogh Ádám – Kapitány Gabriella – Szajkó Pál:** A vidéki bankhálózat kialakításának szempontjai és javaslat egy korszerűbb megoldásra
AKI, 1992. Bp.
3. **Antal László – Várhegyi Éva:** Tőkeáramlás Magyarországon KJK.
Bp. 1987.
4. **Antal László – Surányi György:** A bankrendszer átalakításának előtörténte
Külgazdaság, 1987. 1. szám
5. **Botos Katalin – Rott Nándor:** Az agrárszektor és a monetáris politika
Bankszemle, 1989. 5. szám.
6. **Fábri Ervin:** Váltó és piac
Bankszemle, 1987. 1. szám.
7. Főbb nemzetgazdasági folyamatok 1989.
KSH Bp. 1990.
8. **Juhász Pál:** Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?
Medvetánc, 1988. 1. szám
9. **Lányi Kamilla:** A gazdasági növekedés és az export korlátai a magyar mezőgazdaságban
Külgazdaság, 1984. 8. szám
10. **Reich Lajos:** A váltó alkalmazása az élelmiszergazdaságban
Bankszemle, 1989, 1. szám
11. **Reke Barnabás:** A mezőgazdasági üzemek forgóeszköz finanszírozása
PSZ jegyzet, Bp. 1984.
12. **Rott Nándor:** A mezőgazdasági támogatások és hitelek alakulása az 1980-as években
AKI, Bp, 1988.

13. Monetáris politika

Bankszemle, 1989. 11. szám

14. Pálovics Béláné: Egyenlőség és piacérzékenység az árképzésben
AKI, Agrárreform 1-11. kötet, 1989.

15. Sipos Aladár – Halmai Péter: Válaszúton az agrárpolitika
KJK Bp. 1988

16. Pénzüntézeti törvény

MK. 1991. 132. szám

17. Szűcs Zoltánné – Tunyoginé Nachay V.: Az agrárhitelezés intézményi rendszere néhány fejlett piacgazdaságban
Gazdálkodás, 1992. szept.

18. Szűcs István: A jelzáloghitelezés intézményi rendszere
Gazdálkodás, 1993. 5. szám

19. Vági Ferenc: A bruttó jövedelem csökkenése a mezőgazdasági vállalatokban 1967 és 1987 között
Közgazdasági Szemle, 1990. 1. szám.

20. Várhegyi Éva: Kísérletek a pénzügyi politika korrekciójára
Világgazdaság, 1990. 21-22. szám

21. Várhegyi Éva: A monetáris restrikció nehézségei
Bankszemle, 1988. 6. szám

22. Balogh Ádám – Kapitány Gabriella: A vidéki bankhálózat kialakításának szempontjai és javaslat egy korszerűbb megoldásra
AKII Kézirat, 1982. Bp.

Dr. Prugberger Tamás

A földtörvénynek, a szövetkezeti és az átmeneti törvénynek a kárpótlási törvénnyel összefüggő alkotmány jogszerűsége

1. Rendszerváltás: a föld és a szövetkezet-tagsági viszonyok összhangba hozása a jogállamiság kritériumaival.

Az 1989-90-ben bekövetkezett társadalomgazdasági és politikai rendszerváltással a mintegy 40 évig tartó reálszocializmust és a diktatúrán nyugvó totális állammechanizmust a piaci versenyen alapuló demokratikus jogállamiság váltotta fel, melynek esszenciális kelléke a legális jogcímen nyugvó tulajdon általános tisztelete, függetlenül attól, hogy az köz-, illetve a magánszférába tartozik. Sőt: egy alulról építkező önkormányzati rendszerben – miként a szervezeti rendszer alapja a család és az egyéb irányú magánjellegű mikro- és mezoközösségek, amelyek a különböző korporatív önkormányzati rendszereken keresztül a helyi és területi köztisztviselői önkormányzatokhoz, végül pedig az államhoz vezetnek – ugyanígy a személyi-családi, a különböző társasági és magántisztviselői (egyesületi) vagyosokra épülnek fel a köztisztviselői vagyosok, amelyekben nyugszik áttételesen a kincstári vagyos is. A köz- és a magántulajdon tehát a tulajdon és a gazdasági versenyszabadság tiszteletén alakuló rendszerekben egyforma jelentőséggel bír és egyiket sem lehet a másik elé helyezni.

Ennek az általános társadalom gazdasági és hatalmi politikai törvényszerűségnek a megszegése volt az egyik legfőbb hibája mind a fasizmusnak, mind a nemzeti szocializmusnak, mind pedig a kommunizmusnak. A magánérdek és magántulajdon teljes alárendelése a köztulajdonnak és a hatalmi elitnek e köztulajdonra alapozott kiváltságai szükségszerűen vezettek el a magánszférának a gazdasági és a po-

litikai viszonyok deformálódását maga után vonó egyfelől passzivitásához, másfelől általános moráллеépüléséhez.

Ezzel szemben egy liberális piaci gazdasági rendszeren nyugvó jogállami rendszer a tulajdon és a vagyon működtetésének olyan általános szabadságelvén nyugszik, ahol a korlát a másik, illetve a többi legális érdekeltségi kör, azaz legális személyiségi és vagyoni beszámítási pontok tiszteletben tartása. Eme érdek- és gazdasági hatalmi egyensúlyt a polgári jogállamokban a többpártrendszerbeli hatalom-megosztás, valamint az alkotmánytörvényekre alapozott jogrendszer építkezés biztosítja.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után bekövetkezett államosítások, különböző jogcímenek történt kényszerföldelvonások, valamint a parasztságnak kényszerszövetkezetekbe tömörítése olyan önkényes lépések voltak, amelyek nemcsak a nyugat-európai demokráciák alkotmányos elveibe ütköztek, hanem még az 1949: XX. tv-el megalkotott magyar Alkotmány eredeti rendelkezéseivel is ellentétben álltak. Az Alkotmány eredeti, 1949-es szövege is jogi védelemben részesítette mind az ún. „magántulajdont”, mind pedig az ún. „személyi” tulajdont. Igaz, a különböző tulajdonformákat a közérdek és a magánérdek „egyre szűkülő” szférái szerint rangsorolva az állami és a szövetkezeti tulajdon mögé helyezte el a személyi és legutolsó sorban a magántulajdont, ez azonban nem jelentette azt ebben az alkotmányi megfogalmazásban sem, hogy a rangsorban hátrébb álló tulajdoni forma és érdekkör ki lenne szolgáltatva az előtte állónak. Az Alkotmány akkori szövege (11.§.) is védelmet biztosított a személyi és a magántulajdon részére, kimondva, hogy egyik sem lehet a „kizsákmányolás” eszköze, és a „magasabb rendű” közérdeket nem sértheti. A „kis” magántulajdonok államosítással kikényszerített („önkéntes földfelajánlással” és a farmgazdaságok „elhagyatásával”), valamint a termelőszövetkezetesítéssel történő elvétele jöllehet a közérdekre hivatkozással történt, mégis azonban önkényesen, mivel az elvitelre a tulajdonos beleegyezése és kártalanítása nélkül, sőt ezen kívül jogalap hiá-

nyában került sor. Jogalap nélkül azért, mert tulajdonosaik tulajdonukkal a közérdeket nem sértették, kizsákmányolásra, valamint tőke felhalmozásra a háború utáni években az általános tőkehiány és szegénység következtében nem kerülhetett sor.

Éppen ezért az ily módon sérelmet szenvedett korábbi tulajdonosok joggal igényelheték az itt körvonalazott módon és jogcímeikkel az állam által elvont tulajdonaik után azt, hogy valamilyen módon kárpótlásban részesüljenek. A minden szempontból jogszerű és optimális megoldás a teljes reparáció lett volna. A sérelmek elkövetése óta azonban többnyire több mint negyven év telt el és bizonyos tulajdoni helyzetek visszafordíthatatlanul változtak meg. Ennélfogva „in integrum restituito”-ra nem kerülhet sor. A sérelmet szenvedettek teljes kártérítését pedig az állam teherbíróképességének korlátai akadályozzák. Ezért az érdekek valamilyen összhangba hozására törekedve a jogalkotó a kárpótlási törvények meghozatalánál egy olyan megoldást dolgozott ki, amely a csődjog és a kisajátítás dogmatikájában is fennáll és amely a biztosítási jognak is a sajátja. Ennek alapja a közös tehervállás, melynek hatására a jogosultak lemondanak követeléseik egy bizonyos részéről, azért, hogy egy részéhez hozzájuthassanak. E tekintetben a kárpótlási törvényeink a hitelezőknek egyfelől egymással, másfelől az adóssal történő együttes megegyezéséhez hasonlít, ahol a hitelezők lemondanak követeléseik egy részéről, az adós pedig kötelezettséget vállal arra, hogy ezt a lecsökkentett tartozását a hitelezőknek minden körülmények között kifizeti. A kárpótlási törvények esetében ehhez hasonló konszenzust jelentett e törvényeknek az 1989-ben módosított Alkotmány előírásai alapján történt megalkotása és parlamenti megszavazása. Ugyanez mondható el a „Szövetkezeti Törvénynek”, az „Átmeneti Törvénynek”, valamint az 1987-ben kibocsátott „Földtörvény” sorozatos törvényi módosításainak az Országgyűlés általi megalkotásáról is, éppen úgy, mint a tényleges földkiadások lebonyolítása céljából „a földrendező és a földkiadó bizottságok felállításáról” szóló 1993: III. tv.-ről is.

Az itt megemlített törvényi erejű jogforrásokat azért szükséges külön kiemelni, mert ezek azok, amelyek a legközvetlenebbül érintik a magyar társadalom tagjainak vagyoni helyzetét. Ezért a törvényekkel kapcsolatos az innen jövő legérzékenyebb reagálás. Emiatt tapasztalható, hogy e törvényekkel, ill. azok bizonyos szakaszaival összefüggésben az Alkotmánybírósághoz alkotmányossági szempontú felülvizsgálati kérelmek érkeznek be. Ezeknek a kérelmeknek egy jelentős része közvetve, vagy közvetlenül a Szövetkezeti Törvényt és a hozzákapcsolódó Átmeneti Törvényt támadja. Minthogy a mai magyar politikai felfogásban és a közvéleményben is igen gyakori az a nézet, hogy a szövetkezet a kommunista társadalom terméke, indokolt ezzel kapcsolatosan néhány elvi kérdést tisztázni. A *szövetkezet* – ellentétben a gazdasági társaságok tőketársulási formáitól – olyan *személyegyesülésként* működik, ahol a szövetkezet működésében a tag valamilyen formájú személyes tevékenysége, személyes közrehatása alapkövetelmény. Ez a személyes tagi közreműködés a szövetkezeti önszegélyezés elvéből folyik. Ennélfogva a tagokat a szövetkezet ügyeiben egyenlő arányú szavazati jog (egy tag egy szavazat elve) illeti meg, a vagyoni hozzájárulásuktól függetlenül. A *tagok vagyoni hozzájárulására* pénzben, kétféle módon kerülhet sor: Az egyik fő hozzájárulási forma a *részjegy*. Minden belépő tag egy meghatározott összegű részjegyet köteles jegyezni, ezen felül azonban az alapszabályban megállapított összeghatárig fakultatív módon is jegyezhet részjegyet. A tag a részjegyei után annak összegével arányosan kap osztalékot év végén a részjegyalapból. Ezen kívül már a korábbi SzVt-nek az 1980-as évek végén bekövetkezett módosításai bevezették a szövetkezeti üzletrészt, amely a vagyon-nevesítéssel függ össze. A vagyont ui. a korábbi apportbevétel és a részjegyjegyzés, valamint a szövetkezeti tagsági viszony időtartamának nagysága (ide értve az ott végzett munka nagyságát is) arányában eszmeileg megosztották a tagok között, ahol az eszmei arányokat az üzletrészek fejezik ki, amelyek után az üzletrészalapból ugyancsak osztalék jár. Az *üzletrész* ellentétben a szövetkezeti részjeggyel a részvényhez hasonló forgatható értékpapír, tehát nemcsak tag, hanem kívülálló is lehet osztalékra jogosult birtokosa. Mielőtt azonban a tag

üzletrészét kívülállóra kívánja ruházni – ellentétben a részvénnel – a szövetkezetnek vételre köteles felajánlani (elővásárlási jog).

Magával a szövetkezeti részjeggyel kapcsolatosan egy diszkriminációs jelenségre is utalni kell. Az igazi szövetkezetekben ún. a munkát végző tag nyugdíjazásával korábban a tagsági viszony automatikusan megszűnt és a tag részjegyét a szövetkezet visszaadta. Később, az ipari szövetkezetekről szóló, s ma már hatálytalan 1972. évi 32. tv. lehetővé tette, hogy a tag korábbi részjegye fele összegének a szövetkezetben hagyásával tagsági viszonyát fenntartsa. Elvben bennhagyhatta volna az egészet, de ezt a szövetkezeti vezetés általában nem engedélyezte. Így a nyugdíjasok mintegy „másodrendű tagokká” váltak és a vagyonnevesítés során a részjegy alapján kisebb lett az őket megillető tulajdonosi részarány és üzletrészük értéke is. Ez a diszkriminációs probléma azonban a joggyakorlatban jelent meg és nem a jogi szabályozás szintjén, ezért alkotmány sértés sem a régi, SzVt-ben és ISzt-ben, sem az új SzVt-ben nem mutatható ki.

A továbbiakban ezeket az ügyeket csoportosítva, elvi szinten igyekszünk megvizsgálni azt, hogy a bemutatásra kerülő kérelem típusokban mennyiben látszik fennforogni alkotmányellenesség e jogszabályok megállapítása terén, mivel azok parlamenti megszavazására már az 1989-ben teljesen átdolgozott Alkotmány alapján került sor.

2. Alkotmányossági szempontból megkérdőjelezett jogi normáknak és az ezzel összefüggésben történt közigazgatási intézkedéseknek az Alkotmány rendelkezéseivel történő összevetése

2.1. Kutatásaink szerint az alkotmányossági szempontból vitatott kérdések a Kárpótlási Törvénynek (1991: XXV. tv. – továbbiakban: Kpt.) a mezőgazdasági földekre irányuló kárpótlási igények benyújtására biztosított határidők jogvesztő jellegével és azzal függenek össze, hogy *a kártalanítási igények teljesítésére akkor is elsősorban a szövet-*

kezeti gazdálkodó szervezetek kötelezettek, ha nem is ők a tulajdonjog alanyai. Igen gyakori emellett, hogy *ugyancsak a földnek különböző időszakokban mások voltak a tulajdonosai*, és valamennyi tulajdonostól az állam vette el és juttatta másnak a földet. Mindezért az *összesített értékelés* következtében a *szövetkezetet kötelezi* a Kpt. 12. § (4) bekezdése helytállásra, aminek nem tud megfelelni, mert annyi föld nincs és így a szövetkezet veszti el a saját tulajdonában lévő földjét, továbbá veszélyben van a tagi földtulajdonok kiadása, de főképpen az Átmeneti Törvényben 1992: II. tv. (továbbiakban: Átv.) előírt tagok javára történő vagyonnevesítés.

Miként a reálszocializmus földtulajdont nacionalizáló jogforrásai sértették a régi magánföld-tulajdonosokat, ugyanígy a Kpt. ezáltal potenciálisan sértheti a szövetkezet földtulajdonát, valamint a tagok tulajdonhoz fűződő érdekeit. Ez egyértelműen a Kpt. 15.§ (1) és (2) bekezdésében jelenik meg, mely jogszabályhelyek kategorikusan írják elő azt, hogy „a kárpótlás termőföldben történő biztosítása érdekében a szövetkezet” a bejelentett igényekről szóló kiértékelés alapján köteles kijelölni a tulajdonában vagy használatában álló földterületet, amelyet a 2. számú mellékletben felsorolt jogszabályok alapján szerzett meg. E földekre a kárpótlásra jogosultakat kivétel nélkül vételi jog illeti meg.

A felsorolt jogszabályok az állam által illegális többszöri tulajdonelvételei és tulajdonba adási jogcímeket a szövetkezetek terhére kumulálja, ahelyett, hogy a *szövetkezetet az utolsó illegális tulajdonelvétele tekintetében köteleznék helytállásra, amelynek „haszonélvezője” valóban ő, míg a korábbi illegális vagyonevételekért az állam pénzbeli kárpótlásánál meg kellett volna állni és lehetetlen, vagy legalábbis gazdaságilag a szövetkezetet tönkretévő helytállásra a szövetkezetet nem lett volna szabad kötelezni.* A kártérítésre kijelölt földek összesített értékelésének módjából fakad az az ellentmondás is, hogy a szövetkezet helytállni tartozik az olyan eredetileg magasabb AK. értékű termőföldekért is az eredeti AK. értékben, amelyek az államosítás során eredetileg állami gazdaság kezelésébe kerültek, majd cserével szö-

vetkezeti használatba, de azután, hogy művelési ágváltozás következtében az AK. érték is megváltozott, mégpedig többnyire lecsökkent. Legtöbbször ui. 28-40 AK-ás szőlőkből és gyümölcsösökből 4-6 AK-ás szántók lettek.

2.2. Szorosan ide kapcsolódik az a probléma is, hogy a Kpt. 16.§-ának, valamint a Kpt. 14.§ (2) bek. b) és a 15.§ (1) bek. a) pontjára hivatkozva a korábbi közbirtokossági, majd legeltetési bizottsági, ill. községi tulajdonban állt legelőterületeket is a közös használatban álló földeken belül a kárpótlásra rendelkezésre állítás érdekében az egyes földalapokba be kell taglalni „úgy, hogy az azonos művelési ágú területek mennyisége arányaiban megfeleljen egymásnak” és ugyanezt kell elvégezni a szövetkezet által ki nem jelölt földeken belül is. E rendelkezések alkotmányosságát néhányan megkérdőjelezik. Mivel a legelőterületek sohasem voltak magántulajdonban, hanem községi tulajdonban álltak, helytelen az az álláspont és nem tűnik megalapozottnak az az alkotmányépítésre alapozott kifogás, mely szerint a Kpt. fent említett §-ai „csak akkor felelnének meg a magántulajdon védelmének, ha a volt közbirtokossági, később pedig a legeltetési bizottság kezelésében lévő földet a mennyiségi arányok megállapításánál figyelmen kívül hagynák.” A volt közbirtokossági földet ui. a községi önkormányzatnak kell visszaadni *azon arányok szerint*, ahogyan az a község határában a magángazdák földtulajdoni arányához viszonyult. Ez a mezőgazdasági termőföldek időközi csökkenése miatt szükséges, amelynek hátrányait a község egésze és a magántulajdonosok egyaránt viselték. *A legeltetési bizottság, ill. a közbirtokosság által kezelt föld a község valamennyi gazdájának érdekét szolgálta és fogja szolgálni a jövőben is.* Ezért legalább is az *eredeti arányai szerint az oda történő visszajuttatás az indokolt.* Itt tehát *alkotmány sértés* e §-ok vonatkozásában nem forog fenn.

Eme nézet megalapozása végett hivatkozni lehet a kisajátításnak ama NSZK-beli szabályára és gyakorlatára, hogy ha a község határában bizonyos területen oly kisajátítást folytatnak le, amely egyes

farmgazdaságok földjeit teljes mértékben elvonja, akkor az egész hárt földrendezésnek vetik alá és a kisajátítással nem érintett gazdák földjeinek arányos csökkentésével juttat a hatóság földet azon farmerek részére, akik földjeit a kisajátítás során teljes mértékben elvonták.

A magyar községi legelő területek biztosításánál is hasonlóról van szó. A közös legelőterületek arányos biztosítása érdekében közérdekből indokolt és egyben szükségszerű is a magánföldtulajdonok arányos csökkentése. Mindezt figyelembe véve, a fenti szakaszokkal kapcsolatban alkotmányellenességről legfeljebb olyan vonatkozásban lehet szó, hogy e szakaszok alapján nincs megfelelően védve a községi lakosság közösségi érdekét megtestesítő önkormányzati tulajdon. Ki kellett volna mondani ui. azt, hogy a szövetkezet a korábbi községi megyei önkormányzati tulajdonban állt ingatlanokat – bármilyen művelési ágba is tartoznak – bár osztályba sorolni köteles, azok azonban sem a tagok közötti tulajdon-nevesítés, sem árverés tárgyát nem képezhetik, hanem a nevesítésre kerülő, vagy árverésre kijelölt volt magántulajdonú ingatlanokhoz viszonyított eredeti arányok szerinti mértékben ahhoz az önkormányzathoz juttatandók vissza, amely annak korábban tulajdonosa volt. Ebből a szempontból kifogásolható a földrendező és a földkiadó bizottságokról szóló 1993: I l. tv. 5.§-ának (3) bekezdése is, mivelhogy korlátok nélkül hatalmazza fel a földtulajdonost arra, hogy az elkülönített földalapok közül melyikből és melyik földrészlet terhére kéri földkiadási kérelmének teljesítését. Minthogy e szakasz egyáltalán nincs tekintettel a települési és a területi önkormányzati tulajdon védelmére, szükségesnek látszana az önkormányzati tulajdon védelmére korlátként beiktatni azt, hogy a tulajdonos választása az önkormányzat részére elkülönített vagyon sérelmére nem történhet meg. Amíg e kiegészítésre nem kerül sor, e törvényhely alkotmányossága megkérdőjelezhető.

2.3. A Kpt-vel összevetve felvetődött az Átv. 25.§-ának és különösen a 8.§ (2) bekezdésének az alkotmányellenessége. Az Átv. 25.§ (1) bekezdése kimondja, hogy a „Kpt. szerinti, árverésre való kijelöléssel

nem érintett valamennyi földet a tagok, a Kpt. 17.§-ában meghatározott mértékű földet pedig a tagok és az alkalmazottak tulajdonába kell adni." A (2) bek. Ezt továbbfűzve lehetővé teszi, hogy a közgyűlés úgy határozzon, hogy az (1) bekezdésben meghatározott földekből a 8.§-ban felsorolt személyek részére is juttat tulajdoni részarányt. A 8.§ (1) bekezdése értelmében vagyonnevesítés keretében a szövetkezet üzletrészt juttathat többek között a volt tagoknak és azok örököseinek. A 6.§ b) pontja szerint azon tagokat, akik legalább öt évig tagjai voltak a szövetkezetnek, vagyonnevesítésben kell részesíteni, úgyszintén azokat is, a 8.§ (2) bekezdése szerint, akiknek öt éves tagsági viszonya átlépéssel szűnt meg. Ez utóbbi jogszabályhely abszolút felesleges, mert a 6.§ b) pontja értelmében vagyonnevesítésre úgylis jogosultak. Ez tehát csak egy jogszabályszerkesztési hiba, de semmi esetre sem forog fenn alkotmányellenesség. *Alkotmányossági szempontból* nem is ezt vitatják, hanem azt, hogy a 8.§ (2) bek. *miért nem azt mondta ki, hogy vagyonnevesítés vonatkozásában egy másik szövetkezetbe történő átlépést a tagsági viszony folyamatossága tekintetében figyelmen kívül kell hagyni.* E nézet értelmében az Alkotmány tulajdonvédelmi és egyenlő elbírálási (jogegyenlőségi) elveinek az felelne meg, ha az átlépés ellenére a régi és az új szövetkezeti jogviszony egybeszámításra kerülne, vagyis a folytonosság nem szakadna meg.

E nézetnek van reális alapja, mivelhogy a klasszikus szövetkezeti önkormányzati elvek értelmében a szövetkezeti önsegély elve nem csak egy szövetkezeten belül a tagság egymás közötti és a szövetkezettel szemben fennálló viszonyában érvényesül, hanem ezen túlmenően – a szövetkezeti föderáción keresztül – a szövetkezetek egymás közötti viszonyában is. Ennek megfelelően ha egy szövetkezet megszűnik, vagyona a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (SZNSZ) által elfogadott szövetkezeti alapelvek értelmében nem osztható teljesen szét a tagok között, hanem annak egy bizonyos hányadát továbbra is szövetkezeti célokra kell fordítani. Jóllehet ez az alapelv a mai magyar tételes jogban is jelentősen fellazult, az SzVt. (1992: I.tv. §-a utal arra, hogy a szövetkezet alapszabályában meghatározhatja azt, hogy megszűnése

esetén a vagyonának mekkora hányadát nem osztja fel és fordítja továbbra is szövetkezeti célokra a szövetkezeti szövetség rendelkezésére bocsátása útján. Ebből levezetve az a tag, aki egymás után több szövetkezetben is személyes közreműködésével hozzájárul a szövetkezeti önkormányzat vagyonának növeléséhez, az SzNSz. által elfogadott szövetkezeti alapelvek értelmében megérdemli, hogy *egy másik szövetkezetbe történő átlépés esetén időarányosan annak a szövetkezetnek a vagyonából is nevesítés során részesüljön, amelyben tagsági viszonya nem érte el az 5 évet.* Ezt az álláspontot megalapozza az is, hogy Magyarország szövetkezeti mozgalmát, pontosabban a Szövetkezetek Országos Tanácsát (OSZT.) 1968-ban felvették az SzNSz tagjai közé, melynek során kötelezettséget vállalt arra, hogy az SzNSz. által elfogadott szövetkezeti alapelveket magára nézve kötelezőnek tartja. Ennélfogva az Átv. 8.§-ának (2) bekezdése a jelenlegi megfogalmazásában alkotmányossági szempontból valóban megkérdőjelezhető.

2.4. Panaszként merült fel a Mezőgazdasági Szövetkezetek érdekvédelmi szervezeti részéről, hogy a földrendező és földkiadó bizottságokról szóló 1993: évi II. tv. 5-7.§-ai *pozitív diszkriminációban részesítik azokat a részaránytulajdonosokat, akik az előírt határidőt betartva kikérték, ill. kikérik a földünket magángazdálkodás céljára, vagyis akik kiviszik a földjüket a szövetkezetből.* E részarányföldtulajdonosok jelölhetik ugyanis meg – miként korábban már erről szó esett azt, hogy a településen belül melyik földalapról, a földalapon belül pedig melyik földrészletből kéri ki a földjüket. Ezzel szemben azoknak a részarány-tulajdonosoknak, akik nem kívánják a földjüket birtokba venni, hanem a szövetkezetben hagynák, a 9.§ értelmében ilyen jogokkal nem élhetnek, mivel a részarány-tulajdonok helyét sorolással állapítja meg.

Az e kört sújtó negatív diszkrimináció abban jelentkezik, hogy az ő részarány-földtulajdonukat csak aranykoronában képződhetett, a bevitt művelési ágban viszont nem. Így ez a kör ki van zárva abból a lehe-

tőségéből, hogy később a szövetkezeti közös használatra bocsátott földjét a bevitelkori művelési ág szerint igényelhesse vissza.

A részarány-tulajdonosoknak ez a megkülönböztetése ellentétben áll az Alkotmány 70/A.§-ával, ami csak úgy szüntethető meg, ha a szövetkezeti használatba visszahagyott földek részarány-tulajdonosai is a földjüket kivevő részarány-tulajdonosokhoz hasonlóan megjelölhetik, hogy hol kívánják földjüket kijelölni és náluk is a bevitelkori művelési ág kerüljön feltüntetésre. A jelenlegi szabályozásból egyértelműen kitűnik az *egyéni parasztgazdaságokat a szövetkezetek hátrányára preferáló agrárpolitika*, aminek helyénvalósága a jelenlegi gazdasági lehetőségek közepette – különösen az egyéni tőkeszegénység okából – erősen megkérdőjelezhető. Ilyen helyzetben – miként erről már szó esett – a szövetkezeti összefogásnak van reális talaja.

2.5. A tulajdonba adásra kerülő föld helyének és az elvitelkori művelési ágának megjelölésénél alkotmányellenesség mutatkozik meg a *földjüket a szövetkezetből kivinni szándékozók kárára. Hátrányos helyzetet teremt számukra az a tény, hogy az 1992: II. tv. 27.§-a értelmében a föld önálló ingatlanná alakításának költségeit nekik kell viselniük*, ide értve az ingatlan-nyilvántartási bejegyzés eljárási illetékét is. Tekintettel arra, hogy a szövetkezeti közös földhasználat kialakítására a jogállamiság elvét sértő normatív és egyedi aktusok sorozata alapján került sor egyrészt a földtulajdonosok akarata ellenére, másrészt pedig a szövetkezetek megkérdezése nélkül (lásd a földtulajdonról és a földhasználatról szóló 1967. évi III. tv-t, mely szerint a kívülállóktól haszonbérlet földeket a szövetkezet köteles volt tulajdonba venni), indokolt, hogy *az önálló ingatlanná alakítás költségeit a sérelmet szenvedett földtulajdonosok esetében az állam viselje*.

2.6. A szövetkezeti önkormányzat és a szövetkezeti tagsági belső viszonyok jogi szabályozása vonatkozásában alkotmányossági kifogások mindenekelőtt a szövetkezeti *üzletrésszel* kapcsolatosan nyilvánultak meg. Az egyik ilyen kifogás, hogy az 1992: VI. tv. 1.§-a akként

módosította az Átv. 10.§ (1) bekezdését, hogy meghatározta az üzlet-résztőke felosztásának a kereteit. Ezzel kivette a döntés lehetőségét a közgyűlés hatásköréből, korlátozva ezzel a szövetkezeti önkormányza-tot. Formai téren kétségtelenül ez a helyzet. Ha azonban erre a szövet-kezetekben a vezetőség részéről a tagság hátrányára megnyilvánult visszaélések megelőzése és csökkentése érdekében került sor, akkor indokolt és *alkotmányjogilag sem kifogásolható*. Ilyen önkormányza-tot korlátozó benyúlások általánosak a nyugat-európai – főleg a német társasági – jogban a részvényt és az üzletrészeket érintő jogi szabályo-zás terén, éppen a tagi érdekek megóvása miatt. Mindez fennáll a pol-gári államok szövetkezeti esetében is. Az viszont *indirekt módon sérti az Alkotmány 70C.§-át, hogy e jogszabálymódosító tervezetet a kor-mány nem egyeztette a szövetkezetek országos érdekképviseleti szervei-vel*, holott az SzVt. (1991: I.tv.) 113.§ (1) bekezdésének előírása sze-rint a szövetkezeteket érintő valamennyi jogszabálytervezetet a kibo-csátás előtt a megfelelő szövetkezeti érdekvédelmi szervezettel véle-ményeztetni kell. Amíg erre nem kerül sor, e törvénymódosítás alkot-mányellenessége fennáll.

Megalapozatlanok viszont azok az alkotmánysérelemre vonatkozó panaszok, amelyek azt kifogásolják, hogy az üzletrészeket aszerint kü-lönbözteti meg az Átv., hogy kívülállóról, vagy tagról van-e szó. A kí-vülállók értelemszerűen a szövetkezetből nem válhatnak ki, hiszen nincs miből kiválniuk. Így üzletrészüik alapján vagyont sem vihetnek ki. Üzletrészüket azonban a szövetkezet elővásárlási joga mellett sza-badon eladhatják. Az üzletrészt tehát nem lehet összefüggésbe hozni a kiválással. Ennélfogva az Átv. 31-35.§-ainál alkotmányellenességet nem látszik fennforogni.

Az Átv. 31. és 35.§-át olyan oldalról is kifogásolják, hogy ha a va-gyonukat a szövetkezetből kivinni szándékozók vagyoni részaránya 10% alatt marad, az árverés elmaradhat és így a vagyonkivitelre ily módon, sőt egyáltalán nem kerülhet sor. E szabály ezáltal e réteg esélyegyenlőségét sértené. A magam részéről ezt nem látom fennfo-

rogni, mivel a vagyonkivitelt ez esetben a bíróságtól is lehet kérni. Az esélyegyenlőség tehát megadatott.

2.7. A MOSZ az tv-nek 13. § (1) és (2); 14. § (3) bekezdését, valamint 16. §-át módosító 1992: L. tv.-t alkotmányellenesnek tartja. A 13. § (1) bekezdése módosítását azért látja a MOSZ alkotmányba ütközőnek, mert 1992. ápr. 30-ig a szövetkezetek a kárpótlási földalap kivételével az összes földet tagi tulajdonba kellett hogy adják. *A tagoknak ezzel a nevesítési eljárással kialakított földtulajdona terhére vételi jogot visszamenőleges törvényi hatállyal kialakítani, az Alkotmány tulajdonvédelmi szabályaival áll ellentétben.* Ez az észrevétel megalapozottnak tűnik. Az alkotmányellenesség csak úgy lenne feloldható, ha e szakasz kiegészülne azzal, hogy a módosítással hatályba léptetett vételi jog a vagyonnevesítéssel kialakított tagi földtulajdonra nem terjedhet ki.

2.8. A 13. § (2) bekezdésbeli módosítás lehetővé teszi, hogy *a kárpótlásra jogosult az őt megillető kárpótlási jeggyel a vételárat kiegyenlíthesse.* A MOSZ álláspontja szerint ez a szövetkezetekre újabb igazságtalan terhet ró, tekintettel arra, hogy a kárpótlási jegyek forgalmi értéke a tényleges érték alatt áll. Így a szövetkezet csak ráfizetéssel tudja a kárpótlási jegyeket felhasználni. Ezzel kapcsolatosan álláspontom az, hogy a kárpótlásra jogosult tagokat a kárpótlási jeggyel történő földvásárlástól elzárni alkotmányellenes, amely így sem kártalanítás. Ugyanakkor *a szövetkezetre terhelni a kárpótlási jegyek elértéktelenedésének az ódiúmat, szintén sérti az alkotmányos tulajdonvédelmet, már csak azért is, mert az állam volt okozója, hogy önkényes lépésekkel megváltoztatta a földtulajdoni struktúrát.* Ebből kifolyólag a (2) bekezdés alkotmányossága csak úgy lenne helyreállítható, ha kiegészülne egy olyan rendelkezéssel, mely szerint az állam a kárpótlási jegy szövetkezeti felhasználása során a forgalmi én a névérték között a terhére beálló igazolt különbözetet valamilyen formában kiegyenlíteni tartozna.

2.9. A Kpt. 14.§ (3) bekezdésének azt a módosítását, mely szerint ha tulajdonosnak a Kpt. alapján *többféle jogcímen és földalapról keletkezett részarány-tulajdona van, azokat a földhivatal a tulajdonos kezdeményezésére összevonja*, a MOSZ azért tartja sérelmesnek, mert ez sérelmes lehet a szövetkezet közös használatában maradó táblákra. Minthogy ez az észrevétel is megalapozott, ugyanakkor azonban mind az új tulajdonosoknak, de a magyar farmstruktúra számára is előnyös, ha nem szétszórt parcellájú családi farm-, és szövetkezeti közös gazdaságok alakulnak ki, ezért a közigazgatási úton elrendelhető összevonás lehetőségét kiiktatni nem volna helyes. Annak érdekében azonban, hogy ez a módosítás senkinek az érdekét ne sértse, sőt minden gazdaság számára előnyös legyen, ki kellene mondani, hogy *az összevonásra csak a többi olyan érintett bevonásával kerülhet sor, akinek az érdekeire az összevonás kihat*. Egy ilyen kiegészítés megfelelné az NSZK részleges és teljes földrendezési eljárásának, amelyre akkor kerül sor, ha az önkéntes földcsere nem járható út.

2.10. Az Átv. 16.§-ának módosításával összefüggő alkotmányellenesség felvetése a MOSZ részéről teljes mértékben helytálló. Egyértelműen ütközik *az Alkotmány 13.§-ával az a rendelkezés, mely szerint a mg.-i szövetkezet közös használatában levő utak – a közutak kivételével – a helyi önkormányzat tulajdonába kerülnek*. Ezeket az utakat szinte kivétel nélkül a szövetkezetek építették meg. Térítés nélküli elvétele éppen olyan ex lege elkövetett önkényes lépés, miként a kommunista pártállam jogalkotásával elkövetett föld-, és más ingatlanelvételek voltak. Ez az alkotmányellenesség csak úgy küszöbölhető ki, ha *csak azok az utak kerülnének önkormányzati tulajdonba vissza, amelyek korábban is abban voltak, ill. amelyeket a szövetkezet korábbi önkormányzati tulajdonban állt területeken létesített*. Mindkét esetben azonban az átépítés (pl. korábbi földút betonúttá), ill. az útépítés költségeit az önkormányzat a szövetkezet részére megtéríteni tartozna. Egy ilyen kiegészítés még szükséges lenne ahhoz, hogy a 16.§ alkotmányellenessége megszűnjön.

2.11. Néhány olyan alkotmányossági kifogással lehet találkozni, amelyek egyes törvényekkel kapcsolatosan a tulajdonosi jogosultságokba történő indokolatlan jogalkotói beavatkozást sérelmezik, hivatkozva arra, hogy mindez alkotmány sértően korlátozza a tulajdonosi jogokat.

a) Mezőgazdasági szövetkezeti részről van olyan nézet, mely ez okból a földrendező és földkiadó bizottságokról szóló 1993: II.tv-t sommásan alkotmányellenesnek tartja. Ezt az álláspontot képviselők arra hivatkoznak, hogy e törvény alapján lefolytatandó közigazgatási eljárást „a folyamatban lévő ügyekre is” alkalmazni kell még az esetben is, ha a felek a földkiadás helyében, mértékében, művelési ágában és AK értékében már megegyeztek, de még a föld kimérése, a szükséges munkarészek elkészítése és a tulajdonjognak az ingatlannyilvántartáson való átvezetése még nem történt meg. Ugyanígy a tulajdonjogi viszonyokba történő indokolatlan beavatkozásként jelölik meg, hogy a 7.§ (4) bekezdése azon részarány-földtulajdonosok részére, akik nem kérik megszerzett földjük önálló ingatlanná történő kialakítását, az ő földrészletük egyezséggel vagy sorsolással belőlük létrehozott maximum 20 fős tulajdonosi csoportok közös tulajdonába kerül. Ílymódon tehát kogens rendelkezéssel hoznak létre kényszer-tulajdonközösségeket. Ami az első kérdést illeti, valóban megalapozott az a felvetés, hogy ahol a felek részéről a földkiadás tekintetében egyezés született, azt ne lehessen egy utóbb hozott törvénnyel bolygatni. Az egyezséget ha az a földkiadásban érdekelt valamely résztvevő érdekeit sérti – a Ptk. 235.§-a szerint megtámadhatja és meg is támadja. Felesleges és valóban a tulajdonosi rendezés szabadságát alkotmányjogi kihatással is sértő előírásnak minősíthető a felek megállapodásába történő utólagos és indokolatlan belenyúlás. Ezt figyelembe véve egy olyan kiegészítéssel lenne orvosolható a törvénynek ez a része, amely kimondaná, hogy a már megkötött és az érdekeltek által törvényes határidőn belül (Ptk. 236.§) meg nem támadott földkiadási megállapodásokat, valamint az ez alapján már lefolytatott jogcselek-

ményeket a földrendező és a földkiadó bizottságok az eljárásuk során figyelembe venni kötelesek.

Ami a *kényszer-tulajdonközösségek* létrehozását illeti, megítélésem szerint az ilyenek létrehozására csak *szubszidiáriusan szabadna, hogy sor kerüljön akkor, ha a földkiadási eljáráson földhöz jutott tulajdonos nemcsak, hogy nem akarná önálló ingatlanná alakíttatni a földjét, de a szövetkezet közös használatában sem kívánja hagyni*. Csak ilyen esetben lenne indokolt a 7.§ (4) bekezdésben meghatározott tulajdonközösségeket létrehozni. E kiegészítés hiányában e szakasz megítélésem szerint sérti a tulajdonosi szabadság alkotmányi garanciáját.

b) Nem ez a helyzet áll fenn az Atv. 24.§-ának alkotmányosságának a vitatása esetében. E jogszabályhely nem alkotmányellenes csak azért, mert előírja, hogy a szövetkezet közös használatából kikerülő *erdők és legelők esetében közös gazdálkodást kell folytatni*. Ez a rendelkezés a *közérdekből meghozott legelő és erdőhasználati törvényekkel áll összhangban*, amelyek már a régmúlt időkből a rablógazdálkodás és ezáltal az erdők, valamint a legelők állagát megóvó célzattal a szigorú szabályokhoz kötött közös legelő-, és erdőhasználatot előírják (legeltetési bizottság, erdőbirtokossági társulat).

c) Ugyancsak a tulajdonban való indokolatlan beavatkozásnak és alkotmányellenességnek minősíti egy csoport az *üdülősövetkezetet és a tagok vagyoni viszonyait* rendező Átv. 107.§ (1) bekezdését, mivel az üdülőegységeknek a tagok részéről történő időleges használati jogának a túlzott törvényi szabályozása indokolatlanul korlátozza egyfelől a tagok szabad rendelkezési jogát, másfelől az üdülősövetkezetek ön-szabályozási lehetőségét. Alkotmányellenességet sem látok e szakasz-szal kapcsolatosan fennforogni, az azonban kétségtelen, hogy e szabály túlzottan kogens és korszerűtlen.

2.12. Végezetül annak alkotmányosságát vitatás, mely szerint az Atv. 55.§-a a szövetkezet és a tagjai között korábban megkötött

munkamegállapodásokat az SzVt. 65.-a szerint meghatározott szerződéssé történő automatikus átminősülését deklarálja, *nem megalapozott*. Nem megalapozott azért, mert a korábbi munkamegállapodások tartalma vagy munkajogi jellegű munkavállalás, vagy pedig belső vállalkozási jogviszony volt. Az SzVt. 65.§-a most ezt törvényi szinten is ketté választotta, ily módon a korábbi tartalom nem változott.

3. Összegzés

Összegzésül az alkotmányossági szempontokból itt megvizsgált jogforrásokkal, és azon belül álló törvényhelyekkel. kapcsolatosan megjegyezzük, hogy többségükben a mezőgazdasági szövetkezeteket érintő hátrányos megítélés, azaz negatív diszkrimináció mutatható ki. Ugyanakkor a másik oldalon a magángazdálkodásra áttérés mindenáron történő erőltetése tapasztalható akkor is, ha a földet visszaigénylők jelentős része ezt nem igényli. Ez nem felel meg az Európai Közösség jogelveinek, s ugyanakkor a korábbi mezőgazdasági struktúra indokolatlan és kívülről erőltetett átalakítása komoly zavarokat idézhet elő az agrárgazdaságban egyrészt az induló tőkehiány, másrészt az agronómiai képzettség és a vállalkozói ismeretek hiányosságai miatt. Helyesebb lenne, ha a jogalkotás magára az érintettekre bízna az agrárstruktúra irányának a kialakítását; vagyis azt, hogy szövetkezeti, vagy pedig egyéni gazdaként kívánja újonnan megszerzett földjét hasznosítani. Ebből az következik, hogy mindkét irányú döntés kapjon egyenlő támogatást az államtól.

Dr. Gaál Béla

Közösségi marketing az agrárgazdaságban¹

1. BEVEZETÉS

Külföldön a világ mezőgazdasági piacainak kritikus helyzete sok Agrárországot annak a felismerésére vezetett, hogy a mezőgazdasági termékek értékesítését módszeresen támogatni kell. Ennek következményeként *állami vezénylestű marketing szervezetek alakultak ki, amelyek a piacgazdaságba illeszkedve fejtik ki közösségi marketing tevékenységüket* anélkül, hogy disszonanciát keltenének.

Amikor a marketingről beszélünk, sokakban, mint mikrogazdasági kategória és nyereségorientált tevékenység fogalmazódik meg. Való igaz, hogy a piaci verseny élesedése, a konkurenciaharc, a vevők megnyerése illetve egymástól való elhódítása vezette rá a vállalkozókat a piacok feltérképezésére, megoldozására és a saját üzletpolitikai céljuk érvényesítése végett kifejtett tevékenység megszervezésére. Így alakultak ki és lettek egyre komplexebbek a marketing elemei: a piackutatás, a reklám-propaganda, az árpolitikai műveletek, a termékfejlesztés stb. Mindezek a tevékenységek természetesen jelentős költségkihatásúak voltak, amelyeket csak a bevételből lehetett fedezni. Egyre gyakrabban vetődött fel az igény a tevékenység hatékonyságának valamilyen közzelítésére illetve annak valószínűsítésére, hogy a marketing révén a cég eredményesebb lesz és a ráfordítások valamilyen összefüggésben vannak a hozadékkal. Erre születtek a különböző hatékonyság vizsgálati módszerek és mutatók, amelyek szinte mindegyikénél kimutatható volt a bizonytalanság, és a sokszor nem (vagy nem pontosan) számszerűsíthető tényezők.

¹ Ez a tanulmány a T-006359 sz. OTKA keretében készült. (A szerk.)

A vállalkozások szempontjából viszont kemény feltételként fogalmazódott meg, hogy ráfordításai térüljenek meg és a tevékenység minél nagyobb haszonnal járjon.

Szemlélet és gyakorlat módosulást eredményezett amikor az egyéni vállalkozói érdekek, egyre inkább „átmentek” közösségibe és ez az átrendeződés a gyakorlatban is a közösségi tevékenység végzéséhez vezetett. Kellott ehhez természetesen az a felismerés, amely – megint csak a hozadék alapján – jelezte, a közös tevékenység

- azonos haszonnal, de kisebb ráfordítással,
- vagy azonos ráfordítással, de növekvő haszonnal jár.

Kritérium volt az is, hogy olyan termék is lehetett a közös marketing alapja, amely „bizonyította”, hogy az az egyedi marketing tevékenységen túl „elviseli” a közös rásegítést, anélkül, hogy ezek az egyéni érdeket csorbítanák.

Innen már csak egy további lépés volt, hogy a vállalkozási szféra – egyedi és közösségi – munkáján túl *az állam is belássa*, neki összességében érdeke a „hozzájárulás”, mégpedig olyan formán, *hogy ő nem a ráfordítás-hozam különbségét vizsgálja, hanem azt az előnyt mérlegetli, amelyet politikailag gazdaságilag ér el, egy rendkívül szenzibilis szférában (agrár) a megtermelt javak piacra segítésével*. Ez különösen akkor vált fontossá, amikor a tudatos gazdálkodást alapjaiban ingatták meg az előre szinte prognosztizálatlan tényezők, az időjárás (aszály, fagy) vagy a túltermelés. Itt már a fejlett piacgazdaság központi büdzséje is engedékenyebben nyílt és józan megfontolásból a különböző országok, agrárérzékenységük függvényében, kisebb-nagyobb mértékben járultak hozzá a profitorientált, vállalati indíttatású tevékenység végzéséhez. Ezek természetesen az állami szerepvállalás különböző tartalmi és formai elemeinek továbbfejlesztését igényelték anélkül, hogy a piacérzékenység és szabályozás állami befolyásoltságát túlhangsúlyoznánk. Látni kell, hogy ésszerű okoknál fogva *a tiszta rendszerek kevésbé érvényesülnek. Az arány megtalálása kulcskérdés kialakítása a magyar közösségi agrármarketing esetén is*,

nélkülözhetetlen, vállalva a vállalkozói–közösségi–állami közösség kockázatát és rugalmas, politikai megvalósítását is.

2. A kooperatív marketing lehetőségei

Hazánkat vizsgálva megállapítható, hogy a magyar mezőgazdaság, élelmiszeripar és erdészet–fagazdaság adja a bruttó nemzeti termék mintegy 20–30%–át. Kiemelkedő szerepe van a lakosság belföldi ellátásában, és meghatározó jelentőségű a gazdaság külpiaci egyensúlyának alakításában.

Élelmiszergazdaságunk az egy lakosra jutó élelmiszerexportban több évet tekintve a világranglistán az első hat között szerepel, és több mint száz országgal tart fenn kereskedelmi kapcsolatot. Nagyságrendi adatok alapján a termékek kb. 1/4-e külpiacra értékesül, és az export kb. 2/3-a feldolgozott termék.

A jelen időszak történelmi helyzete alapvető piacváltást igényel az agrárszférától is, hiszen *termékeink döntő hányada „keletről nyugatra” kerül értékesítésre Ez a tény fokozottabb piaci aktivitást, marketing munkát igényel* és egyre inkább követeli azt a szemléletet és gyakorlatot, amely a piacból indított impulzusokra alapozva szervezi a gazdálkodást.

Az agrárgazdaságban megkezdett stratégiai változások /pl. privatizáció/ a termelési oldalról kialakítják a hosszútávra célszerű szerkezeti, technológiai feltételeket.

Ezzel egyidejűleg azonban kiemelt gonddal kell kezelni az ágazat marketing stratégiáját, mivel az értékesítési oldal prioritása és a külpiaci versenyhelyzet azt nélkülözhetetlenné teszi.

A tapasztalatok alapján *a termelési-forgalmazási lánc leggyengébb pontja az értékesítés területén a marketing munka volt.* Ennek okai mind makroszinten /pl. a miniszteriális feladatmegosztások problematikájában – 3 tárca is foglalkozott az agrárkereskedelmi ügyekkel/,

mind pedig mikroszinten /monopol külkereskedelmi vállalatok, tőkehiány, szemléleti problémák a marketing ráfordításoknál, valós piac, versenyhelyzet hiánya belföldön/ tettenérthetők.

Ilyen előzmények kiemelt fontosságúvá teszik annak elemzését, hogy: melyek a marketing tevékenység kooperatív végzésének elméleti lehetőségei, az együttműködés formái, az elősegítő és a gátló tényezők, a közösségi marketing területei, ezen belül az élelmiszermarketing kialakításának feszültségpontjai, a mezomarketing és a különböző társulások előnyei, a különböző szövetkezeti, horizontális és vertikális integrációk, különös tekintettel az élelmiszermarketing sajátosságaira.

A számos külföldi kutatómunka és szakirodalom a közösségi marketing nemzetközi helyzetét, a különböző országok (USA, Japán, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, stb.) gyakorlatát is bőséggel jellemzi. A német CMA (német közösségi agrármarketing szervezet) felépítését, működési rendjét, finanszírozását, marketing tevékenységét a legjobban adaptálható gyakorlat miatt ésszerű figyelembe venni.

A magyar kollektív élelmiszermarketing program egyik különösen értékes alapozó elemeként lehet számontartani a „Gutes aus Ungarn” akció sorozatot. Az akció piackutatói vizsgálatának németországi lebonyolítása, az akciók elméleti, módszertani kidolgozása számos hasznosítható tapasztalatot eredményezett a jövőbeni elképzelésekhez.

Az első magyar agrármarketing szervezet (AM Kft.) állami megalapítása ugyancsak jelentős lépés a piacgazdaság kiépítéséhez.

A hazai és külföldi tapasztalatok együttesen jelzik a továbbfejlesztés lehetséges és szükséges irányait.

3. Módszerek és források

A hazai szakirodalom szűk körű, a külföldi bő forrását nyújtja a témakör vizsgálatának. Hasznosíthatók azok a munkaanyagok, amelyek

különböző kormány szintekre készültek és a magyar közösségi marketing megalapozását célozták. Alkalmazhatóak előzetes – a fő témával érintőleges – *egyéb kutatások* eredményei is (piacszegmentációs vizsgálatok). *A külföldi piackutatási vizsgálatok omnibusz, kérdőíves és személyes mélyinterjú módszerei szintén jelentős támpontokat adtak*. Hasznosítók *külföldi törvények és szervezetalapítási okmányok*. Ezek adaptálásával, továbbfejlesztésével formálódott a magyar akció (Gutes aus Ungarn), minőség és eredetjelző, és a magyar agrármarketing szervezet.

4. Fontosabb összefoglaló megállapítások, következtetések

Az agrármarketing tevékenység végzésének szükségessége ma idősebb, mint a kialakuláskor. A nemzetközi piacokon tapasztalható összefogás a konkurencia részéről tovább nehezíti a piacra jutást. A különféle támogatási és protekcionista törekvések egyre nagyobb ellenérzést váltanak ki világszerte, és így is jelentős az erő-hátrányunk versenytársainkkal szemben.

Világosan körvonalazódik, hogy az *állami beavatkozások /támogatások/ elfogadott területe az értékesítés /a marketing/ lett*. Ennek megfelelően stratégiai szempontból 3 szegmentum kezelése indokolt:

1. *központi tervezésű és koordinációjú agrármarketing akciók meghatározása*
2. *az akciók finanszírozási forrásainak kijelölése*
3. *a közösségi marketing szervezeti kereteinek kialakítása.*

ad.1. / Figyelembe véve az eddigi exportstruktúrát, kínálati lehetőségeinket, valamint azt az alapelvet, hogy komplett élelmiszermarketing-re alapozódik az a közösségi program, amit kiegészítenek az egyedi vállalati, egyedi termék reklámok, törekvések, a következő 4 fő relációba célszerű az erőfeszítéseket összpontosítani:

a./ német nyelvterületen (főleg Németországra, Ausztriára figyelemmel árukínálatti szerkezetünkre és piaci hagyományainkra döntően a magasan feldolgozott hústermékek, a borok, baromfitermékek, friss és tartósított zöldség- és gyümölcsfélék, méz, paprika legyenek jellemzők);

b./ angol nyelvterületen (főleg Nagy-Britannia, USA) az akciók kiemelt, a magyar márkacikkekre, a borokra (pl. tokaji, egri), húskészítményekre (pápai, Pick-Herz), nemes paprikákra (kalocsai, szegedi), stb. koncentráldjanak;

c./ Távol-Keleten (főleg Japán) döntően a feldolgozott és magasértékű termékek piaci bevezetése (figyelemmel az állategészségügyi lehetőségekre) elsősorban hús, baromfi, italok kategóriában lehetnek eredményesek;

d./ Új köztársaságokban így pl. a volt SZU területén valamennyi alapvető árucsoportra (konzerv, bor, pezsgő, édesség stb.) kiterjedően, standard, lehetőség szerint olcsó árfekvésű kínálat kialakítása vezethet sikerhez.

Az akciók célja a magyar agrártermékek piacrajutásának elősegítése, kedvező piaci pozíció elérése, a magyar élelmiszer-termékek imázsának javítása, minőségi termékek értékesítése, exportbővítése

Az akciók során valamennyi relációban, természetesen különböző súllyal a következő marketing elemeket kell szerepeltetni. /Megjegyzendő, hogy a Gutes aus Ungarn akciók során is részben ezek szerepeltek./

Sales Promotion

Éves program szerint a legnagyobb hálózatokban /ez áruházi láncok több ezer üzletét érintheti/ élelmiszerakciók, magyar hetek szervezése. Az ilyen típusú akciók már bevezetett termékek piaci pozícióinak

erősítését, új termékek piaci bemutatását és tesztelését, a disztribúció sűrűségének növelését szolgálják.

Kiállítás és vásármegjelenés

Valamennyi kiemelt relációban rendszeres mezőgazdasági és élelmiszer szakvásárt rendeznek. /Pl. Németország – Grüne Woche, Anuga; Nagy-Britannia – Royal Agricultural Show; USA – Fancy Food; Japán – Foodex, stb./

Az ezen történő országmegjelenés és reprezentatív bemutató koncentrált árubörzét jelent a megjelenő szakembereknek.

Public Relations /PR/

Az egyes külpiaci megjelenésekhez kapcsolódóan – a szakmai körköztől a fogyasztóig – kiterjedt PR tevékenységet kell végezni. Ennek során sajtótájékoztatók szervezésére, ágazati referenciacsatornák készítésére, sajtó cikkek megjelentetésére, újságírói meghívásokra, prospektusok szerkesztésére kell sort keríteni.

Reklám

Egyre fokozottabb az igény a különböző médiák segítségével szervezett reklámakciókra. A hirdetések, direct mail akciók, tv–rádió reklámok, egyéb, a magyar rendezvényekre történő ún. akviráló propagandák végzése kiemelkedő feladat.

Export service és business center

A pontos tájékoztatás a magyar szállítókról és a termékekről, számítógépes nyilvántartási rendszer működtetése friss információkkal, a partnerkeresés és közvetítés, alapvető üzleti követelmények. Ennek megteremtése és folyamatos kínálata a magyar termékeket keresők és kínálók „meeting point” ja.

Imázsteremtés; márka- és védjegy

A kiemelkedő minőség az erős konkurenciában csak folyamatos és nemzeti méretekben menedzselte márkával, védjeggyel kerül megfelelő pozícióba. A különféle minőséget garantáló állami védjegyek harmonizálása és a vevővel való tudatosítása folyamatos kontrolltevékenységet jelent /pl. Kiváló Áruk Fóruma, Gutes aus Ungarn-védjegy/ az aktív propaganda mellett.

A marketing politika alapját kell képezze egy új agrárélelmiszer országarculat kialakítása, amely bemutatja a tradíciókat, de a megváltozott külső és belső gazdasági, politikai viszonyokat is. A korábbi országgépet felváltó újnak tükröznie kell a stabilitást, nyitottságot, a bő élelmiszerkínálatot, az egészséges /natúr/ táplálkozás lehetőségeit, a kitűnő gasztronómiát, az egyes termékeinkre alapozott világmárkajellegét, stb.

Az említett marketing elemek alkalmanként kiegészülhetnek további célszerű és szükséges elemekkel, mint pl. a piackutatás, elemzés, teszt piac, stb.

ad. 2./ *Az állami vezényletű marketing akciók finanszírozási forrása a költségvetés volt.* Mivel állami szinten is csak az elmúlt rövid időszakban került a marketing kiemeltebb /de még mindig nem a fontosságának megfelelő/ pozícióba, igen különbözőek voltak a pénzügyi forráshelyek.

Előfordult, hogy a jóváhagyott és szükségesnek ítélt célokat szolgáló akciókat *különböző minisztériumok saját költségvetésük terhére finanszírozták* /pl. MÉM-MLTFA/. Az utóbbi időben az NGKM kezelésében lévő Kereskedelemfejlesztési Alap állt e célra rendelkezésre.

Az eljárási rend alapján szaktárcák, érdekképviseltek, szakmai szövetségek véleményeinek mérlegelése alapján történik a szakmai, tartalmi célok kialakítása és a finanszírozása.

Az agrárterület specialitásai miatt régóta *időszerű újraértékelni és rendezni az eddigi gyakorlatot*. A rendezés alapelveként két kiindulási pontot célszerű meghatározni:

a./ *Az agrármarketing tevékenységhez kapcsolódó szakmai és finansziális jogköröket az FM illetékességi körébe kell helyezni.*

Ezt a javaslatot indokolja, hogy így megteremtődik az agrártermelés és értékesítés vertikum teljes körű felelősségi rendszere. Ugyanakkor elkerülhető, hogy más ágazati piaci tevékenységek támogatása „elvigye” a szükséges összeget. /Pl. ipar, ipari – szolgáltatói, kisvállalkozói körök, stb./

b./ *A stabil stratégiai tervezés érdekében, az eddigi ad hoc, éves juttatásokat célszerű normatívvá tenni, vagy éves meghatározással a költségvetésből célkeret összegként elfogadtatni.*

Hasonló elvek alapján képződött az Idegenforgalmi Alap /IFA/, amely a szakterület marketing ügyeit finanszírozta. Az IFA nagyságát évente a konvertibilis árbevétel és egy Ft–szorzó határozta meg.

1992–ben az államháztartási korszerűsítési munkák során ez annyiban változott /feltehetően a jelentősen megnőtt árbevétel is szerepet játszott ebben/, hogy az IFA jövőben is elkülönített központi alap, de a költségvetés 1 milliárd forintot határozott meg keretösszegként.

Mindkét alapelv /az FM kompetencia és a célkeret/ megvalósítása önálló döntési mozgásteret jelenthet és jelentősen hozzájárulhat a tevékenység eredményességéhez.

Az agrártermelői és kereskedői marketing célokra juttatott éves támogatási összeg becslések szerint – nem haladta meg a legkedvezőbb években sem a 100 millió Ft–ot.

Az említett koncepcióváltással normatív alapon képezve jelentős összeg juthat a marketing feladatok finanszírozására.

Elkülönített központi Agrármarketing Alapként /AA/, leválasztva az általános Kereskedelemfejlesztési Alaptól, rendezettebb, világosan követhető és jelentősebb összeget nyerhetne az ágazat.

Az ideális megoldást a parlament által elfogadandó normatív szerepű marketing törvény adja meg, melynek tervezete a „majdnem kész” állapotban van.

ad. 3./ A közösségi marketing koordinációja, az akciók tervezése és végrehajtása, a finanszírozás és az ellenőrzés új típusú szervezetek kialakítását igényli, két szinten:

a./ Koncepcionális–stratégiai szinten.

A Földművelésügyi Minisztériumban a meglevő szakismeretek és a kialakított szervezet figyelembevételével egy marketing blokk képes a feladatok maradéktalan és színvonalas elvégzésére – ez kiegészül természetesen az itt nem tárgyalt, de legalább ilyen jelentőségű belföldi marketing tevékenységgel is.

b./ operatív–végrehajtói szinten

Ideális megoldásnak látszik egy már működő szervezet igénybevétele erre a célra. Alapfeltétel, hogy a szervezet ágazati irányíthatóságú és non-profit jellegű legyen. /Az utóbbi kitétel legfőbb indoka, hogy a szervezet ne azért tevékenykedjen, hogy a működés eredménye nála jelentkezzen, hanem hogy az igénybevevő kör – agrártermelők, vállalkozók – hosszú távú előnyei érvényesüljenek./

Ilyen feltételű Agrármarketing Központtá alakítható az Agromarketing Kft.

5. Az új eredmények és azok hasznosítási lehetősége

A kialakult kutatási és közgazdasági körülmények lehetőséget adnak a magyar gyakorlat továbbfejlesztésére a külföldi példák kritikus elemzésén keresztül. *Új elemként először megalapozódott elméletileg is egy korlátozott piacgazdaság feltételei közé szervezett közösségi marketing (terméktanács koncepció, marketing centrum kialakítás) és ebben a továbbfejlesztés EU irányú lehetősége is felvázolódott, figyelemmel az új folyamatokra (szociális piacgazdaság kiépítése, privatizáció).*

Az elméleti megalapozás után létrejövő szervezet, modellértékű agrármarketing program kialakítását teszi lehetővé, amely jól szolgálja a célpiacokon agrárkereskedelmi érdekeinket. Mindez segíti egy újszerű országimázs kialakítását is, amely a magyar agrártermékekkel összekapcsolódva jelentős forgalomnövekedést eredményezhet. Egyes termékcsoportokban – ahol a közösségileg kontrollált minőség jól elterjed – jelentősen javulhat a piaci pozícionáltság, a magyar termékek jelentős része kerülhet az exkluzív áru és ár kategóriába.

Értékesítési akciók, bemutatók, kiállítások, nemzeti hetek kínálatban és offenzívában tudják tartani agrárexportunkat. *Már a kezdeti közösségi marketing tevékenység eredményességét jelzi, hogy az agrárágazat általános nemzetközi megtorpanása idején, szinte valamennyi országrelációban visszaesett értékesítésünk, míg a közösségi marketinggel menedzselte német területen jelentős növekedés következett be.*

A kialakított modell (amely elméletileg és primer adatfelvétellel is ellenőrzött) megteremtette egy egységes agrármarketing szemlélet kialakulásának és gyakorlati működésének alapfeltételét. Ennek kisugárzása az egész agrárgazdaság piaci szemléletű átforgalmazásában és az EU-hoz történő csatlakozási törekvéseinkben is döntő jelentőségű.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Lakatos Gyula

A multinacionális vállalatok tevékenységének szociális hatásai¹

Az utóbbi 20 év egyik új jelensége a multinacionális vállalatok térhódítása, s az ennek következtében kialakult gazdasági oligopóliumok és a kulturális globalizáció. A globális világban a gazdagság és a szegénység is fokozatosan elveszíti nemzeti etnikai sajátosságait. A két szélsőség – a gazdagság és szegénység – közötti szakadék tovább növekszik. Az amerikai, a malájzai, a spanyol, vagy a magyar szegénység fokozatosan uniformizálódik, globalizálódik a gazdasághoz, a termeléshez, a fogyasztói szokásokhoz hasonlóan.

A multinacionális vállalatok méreteit jellemzi, hogy pld. a japán ITOH kereskedőház éves forgalma 150 milliárd dollár, ami a magyar nemzeti összterméknek minimum az ötszöröse. Pedig ez a kereskedőház nem is a világ legnagyobb vállalata, az első harmincban sincs benne.

A világban működő 36 ezer multinacionális vállalat (köztük 1800–2000 mammutvállalat) – százezernél is több leányvállalattal – nagy többsége a 14 legfejlettebb tőkés országban működik. Éves összforgalmuk 5500 milliárd, azaz 5 billióöttszázmilliárd dollárt is meghaladja. Az óriási gazdagság kísérőjelensége, hogy a föld 5,4 milliárd lakója közül hozzávetőlegesen 3,6 milliárd nem juthat hozzá ezen vállalatok termékeihez, szolgáltatásaihoz, mert nem tudják megfizetni. Akik viszont nem tartoznak a 3,6 milliárdos szegény tömeghez, bárhol

¹ Ez az előadás az Élelmiszeripari Szakszervezetek Uniója által szervezett „Gazdaságpolitika és érdekvédelem”c. konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Budapest, 1995. február 2.

ugyanazon a színvonalán és minőségben hozzájuthatnak a multik uni-
formizált tömegcikkeihez, szolgáltatásaihoz.

A multinacionális vállalatok méreteit az is jellemzi, hogy pld. a Ford Művek nagyobb gazdasági hatalom, mint Új-Zéland és Szaud-Arábia gazdasága együtt. A Philip Morris – amely Magyarországon az egyik legjelentősebb terjeszkedést valósította meg – gazdasága túlhaladja Norvégiát és Szaud-Arábiát együttvéve.

A 70-es években ezek a világcégek még igyekeztek illeszteni tevé-
kenységüket működési területük helyi, nemzeti sajátosságaihoz. A 90-
es évektől ez a gyakorlat változott. A nemzeti specialitásokat igyekez-
nek szükségleteiknek megfelelően alakítani technikai, technológiai és
kulturális területeken egyaránt.

A multinacionális vállalatok politikai befolyása egyre csökkenő
mértékben függ a nemzeti kormánytól. Sok országban önálló gazda-
sági és politikai hatalommá válnak. A nemzeti kormányok számára a
világcégek gazdasági, politikai stratégiája áttekinthetetlen. Még a leg-
nagyobb diktátorok, diktatórikus rendszerek hatalmát is korlátozni
tudják. A legerősebb diktátorok sem képesek a társadalom feletti el-
lenőrzést önállóan a kezükben tartani, rászorulnak a multinacionális
vállalatok tanácsaira, egyetértésére.

Ebben a helyzetben az államhatalom, a multinacionális vállalatok
társadalmi felelőssége nagyobb, mint korábban volt. Ennek a társa-
dalmi felelősségnek mindkét részről valamilyen politikai, stratégiai
szempontok alapján meg kellene felelniük. Abból a feltevésből kell
kiindulnom, hogy a multinacionális gazdasági hatalom koncentráció-
jával a gazdasági hatékonyság is javul, aminek majd következménye
lesz a társadalmi hasznosság. Kevés megbízható adat áll azonban még
rendelkezésünkre ahhoz, hogy megítélhessük, a multinacionális gazda-
sági hatalom erősödése milyen társadalmi költségekkel jár, illetve járt
és ezek mikor térülhetnek meg, beleértve a multinacionális expanzió
következtében létrejött munkanélküliség költségeit is. A multinacio-

nális gazdasági koncentráció természetesen a radikális ellenzőknek kényelmes célpontja is lehet, hiszen általában ideológiai, esetleg vallási indíttatásúak, bírálataikban elkerülhetik a jövedelmezőség, hatékonyság szigorú gazdasági követelményeinek vizsgálatát és értékelését.

Óriási mértékben terjednek az uniformizált kulturális fogyasztási cikkek, a kulturális „barbibabák”. Esetenként már nem csak az egyéni fogyasztó által képviselt józnlés tiltakozik ezek ellen. A tiltakozás a „világszupermarket” ellen ideológiai – vagy mint az iszlám országok esetében – vallási formát ölt. *A legnagyobb problémát én mégis abban látom, hogy a multinacionális vállalatok tömegcikkei, szolgáltatásai egyre kevesebb ember számára lesznek elérhetőek. Nő a kirakatnéző fizetőképtelen emberek száma.*

Ahol a multik jelen vannak, ott minden szolgáltatás, termék a maga univerzális formájában megtalálható. Az uniformizálódás nem kerüli el a munkahelyeket, az egészségügyi szolgáltatásokat, szervezeti és privát *magatartásmintákat* sem. A kérdések kérdése az, mint Magyarország példája is mutatja, hogy egyáltalán szükség lesz-e olyan nagytömegű globális–uniformizált termékre, monopoltermékre monopolárakkal, amit kevesen tudnak megvásárolni.

A pénzügyi világban is a globalizálódás tapasztalható. A pénzügyi világ globalizálódása oda vezetett, hogy a bankvilág is egy nagy kaszinóra hasonlít, ahova csak a kiválasztottaknak van bejárásuk. Nem beszélve a hitelekéről, amelyek a kisebb vállalkozók számára teljesen hozzáférhetetlenek.

Több multinacionális vállalat – Bertelsman, Sony, Ford – elsőszámú vezetőjével készített interjúból kiderül, hogy a nagyhatalmú emberek sokkal inkább a nagyívű stratégiai gondolkodásmód hívei, mint sok helyen az egyes kormányok szakértői, politikusai. Amikor azonban vállalatuk tevékenységében előfordulnak káros szociális, politikai következmények, nem akarják megérteni, hogy a káros következményeket az ő munkájuk idézte elő. Álláspontjuk az, hogy ha tevékeny-

ségi területükön vannak is politikai, szociális problémák, ezek a helyi, nemzeti kormányok rossz politikájának köszönhetőek, vagy valami másnak, de nincsenek összefüggésben vállalatuk munkájával.

A multiknak megvan az a kivételes képessége, hogy eltérő gazdasági viszonyok, gazdasági struktúrák és kultúrák keretei között is működni tudnak. Képesek integrálni a különböző gazdasági, kulturális régiókat egy új gazdasági rendben mégpedig úgy, hogy a nemzeti kormányok ellenőrzésének lehetősége felettük minimálisra csökken. Előfordul, hogy egyes kormányok megpróbálják adózási, jogi eszközökkel megszorogatni a multikat. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez egy naiv, illuzórikus törekvés. A kormányok pénzügyi hatalmi arroganciája a multinacionális vállalatok gazdasági-hatalmi monopóliuma szempontjából elhanyagolható körülmény. Ebből az következik minden reálpolitika számára, hogy a multinacionális vállalatok vezetői és a nemzeti kormány politikai képviselői, szervezetei közötti kapcsolat megfelelő mozgásteret biztosíthat mind a multik, mind a nemzeti kormányok számára.

Vannak ennek az együttműködésnek persze negatív formái. Egyes ázsiai, afrikai, latin-amerikai országok szinte már roskadoznak a hitel-terhek, a szociális bizonytalanság és a mértéktelen korrupció nyomása alatt, amit főként a multinacionális banki politika következményének tartanak a nemzetközi sajtóban éppúgy, mint kompetens politikai körökben.

Figyelemreméltó, hogy pillanatnyilag még mindig az USA a legnagyobb nemzeti jellegű gazdaság, de már növekvő mértékben rá van utalva a nemzetközi tőkére. Egy generációval ezelőtt az USA exportja még csak a GDP 10%-át tette ki, ez ma már meghaladja a 25%-ot. Az Egyesült Államok is kiszolgáltatottá vált a külföldi bankok, az oligopóliumok befektetéseinek.

Az USA a világ legnagyobb hitelezője volt, ma már a világ legnagyobb adósává vált. Korábbi pénzügyi monopóliumát kénytelen meg-

osztani többek között Japánnal. 1992-ig a világ 10 legnagyobb bankja közül nyolc volt japán tulajdonú. A City Bank mindössze a 20. helyre került. Az USA bankjaiban 1974-ben a japán banki részvények aránya még csak 2,3 százalék volt, 1989-ben ez már meghaladta a 15%-ot. 1981-89. között a japán bankok a világ 10 legnagyobb bankjában 45%-ra növelték részesedésüket, míg az USA bankok tőkerészesedése ezekben a bankokban 15%-ról 6%-ra esett ugyanezen időszak alatt. A japán Securities brókerház a korábban legnagyobb amerikai brókerház, a Merrill Lynch 20-szorosa.

Ma már úgy tűnik, hogy az USA függősége a külföldi hitelezőktől túlságosan súlyos teher ahhoz, hogy valójában esélyes gazdasági versenytársa lehet Japánnak. *A már említett pénzügyi globalizáció korlátozza a nemzeti kormányok választási lehetőségeit a belső gazdasági problémák megoldásának módjai tekintetében, még egy ilyen óriási ország esetében is, mint az Egyesült Államok.*

Már említettem, hogy a nemzeti kormányok befolyása a multinacionális vállalatokra csökken, vagy éppen túlsúlyos, fordított befolyás érvényesül. Ez azonban nem jelenti, hogy a kormányok ilyen irányú törekvése megszűnik. Tény, hogy a kétpólusú világpolitikai színtér megszűnése következtében felerősödött a nacionalizmus. A különböző nemzetiségek etnikai, vallási populációk saját, önálló kormány létrehozását tűzik ki célul. *Miközben új államok alakulnak, a nemzeti kormányok hatalma erősödik, gazdasági, szociális eredményességük, hatékonyságuk, a központosított anyagi eszközök növekedésével arányosan nem növekszik, hanem erőteljesen csökken.* Igaz ez a megállapítás Reagan Amerikájára éppúgy, mint Thatcher Angliájára. Ezek a politikusok óriási állami költségvetést halmoztak fel annak ellenére, hogy egyidejűleg jelentős privatizációt hajtottak végre. Ez a körülmény sajnos Magyarországra is jellemző.

A volt szocialista országokban megjelent az új tőketulajdonosok csoportja. A kormányok igyekeznek politikai egyensúlyt teremteni a

nemzeti tőke és a multinacionális tőke között. Ennek a folyamatnak egyik jellemző kísérőjelensége, hogy korábban a rendszerváltás előtti pozicionális tőke és a multik között szövetség alakult ki. A tőkés viszonyok konszolidációjával a nemzeti tőke önálló monopolhelyzetekre törekszik, aminek következtében monopolverseny feltételei jönnek létre. Figyelemre méltó a magyar kormány politikája, mert arra törekszik, hogy felszámolja a magyar érdekeltségű monopóliumokat és helyettük külföldi érdekeltségű monopóliumokat telepítsen. Ha sikerül is valamilyen egyensúly megteremtése, a gazdaságban megmarad a tartós instabilitás, ami a társadalmi, politikai viszonyokban is kritikus instabilitást eredményezhet. Különösképpen a perifériákon – mind földrajzi, mind társadalmi értelemben – lesz érzékelhető a feszültség, az instabilitás.

Mi legyen a multinacionális vállalatok, oligopóliumok mellett a jövőben a nemzeti kormányok feladata, küldetése, a gazdaságilag, kulturálisan és politikai szempontból globalizálódó világunkban? Sajnos egyre nagyobb aggodalomra ad okot, hogy *miközben a világgazdasági globalizáció erősödik, a nemzetközi politikai szervezetek ellenőrző szerepe a működésképtelenség határán van.* A multinacionális vállalatok által előidézett gazdasági integrációt, hatalmi koncentrációt nem kíséri a politikai ellenőrzés adekvát rendszerének kialakulása. Ezért fennáll annak a veszélye, hogy a *gazdasági globalizáció tartós kísérőjelenségévé válik a nemzeti és nemzetközi keretekben megjelenő politikai instabilitás, aszinkronitás és anarchia.* A legfőbb kérdés mégis talán az, hogy miként lehet az egyes nemzeti gazdaságok irányítását úgy megszervezni, hogy a fejlődés és a stabilitás biztosítható legyen anélkül, hogy az emberek számára mértéken felüli szellemi-környezeti rombolást, szociális megrázkódtatásokat okozzon.

A monopolstruktúrák a privatizáció során külföldi multinacionális cégekre szálltak át, többségében megőrizve a piaci monopolhelyzeteket is. Ezekben az esetekben nagyon ritkán segítettek a kereskedelem-politikai liberalizáció eszközei. Ennél azonban a jövőben sokkal fontos-

sabb problémává válik, hogy mennyire sikerülhet *nemzeti, nemzetközi keretekben a globális gazdasági hatalom és a politikai befolyás legitimálása*.

Szerencsés lenne, ha nemzetközi dokumentumokban rögzíteni lehetne az egyes kormányok és a multinacionális vállalatok kölcsönös kötelezettségvállalásának általános elveit a már meglévő, meglehetősen átjárható nemzetközi egyezmények mellett. Ennek az lenne a célja, hogy a nemzeti kormányok csak olyan elkötelezettségeket vállaljanak a multinacionális vállalatok irányában, amelyek nem veszélyeztetik részben a gazdasági konkurencia működését, részben nem jöhet létre olyan helyzet, amelyben a vállalatok kihasználják a kormányok politikai támogatottságának igényét. Ehhez arra is szükség van, hogy rögzítsék, a multinacionális vállalatok milyen területeken, milyen közérdekű szempontok szerint készek és kötelesek alávetni maguknak a nyilvános ellenőrzésnek.

Nem valószínű, hogy a társadalmi mozgalmak, állami intézmények ellenőrzésre irányuló tevékenysége elegendő a multinacionális gazdasági magatartás befolyásolására. *Ennél fontosabbnak tartom, hogy ezek az óriásvállalatok maguk is megkíséreljék a demokratikus elveknek megfelelően gazdasági hatalmuk, politikai befolyásuk legitimálását.*

Jegyzetek

1. A Survey of Multinationals, Economist, Mar. 27, 1993, pp.5-6.
2. James Robinson, CEO, American Express, to Execuvites Club, Chicago, September 1989.
Wall Street Journal, Sept.18, 1992.
3. Economic Report of the President /Washington, D.C.: U.S Government Printing Office, 1991.
4. Fredric Dannen, Hit Men /New York: Times Books, 1990/, p. 112.
5. Huey, America's Hottest Export, p. 51; John Micklethwait, The Entertainment Industry, Economist, Dec. 23.1898, p. 3.
6. Karl Heinrich Russmann, High Noon, Manager Magazin /Bertelsmann translation/, June 6, 41989, p. 4.

Dr. Diczig István

A gazdasági bűnözés új jelenségei¹

1. A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága tagjaiból alakult munkacsoport 1980 óta foglalkozik a magyarországi bűnözés előrejelzéseivel. Az 1980-85 között folytatott kutatás eredményeként elkészült a „Magyarországi bűnözés várható alakulása az ezredfordulóig” című tanulmány. A kutatás eredményei alapján elkészült egy rövidtávú számszerű adatokat tartalmazó, valamint egy hosszabbtávú tendenciát bemutató prognózis. Ma már mindkettő értékelhető, hiszen a kiadás óta tíz év telt el, s az előre-jelzendő időtávból már csak 5 év van hátra.

Az előrejelzés és a ténylegesen bekövetkezett bűnözés mind a számszerű adatok, mind a tendenciák tekintetében lényegében egybeesett. Eltérés abban van, hogy a 90-es évek bűnözésének intenzitása még erőteljesebb volt, mint amire az adatok alapján a kutatás idején következtetni lehetett. Természetesen akkor még nem lehetett előre látni a világban és Magyarországon egyaránt bekövetkezett korszakalkotó változásokat.

A bűnözésben várható, majd bekövetkezett változások elemzése azonban ráirányította a figyelmet a *gazdasági bűnözésre*, amely a statisztika alapján számszerűen ugyan nem volt jelentős, de hatása túlnőtt belső jellegén. Egyre több mutat arra, hogy jelenleg és a jövőben még inkább a bűnözés meghatározó területe lesz a gazdaságban realizálódó bűnözés.

Úgy gondoljuk, hogy a gazdaságban realizálódó bűnözés némi magyarázatra szorul. A felderített ügyek azt mutatják, hogy nagyon ritkán fordul elő „tiszta” gazdasági, vagy vagyoni elleni

¹ Ez az előadás a „Gazdaság – Környezet – Energia” (Kihívások és válaszok a XXI. sz. küszöbén) c. tudományos konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Budapest, 1995. február 17-18. (A szerk.)

bűncselekmény. Az életben ezek gyakran összefonódnak és a nyomozás befejezése után állapítható meg csak, hogy mely tényállások súlya és veszélyessége nagyobb, illetve a cselekmény a gazdasági életben milyen következményekkel járt. Ez az összefonódás – mint említettük – napjaink méginkább a jövő bűnözésének egyik jellemzője. Ezért célszerű a kriminológiai elemzés során ezt a fogalmat kiterjedtebb értelemben használni.

2. A Magyarországon kialakult – de a társadalmi rendszer alkotta korlátok közé szorított – gazdasági bűnözés főleg lokális jellegű volt. Elkövetési módját tekintve a joghézagok kihasználása, gazdasági szabályozók kijátszása, vissza nem térítendő támogatások megszerzése és különféle gazdasági előnyökhöz való hozzájutás volt, amely korrupcióval is egybefonódott. Célját és motívumait tekintve az adott gazdasági szervezet számára ilymódon szerzett előny magáncélra történő elvonása volt. A gazdasági bűncselekmények útján szerzett anyagi haszon igénykielégítést szolgált, lényegében felélési jellegű volt. Később a jelentősebb visszaélésekből már tartalék képzése is lehetséges volt, de ez is lényegében felélési célt szolgált. A vagyonszerzés korlátozása miatt ez természetes volt. Ez *első szakaszként* is jellemezhető.

Az 1980-as évek elejétől már változás következett be. A gazdaságban kezdődő, majd lassan szélesedő liberalizálódás lehetővé tette a változatlan módszerekkel végzett bűnöző tevékenységből származó anyagi javakból vagyon, főleg készpénzt, valuta felhalmozását, majd lakások, családi házak építését, később üdülőtelkek vásárlását és azon egyre értékesebb házak építését. Megkezdődött a nagyértékű nyugati gépkocsik vásárlása is. Ezt a szakaszt tehát inkább a vagyonfelhalmozás jellemezte, amely magántulajdon gyarapodásában fejeződött ki. A 80-as évek végével ez a *második szakasz* is lezárult. A büntető jogalkotás és jogalkalmazás is tükrözi ezt a viszonylag „stabil” időszakot. A

jogszabályokban kevés változás történt, és a jogerős ítéletek sem utaltak alapvető változásra.

3. A gazdasági bűnözésben a 90-es évek elejétől minőségi változás következett be. A magántőke felszabadítása, a vállalkozás szabadságának megvalósulása új helyzetet teremtett. A legális tőkepiac mozgásba hozta az illegális forrásokat is, amely a gazdasági rendszer átalakításából és változásából – közte a privatizációból – fakadó lehetőségeket is maximálisan kihasználta. A büntető jogalkotás igyekezett lépést tartani a változásokkal, az új elkövetői magatartások büntető normáinak megteremtésével, de mindvégig lépéshátrányban maradt.

Nem kevés kárt okozott a magyar gazdaság számára az elhibázott privatizáció, a nyugatról beszivárgó kalandor tőke, vagy az a gyakorlat, amely a magyar pénzüzetek hitelfolyósítását jellemezte. Milliárdok veszték el és kerültek magánkézbe ellenszolgáltatás nélkül. A büntető eljárások tanúsága szerint – ha ha egyáltalán eljutott eddig az ügy – a bűnüldöző szervek megtalálták a sértettet, megállapították az elkövetés módszerét, egyre gyakrabban a felelősöket is, csak a bűncselekmény útján szerzett milliók-milliárdok holléte, sorsa maradt ismeretlen. De ez csak a látszat. Meg vannak ezek a milliárdok, csak most már nem vagyon, hanem tőke formájában jelennek meg. A gazdasági bűncselekmények útján szerzett tőke könnyen elrejtethető, befektethető, hiszen a tőke eredetének vizsgálatára csak bűncselekmény alapos gyanúja esetén van lehetőség. De addig el is kell jutni! A legnagyobb kárt pedig az okozza, hogy a tisztességesen működő és adózó gazdasági szervezetek nem versenyképesek azokkal szemben, akik tisztességtelen eszközöket (is) alkalmaznak. Ezt a folyamatot, amely napjainkban is tart *harmadik szakasznak* is jelölhetjük.

Úgy is nevezhetjük, hogy megkezdődött e tőke legális működtetése és fokozatos elhatárolása attól a bűnös folyamattól, amelyben

keletkezett, vagyis (nem pénz), hanem a tőke tisztára mosásának folyamata figyelhető meg. Ebbe a körbe tartozik a gazdasági bűnözés útján szerzett tőke elrejtése is. A „tetten ért” elkövetőről hamar kiderül, hogy semmilye nincs, szegény, mint a templom egere, de elfogadható magyarázatot sem tud adni a keresett pénzről. A rossz gazdasági feltételek, a megbízhatatlan partnerek, a gazdasági veszteséget előidéző okok, a magas hitelkamatok, adók stb. mint magyarázat szerepelnek az eljárás során, de a pénznek nyoma veszett. Később persze megjelenik ez a tőke rokonok, barátok, megbízható emberek nevén, a valódi tulajdonost pedig rendszerint belső szindikátusi szerződés leplezi. E tőke a viharfelhők elmúltával kilép a nyílt színre és megkezdi működését. Hónapok, vagy évek múltán derül ki (ha kiderül), hogy a vállalkozásban a hajdani gyanúsítottak milyen érdekeltséggel bírnak. Ki tudja ma a különféle részvények, értékpapírok, üzletrészek és kamatra elhelyezett pénzek stb. rengetegében megállapítani a valódi jogosultat.

A tőke önálló életre kel, legalizálását cégbejegyzés, részvény, értékpapír stb. végén legális adózott jövedelem fedezi. Ki kételkedhet ezek után – a rágalmazás veszélye nélkül – ezen üzletemberek tisztességében. A tévedések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy a fentiekben csak a tisztességtelen úton szerzett javakról van szó, amelyek elkövetői csak egy részét teszik ki a gazdasági élet résztvevőinek. A rejtett gazdaság nagyságrendjét azonban csak becsülni lehet. A legszerényebb becslések is milliárdokat emlegetnek. A kutatási eredmények ezt nem cáfolják.

4. A kutatás során – mivel a jövőre vonatkozó kérdéseket nem kerülhetjük meg – vizsgálni kellett azokat a folyamatokat is, amelyek a kutatási tapasztalatokból a jövőre nézve levonhatók. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az „eredeti tőkefelhalmozás” lezárásával, vagyis a privatizáció befejezésével a helyzet valamelyest normalizálódni fog. Ez azonban nem jelenti a

gazdasági bűnözés eltűnését, sőt jelentős csökkenését sem. A lehetőségek szűkülése azonban a csökkenés irányába hat.

A csökkenés irányába hat, hogy az előbbieken említett gazdálkodó szervezetek egy részében a gazdasági tevékenység teljesen elszakad a bűnöző folyamattól, főleg azokban, amelyet már leszámazottak, örökösök, vagy új tulajdonosok birtokolnak és irányítanak. Ugyanakkor az ellenkezője is megfigyelhető ennek a folyamatnak. Szinte minden gazdálkodó szervezetnél előfordulnak kisebb-nagyobb visszaélések, adó eltitkolás, TB és vámtartozás megfizetésének évek óta elhúzódó elmulasztása. A felszámolás alá kerülő gazdálkodó szervezetek esetében mint a fehér holló ritka az olyan cég, amelyiknek nem marad jelentős adó, TB és vámtartozása. Ezeket az eseteket ma nem tekintjük a büntetőjogi vizsgálódás körébe tartozónak, pedig a vagyonkimentés és átmentés e területen a legjelentősebb, bár nehezen érhető tetten. Amíg olyan esetek előfordulhatnak, hogy egyszerűen eltűnik két milliárd forint a csökkent munkaképességűek állami támogatásából, addig a felszínre kerülő gazdasági visszaélések csak a jéghegy csúcsát mutatják.

A gazdaság és a jogrendszer stabilitása után várható csak a gazdasági bűnözés mérséklődése. Ebbe tartozik a gazdasági feltételek olyan javulása is, amely nem kényszerít különféle jogon kívüli megoldások joghézagok keresésére, amelyektől a jogsértést csak hajsza választja el. A megkérdezett gazdasági szakemberek véleménye szerint a számlás és számla nélküli tranzakciók nagyságrendje (volumene) azonos.

Sajnos a gazdasági feltételek javításának pénzügyi feltételei még hosszú ideig hiányoznak és a gazdaságot szabályozó jogrendszer viszonylagos stabilitásától is mesze vagyunk. Mindez választ ad arra a kérdésre, hogy a gazdasági bűnözés mai nagyságrendjével még évekig számolni kell.

Felmerül a kérdés, hogy a gazdasági bűnözés jövőbeni folyamata ugyanezeket a jellemzőket tartalmazza-e mint amelyeket eddig tárgyaltunk. A válasz az, hogy alapvetően igen!. Változni főleg a

nagyságrend és az intenzitás fog. A bűnözés a jövőben is alkalmazkodni fog a gazdaság rendszeréhez és lépéselőnye is – természetéből fakadóan – megmarad. Számolni kell azonban egy további veszéllyel; nevezetesen, amikor a tényleges gazdasági hatalommal rendelkező személyek kezdenek olyan akciókba (vesztegetés, monopolhelyzet kiharcolása, tényleges politikai hatalom megszerzése saját gazdasági előny szerzése céljából), amely majd egy magasabb szintű intellektuális bűnözést indukál. Erre is van bőven példa mind a nyugat-európai államokban, mind más kevésbé fejlett régiókban egyaránt. Hazánkban a bűnözésnek ez a formája még nem tapasztalható. Ugyanakkor veszélye nem tagadható.

5. Az elmondottak alapján feltehető a kérdés, lehet-e és kell-e tenni valamit a gazdasági bűnözés korlátozására. A válasz igen, de rögtön hozzá kell fűzni, hogy az eddigi úton és módszereken változtatni kell. Először is tudomásul kell venni, hogy a büntetőjog önmagában nem elégséges eszköz a gazdasági bűnözéssel szemben. Sőt a büntetőjog ultima ratió jellege e területen méginkább erősödött. Ezt legalább a felszínre került ügyek alacsony száma és azokból is a bizonyíték hiányában történő megszüntetések magas aránya tanúsítja.

A büntetőjogi fenyegetésnek akkor lenne kellő megelőző hatása, ha annak bekövetkezésével reálisan számolni kellene. Erről azonban ma még nincs szó. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy az utóbbi években a gazdasági bűncselekmények jogi szabályozása fejlődött leginkább. Nem a törvényalkotókön múltott, hogy a jogi fenyegetettség nem ért el kellő hatást. A büntetőjogi normákat ahhoz, hogy kifejtsék hatásukat, alkalmazni kell. A további utat tehát nem a büntető jogalkotás területén kell keresni, beleértve a szankciók szigorítását is.

Sokan a gazdasági bűnözés elleni határozott fellépést a rendőrségtől várják. Kétségtelen, hogy megfelelő létszámú, jól felkészült munkatársakból álló gazdasági rendőrség eredményes eszköz lehet

a gazdasági bűncselekmények néhány fajtájával szemben. Ugyanez mondható el a Vám- és Pénzügyőrség szerveiről. Miért nem értek el eddig látványosabb eredményt? Azért, mert azokba a belső gazdasági folyamatokba, amelyben a bűnös tevékenység képződik, rendőri eszközökkel – büntető eljárási törvényben rögzített eszközökkel és módszerekkel – nem lehet betekinteni. A bűncselekmény gyanújának, méginkább alapos gyanújának kell fennállni ahhoz, hogy a büntető apparátus mozgásba lendüljön. Az alapos gyanú megállapításához pedig előzetes gazdasági, pénzügyi, adó stb. vizsgálat szükséges. Ehhez a nyomozó szerveknek sem jogkörük, sem felkészültségük nincs meg. A jelentősebb gazdasági visszaélések pedig a belső folyamatokban történnek, nem beszélve arról, hogy azokat rejtik és titkolják. Rendszerint a legális tevékenységbe ágyazzák a számviteli és bizonylati rend szabályainak formális alkalmazásával. Az ilyen visszaéléseket pedig csak a jól felkészült célellenőrzés képes feltárni. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen cselekmények nem kerülhetnek felszínre. Előfordul, hogy valahol mégis nyilvánosságra kerül valami és vizsgálat indul. Erre azonban megelőzési és felderítési rendszert alapozni nem lehet.

Mi lehet a megoldás? Először is a gazdaságot szabályozó jogrendszert kell alkalmassá tenni arra, hogy ne csak szabályozzon, hanem védjen is. Hasonlóan a bankjegyekhez. Minél tökéletesebb, annál nehezebb hamisítani. A gazdasági jogszabályokat úgy kell megalkotni, hogy legalább jelzést adjanak a rendellenességekről, vagy nehezítsék az elkövetést. A nehezebben hamisíthatónál nagyobb a kockázat. Ezt pedig nem mindenki vállalja. Kevesebb, de tökéletesebb szabályozásra van szükség.

A magyarországi gazdasági bűnözésnek ma is az a legfőbb jellemzője, hogy az államot, végső soron az adófizetőket károsítja. Ezért először erre kell koncentrálni. Hosszú időn keresztül az ÁFÁ-val elkövetett visszaélések mindennapos cselekmények voltak. Évek teltek el, amíg változás történt. A bankok csődjének volt

szükség ahhoz, hogy a hitelgaranciákban változás történjen. Nehéz elhinni, hogy az illetékes szervek nem látták a veszélyt, de hiányzott a reagálás. S ezzel el is jutottunk a következő változást igénylő kérdéshez.

Ahhoz, hogy a gazdaságban előforduló rendellenességekre reagálni lehessen, olyan szervezetekre van szükség, amelyek miközben regisztrálják, eredményezik, vagy finanszírozzák a gazdasági tranzakciókat, felfigyelnek a rendellenességekre, jelzést adnak, vagy intézkednek. Ez nem jelent külön feladatot, csak pontos munkavégzést. Ha egy motorból csöpög az olaj, a szerelő azonnal tudja, valami nincs rendben. Ezzel a hasonlattal élve a mi állami-ellenőrző, felügyelő és pénzügyi szervezeteink többségének a motor teljes leállítására van szüksége ahhoz, hogy a működés rendellenességeire reagáljon.

Végül minden állami és gazdálkodó szervnek ki kellene alakítania a belső ellenőrző szervezetét. Nem abból a célból, hogy az esetleges visszaéléseket feltárja. Főleg azért, hogy segítse az adott szervezet működését, hatékonyabbá, gazdaságosabbá tételét. Hogy védje a szervezetet mások káros behatásával szemben. S itt nem külső védő szervezetekről, (azokra is szükség lehet) van szó, hanem a működést elősegítő szűkkörű, de jól felkészült szakemberekről, tanácsadókról. Ezek tevékenységének „mellékterméke” lehet a működés tisztaságának védelme is. S itt kell visszacsatolást végezni a bűnüldöző szervek munkájához. A nyomozó és vizsgálati szerveknek ha jelzést, illetve feljelentést kapnak, akkor kell nagy szakértelemmel – és szakértők bevonásával – feltárni és bizonyítani a bűncselekményt. Ebből következik, hogy a rendőrség vizsgálati szerveinél kell szervezeti és munkairány váltást végezni. Meg kell erősíteni a rendőrséget segítő szakértői állományt, hogy a nyomozások és vizsgálatok helyes irányba follyanak, kevesebb legyen vagy lerövidüljön a téves irányból fakadó kiesés a felesleges munkavégzés. Ne a bíróság előtt derüljön ki, hogy a nyomozás anyagából a legfontosabb bizonyítékok hiányoznak. Kívánatos lenne, ha hasonlóan a kriminalisztikai szakértőkhöz, ezek a könyvvizsgálók, pénz és adóügyi szakértők a nyomozó szervektől

független szervezetben működnének. (Lásd: Be. 71 §./2/.bek.) Ez eljárási garanciát is jelentene arra, hogy a nyomozás valódi és vélt érdeke egybeessék. Ezek a szakértők a bíróságok előtt is képviselnék véleményüket, hiszen a Be. 75.§./2/. bekezdésében foglaltaknak megfelelően a szakértő a szakvéleményt saját nevében adja.

Ha pedig a nyomozás alapját képező adatok nem bizonyítják a bűncselekmény elkövetését, a nyomozó, illetve vizsgálati szervek időben hagyják abba a nyomozás lefolytatását. A szakértők véleménye ebben a szakaszban is rendkívül fontos lehet. Sok esetben a vizsgálat azért folyik tovább, mert senki sem meri kimondani, hogy a további munka felesleges. Ezt automatikusan csak szakember teheti meg.

Miben rejlik még e rendszer előnye? Az előzőeken túl abban is, hogy a nyomozás ideje lerövidül, továbbá a szakvélemény a nyomozás befejezésével egyidőben készül el, nem pedig a nyomozás befejezése vár a szakértői vélemény elkészülésére. Ez pedig a jelenlegi gyakorlathoz képest hónapokkal, vagy évekkel rövidíti le a büntető eljárás idejét. Ez pedig nem kevés akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a védelem kérésére a bíróság köteles más szakértőt is kirendelni, de erre csak az esetek egy részében kerül sor. S végül ezzel annak is elejét lehet venni, hogy az ügyek a bíróság előtt „elsorvadjanak”.

Befejezésül magyarázatot kell adni arra, hogy a tanulmány miért nem tartalmaz statisztikai adatokat. Ennek oka részben már szerepel az előzőekben. Nevezetesen amíg az ismertté vált bűncselekmények száma csak a jéghegy csúcsát jelenti, nincs értelme az olvasót azzal fárasztani, amelyet a szakemberek is csak kételkedve fogadnak. Csupán a tájékoztatás kedvéért írjuk le, hogy a felderített gazdasági bűncselekmények száma 1993-ban 6148, míg 1994-ben 4085 volt. Sem a nagyságrendhez, sem a „csökkenéshez” nem kell kommentár.

Most van folyamatban a bűnmegelőzés állami koncepciójának kimunkálása. E néhány gondolattal kívántuk a figyelmet – egy konkrét kutatás tapasztalatainak felvillantásával – felhívni.

Dr. Kappéter István

Attitűdváltozások kaotikus időszakban¹

A káosz, a szabályozatlanság éppoly elkerülhetetlen része a társadalmi fejlődésnek, mint a rend. A káosszal foglalkozó tudományos vizsgálódásoknak csak egyik szempontját szeretném kiemelni. Azt, amelyik az elmebetegekkel foglalkozásban nyilvánvalóan, és néhány jövőkutató meggyőződése szerint és az én tapasztalatom szerint a társadalom jövőjének előrejelzésében is döntő fontosságú. A káoszszámításoknak azt a pozitívumát, hogy figyelembe veszik a nyitottságot. Ne felejtjük, görögül „kaineln” azt jelenti, hogy „kinyitni”. Az ennek megfelelő főnév a „káosz” tehát „kinyitottság”. A pszichiáterek a „kinyitottság” jelentőségét régen ismerik. „Open door”, „nyitott ajtó” néven már a 18. század végétől meghirdették a kvéker *Tuke*, majd *Conolly*, hogy az elmebetegek kevésbé veszélyesek, ha nem zárják be őket. Ezt máig is éppoly nehezen hiszik el, mint azt, hogy a társadalom fejlődésében a kaotikus időszakok a kevésbé veszélyesek. Hiába bizonyította a cseh J. Skoda, hogy a Pozsony melletti Pezinokban, a nagy elmeintézetben, ahol *Malonyay István* 1952-ben kinyitatta az ajtókat, csökkent az erőszakos cselekmények gyakorisága, beleértve a távozottak erőszakosságait is. Turkuban, a jövőkutatók ezévi világkonferenciáján *S. Puddu* és *M. Olivella* mutattak rá, hogy soha nem a kaotikus népmozgalmak erőszakosak. Az erőszakot, a véreset is, a megfélemlítésen alapulót is mindig a rend nevében alkalmazzák. Szorosan harmonizál a pszichiátriai nyitottság-vállalás a káoszszámításokkal.

¹ Ez az előadás a IV. Magyar Jövőkutatói Konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Budapest, 1993. október 8-10. (A szerk.)

Az elmebeteg viselkedését formális logikával vagy lineáris matematikai számításokkal éppoly kevéssé tudjuk kiszámítani, mint azt, hogy mikor jön össze három–négy olyan hanyagság, ami katasztrófát okoz egy–egy atomeróműben. Az elmebetegeit, az ő attitűdjeiket is jól ismerő elmeápoló és pszichiáter jobban meg tudja előzni az elmebeteg veszélyeztető viselkedését, mint azok, akik bezárással ingerlik a nem veszélyeztető betegeiket is. Hasonlóan kiderült, hogy az atomeróművekben katasztrófák logikusan előre nem látható apróságok összeadódása következtében jönnek létre, a mechanikus veszélymegelőző rendszabályok többet ártnak, mint használnak (*Kemény János György és munkacsoportjának jelentése*).

Ma már a közgazdászok legkiválóbbjai is úgy látják, ahogyan mi pszichiáterek mindig tapasztaltuk: a jövő alakulását döntően befolyásolja az „emberi tényező” (*T. Schultz*) és az ezt alakító tanulás (*S. Becker*). A magyar jövőkutatók *Kovács Géza* vezetésével élen jártak ennek felismerésében.

1. Jövőorientáltsági vizsgálatunk pszichiátriai szempontjai

A *Nováky Erzsébet* és *Hideg Éva* által már említett vizsgálatunkból most csak arról szeretnék beszélni, ami összefüggésben lehet azzal, hogy kaotikus, sok bizonytalansággal jellemzett időszakban élünk.

Ugyanannak a kérdőívnek a megválaszolását kértük három pszichiátriai beteg–populációtól, depressziósoktól, hisztériásoktól és szkizofrénektől, amit egészségeseknek is adtunk. A jövőhöz való viszonyulás elemzésekor fontos tudnunk, hogy azt mennyire és miként befolyásolja a lelki állapot. Betegcsoportjaink viszonyulása a világhoz eléggé ismeretlen sajtós, és sajátosságaikat biztosan elsősorban lelki állapotuk befolyásolja. Várhattuk tehát, hogy válaszaik elemzésével közelebb jutunk a jövőhöz való viszonyulás lelki meghatározóinak tisztázásához.

Ideggondozóban kezelt, tehát biztosan súlyos hisztériás válaszolók között voltak a legnagyobb arányban, akik a lakóhelyük és az ország érdekében munkahelyeket remélnek teremteni. A szkizofrének között voltak legnagyobb arányban, akik leváltanák a rossz vezetőket. Ez a válasz nem ritka hisztériásoknál és előfordult egy depressziósnál is. Az egészségesek körében senkinek nem jutott eszébe, hogy mint a jövő érdekében folytatandó tevékenységet jelölje meg a leváltásokat. Megállapíthatjuk tehát, hogy a hisztériások és a szkizofrének – legalábbis válaszaikban – jobban kívánnak alkalmazkodni a mai igényekhez, mint az egészségesek.

A depressziósok viszont legfeltűnőbbben abban különböztek a másik két betegcsoporttól is, de a hét másik választott csoportunk tagjaitól is, hogy közöttük 27% válaszolta, hogy nem érdekli a jövő. Ezt más csoportokban általában senki nem válaszolta, néha egyetlen ilyen válasz volt. Más megnyilvánulásaikból is kitűnt, hogy a válaszoló depressziósok nem szívesen gondolnak a jövőre. Ezt az ellentmondásos magatartást – hogy válaszoltak a jövőorientáltságot vizsgáló kérdőívre, s ugyanakkor tagadták, hogy érdekelné őket a jövő – inkább szkizofrénektől vártam volna. Ehelyett az derült ki, hogy ez majdnem specifikusan depressziós tünet. A pesszimizmus viszont, amit depressziósoknál vártunk volna, csak önmagukra vonatkozóan volt kissé gyakoribb körükben, mint másoknál, de más csoportokban, az egészségesek körében is elég gyakori volt. A félelem említése különböző indoklásokban a leggyakoribb volt a depressziósok körében, de hisztériások között sem sokkal ritkább, s minden más csoportban is előfordult.

2. A pszichiátriai kórismék gyakoriságának történeti változásai

A 19. század második felének leggyakoribb pszichiátriai kórisméi voltak a hűdéses elmezavar és a neuraszténia. A megelőzés és a gyó-

gyítás érdekében a legtöbb, amit a kor orvosa tenni tudott, hogy egészséges életmódra vette rá a betegét.

A 20. század első felében a szkizofrénia és a konfliktus–neurózis lettek a leggyakoribb pszichiátriai kórismék. Mindkettőnek lényeges eleme, hogy a beteg fokozottan látja a világ hibáit, nem tud a renhez alkalmazkodni. A szkizofrén elhitesi magával, hogy nem is az a valóság, amit érzel. Saját világot képzel el magának. Neurotikusnak azt nevezzük, aki sértődött amiatt, mert a világ nem érti meg az ő igazát, emiatt gyakran konfliktusai vannak a környezetével.

Ma hűdéses elmezavar és neuraszténia kórismével alig találkozunk. Kezd ritkábbá válni a szkizofrénia. Gyakran csak félig–meddig alakul ki, akkor nevezzük „átmeneti szindrómá”-nak. A konfliktus–neurózis is ritkasággá vált. Jobb gyógyszereink vannak e betegségek tüneteinek enyhítésére. A pszichoterápia és a szocioterápia is sokat javult. A legjelentősebb azonban az, hogy a társadalmi körülmények úgy alakultak, hogy az e betegségekre hajlamosak körülményei számukra kedvezőbbek, mint korábban. A szkizofréniaira hajlamosak, – amint ezt vizsgálatainkból is láttuk – viszonylag jobban be tudnak illeszkedni kaotikus körülmények között. Aki megijedne ettől, azt mint pszichiáter megnyugtathatom. Nem baj az, ha hisztériás hajlam az alapja vállalkozói kedvnek. Csak olyan feltételeket kell biztosítani, amelyek a könnyelmű vállalkozókat nem engedik annyira érvényesülni, mint a körültekintőt. Az sem baj, ha szkizofréniaira hajlamosak vezető szerephez jutnak. Ha meg tudjuk tanítani a tömegeket arra, nehogy a szkizoid, sokszor nagyon világosan fogalmazni tudók eszmerendszereinek vakon követői legyenek. Felmerülhet, hogy a vállalkozó és a vezető–jelöltek közül a kórosakat szűrjük ki mi pszichiáterek. E tekintetben ki kell ábrándítanom Önöket. Bármilyen jó üzlet lenne ez számunkra, nem leszünk rá soha képesek. Kialakulatlan betegséget kórismézni nem lehet. Ha gyanítani lehet is veszélyességet, a gyanú alapján történő korlátozás törvényszerűen szörnyű visszaélésekre vezet. Ezt megtanulhattuk a hitleri és a sztálini diktatúrákban.

Újabbán mind gyakrabban diagnosztizálják a depressziót, s mindennapos kórismévé váltak az 1860-as években leírt, de a 20. század első felében is ritkaságként észlelt szorongásos zavarok, amilyen a tériszony, a pánik-szindróma. Az 1960-as évekig élesen elkülönülőknek látták az elmekóros és a reaktív depressziókat. Ma már alig van pszichiáter, aki az éles elkülönítést indokoltnak tartja. A szorongásos zavarokban is mindjobban elmosódik a súlyos betegek és a lényegében egészséges szorongók közötti határ. Mind a depressziókban, mind a szorongásos zavarokban a vezető tünet a jövőhöz való viszony zavara. A depressziós mindig mindenből a legaggasztóbb lehetőségekre következtet, állandóan az foglalkoztatja, hogy mitől kell félnie. A szorongó pedig a bizonytalanságot éli meg elviselhetetlennek. Nem csodálkozhatunk, hogy ez a két kórkép gyakrabban jelenik meg, minél nyitottabb, minél kaotikusabb a világ. Az Alvin Toffler által leírt „jövősoők” elsődlegesen ennek a két pszichiátriai kórképnek a kialakulását, rosszabbodását segíti elő. Valószínűleg ennek nemcsak a jövősoők az oka. Oxigén-szegény környezetben agyunknak elsősorban azok a részei károsodnak, amelyek születésünktől, sőt korábtól biztosítják, hogy a szokatlan helyzetekben új reagálásmódokat alakítsunk ki. Az ebből következő károsodásokat ma még csak akkor lehet kimutatni, ha az igen súlyos. De kimutathatatlanul enyhe károsodások szerepet játszhatnak a fokozott szorongási és depressziós hajlamban. Ennek a két kórképnek az enyhítésére jól beválik a kognitív terápia. Lényege a betegeknek optimista gondolatokkal való foglalkozásra szoktatása. Ebbe a kezelésbe mindinkább bevonnak pedagógusokat, ápolókat, sőt ezzel a módszerrel a betegek is gyógyíthatják egymást. Szükség is van erre, mert mind nagyobb számban jelennek meg ilyen betegek.

Elsősorban a szorongásos zavarok és depressziók talaján alakulnak ki a szerekkel való visszaélések, amilyen az alkoholizmus és az ugyanolyan gyakori nappal kávé-vedelő, este altatózó élet. Ezek éppen annyira társadalmi beilleszkedési zavarok, amennyire betegségek. Szerencsétlen öngyógyítási próbálkozások, amelyek rövid időre enyhítik a

feszültségeket, rontják azonban a hosszabb távú élet-esélyeket. A leszokást könnyítő gyógyszerek csak annak segítenek, aki hajlandó az átlag-emberinél nehezebb életformát, a teljes absztinenciát vállalni. Szerencsére a szerekkal visszaélők, mint általában a depressziósok és a szorongók, lelkes követők. Szívesen csatlakoznak a magatartást pontosan előíró mozgalmakhoz, amelyekben bizonytalanságérzésük csökken. Diktatúrákban jól érvényesülnek és sokkal veszélyesebbek lehetnek, mint a szkizofrének és a hisztériások, akik a nyitott helyzetben érvényesülnek jobban. Arra kellene terelni őket, hogy alkohol ellenes, dohányzás ellenes egyházi vagy egyéb elkötelezettséget követelő életjavító mozgalmakban találják meg az egyensúlyukat. Örülnék, ha mielőbb lenne altatózás ellenes és kávézás ellenes mozgalom is.

Összefoglalva:

1. A kinyitottság – amit káosznak nevezünk a társadalomban és open door rendszernek az elmegyógyászatban – sokszor előnyös.
2. A hiszteroid és a szkizoid személyek egészségesebbek maradnak, esetleg jól érvényesülnek a kaotikus időszakokban, s ez nem baj.
3. A különböző súlyosságú depresszió és a szorongásos zavar mind gyakrabban megjelenik, leküzdésükben az attitűd-változtató kognitív terápia segít, amire a laikusokat is meg kell tanítani.
4. Új attitűdöket követelő lelkesítő mozgalmakban találhatnak jobb egyensúlyt, akik szerekkal éltek vissza.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Szabó Béla

Alternatív utak Európa fejlődésében ¹

1. Bevezetés

A II. világháborút követő 45 évben az európai határok sérthetetlenek voltak. Az elmúlt néhány év többet változtatott Európa arculatán, mint bármely korszak a világháború óta. Ez a változás 1989-ben kezdődött, mindenekelőtt a két Németország közötti határ eltörlésével. Ez csak az első lépés volt. Az ezt követő néhány évben több más határváltozás is bekövetkezett, a következő 15–20 évben a határok ismét megfognak változni, új regionális csoportosulások fognak létrejönni. Néhány régi szövetség terjeszkedni fog, néhány pedig elsorvad. A Szovjetunió és Jugoszlávia szétesésével már több új állam jött létre. A mostani politikai helyzetet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a háború utáni „béke-rendnek” talán egyetlen egy alapeleme sem élte túl az 1989-es évet. A „vasfüggöny” összeomlása következtében Európa is szétesőben van és új átrendeződés megy végbe. Ez a változás – mint megfigyelhető – nyugaton és keleten egyaránt váratlanul, felkészületlenül érte a vezető politikusokat. A „vasfüggöny” megszűnésével nyugat is válságba került és most éljük át azt a változást, amelyre a nyugatnak – identitása megtalálása érdekében – elkerülhetetlenül szüksége van. A nyugati hatalmak úgy remélték, hogy a változások után stabilizálni tudják keletet, ám a gyakorlatban fordítva történt, több vonatkozásban kelet destabilizálta nyugatot. A nyugat szempontjából a politikai élet sokkal problematikusabb lett, mint a kommunizmus időszaká-

¹ Ez a tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága által szervezett vitaüléson elhangzott elhangzott előadás bővített változata. A vitaülés helye és időpontja: Budapest, 1994. március 30. (A szerk.)

ban volt. Akkor mindent tisztábban láttak – erkölcsi kérdésekkel nem kellett foglalkozni – nagyjából mindenki tudta, hogy a nyugat áll a jó oldalon, az aljas kommunisták pedig a rossz oldalon. Ez a kissé egyszerűsített gondolkodás, a kommunizmus összeomlásával idejét vesztette. Viszont az uralmon lévő politikusok, akik még 1989 előtt szereztek politikai tapasztalataikat, nehezen tudnak alkalmazkodni az új helyzethez. Él bennük egy igen leegyszerűsített elképzelés, hogy a közép-kelet-európai országok, majd lassan megtanulják a demokráciát, gazdaságilag majd gyorsan fejlődnek és néhány éven belül be fogadják őket a „Közös Európai Ház”-ba. Attól tartok, hogy ez nem megy majd ilyen könnyen.

A közép-kelet-európai változások, forradalmak elemzői elsődlegesen a múlttal vannak foglalkoznak, ami „arany korszak” a történészeknek. Összegezve, a nemzetek egy „amnézia” után visszanyerik emlékezőképességüket, helyre próbálják állítani tradícióikat. Az egy paradoxon, hogy minél nagyobb lépünk előre, annál nyugtalanabban, gondterheltebben és messzebbre nézünk vissza a múltba. Ezeknek a forradalmaknak „Janus”-arca van: mindkét irányba néz, a jövőbe és a múltba egyaránt. Sokan idegesen nézik, hogy lehetséges-e, hogy történelmi példák megismétlődjenek. Hiszen hányszor volt az elmúlt kétszáz év alatt, hogy a lengyelek, a litvánok, a magyarok, a bulgárok harcoltak nemzeti függetlenségükért, hányszor próbálkoztak már a múltban új gazdasági növekedés, modernizáció ösvényére lépni. Valójában, ha azok a népek, akik ebben az övezetben, – Oroszország, Ausztria, Németország és Törökország birodalmaiban éltek – közös tapasztalattal, általános bölcsességgel rendelkeznek: egy győzelem, egy békeszerződés sem végleges örökké, a határ sem biztos és az új generációnak újra kell kezdeni a munkát. Nincs lineáris fejlődés Közép-Kelet-Európa történelmében. Többen úgy érzik, hogy mindig „mások, „Ők”, akik eldöntik a sorsunkat és mindig csak „sakkfigurák” a nagyhatalmak kezében.

Ahogy a múltban, most is három fő célja van a közép–kelet–európai változásoknak:

1. **Függetlenség:** ez már több helyen megvan;
2. **Demokrácia:** talán még több helyen vitatható;
3. **Gazdasági változás:** a gazdasági rendszer megváltozása – nagy viták közepette – már több országban folyamatban van.

A rendszerváltás – értem ez alatt a tervutasításos szerkezetről egy decentralizált rendszerre való átalakítása – folyamatát illetően meglehetősen pesszimistán látom rövid távon a jövőt. Ez az út igen „göröngyös”! Nyugaton úgy látjuk, hogy a piacgazdasági forma, bár közel sem tökéletes, nagyobb anyagi jólétet teremtett, mint bármilyen más forma – bár ennek az anyagi jólétnek magas szociális ára van. Talán érdemes megjegyezni, hogy 186 nemzetből, kb. 25 nemzetben található piacgazdaság. Ma már tudjuk, hogy mi nem működik teljes hatékonysággal, de azt még nem tudjuk, hogy mi működik igazán hatékonyan. Tanulmányok sokasága foglalkozik a jövő gazdasági rendszerével, többen keresik az új utat. E tanulmányokban többféle társadalmi modell jelenik meg, mint például „angolszász” szabadkereskedelmi modell, a korporatista „Rajna” modell és így tovább.

2. Az európaiság fogalma és Európa törésvonalai

A remény ezekben a változásokban az, hogy egy „Közös Európai Ház” meghozza ezeket a változásokat és segíti megoldani a fennálló nehézségeket. Feltehetjük a kérdést, mit is értünk Európa alatt? A térképet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Európa nem egy kontinens, hanem földrajzilag inkább egy félsziget és valójában senki sem tudja pontosan, hogy hol végződik, mivel sem az Ural, sem a Boszporusz nem jelent államok közötti határt. Európa, talán inkább egy érzés, érzelem, melyet népek éreznek magukról, másokról és ez megfelel a közös

térség szellemiségének, ami először adott az európaiaknak közös érkedatutot, kötelességet azáltal, hogy keresztényeknek vallották magukat és veszélyeztetve érezték magukat. Ez a veszély azonban nem volt elég ahhoz, hogy egyesítette volna őket a reformáció idején. Ennek ellenére az európai egység gondolata megmaradt, egy bizonyos szinten a kereszténységhez kapcsolva. Ezeket az egzisztenciális kérdéseket Európáról a hidegháború évei alatt a föld alá söpörték: Sztálin birodalma jelentette de facto a keleti határt. Vagyis, ami nem volt kommunista, az „nyugati”, európai volt és még Törökország európaiságát is elfogadták, minden feltétel nélkül. De a „vasfüggöny” hirtelen felment. A Szovjetunió és Jugoszlávia összeomlott, aminek következtében az államok közötti határok stabilitása a keleti blokk országainál megromlott. Európának meg kell határozni keleti határait és a NATO tagság nem fogadható el kritériumnak.

Igen erős a csábítás, hogy visszatérjünk a „kereszténységre”. Ez viszont egy fontos kérdést vet fel: benne van-e a kereszténységben az ortodox világ, vagy korlátozva van a latin, nyugati kereszténységre? Ha az utóbbit választjuk, akkor Ukrajna és a volt Jugoszlávia közepén vonalat kell húznunk, ami Görögország kizárását is jelentené az Európai Közösségből, különben ezt már maguk a görög politikusok, saját erejükből, majdnem el is érték.

Természetesen többen megrémülnének egy vallási alapokra helyezett Európa-identitástól, ugyanakkor gondterhelten figyelik az iszlám terjeszkedését, erősödését és veszélyét. Az „Iszlám kardja” Európa lidércálma, történelmileg riválisok egymással. Nem lehet elvitatni, hogy Európa identitásának megmarad a kereszténység öröksége.

Rémi Brague 1992-ben megjelent érdekes könyvében időszerűen emlékeztetett bennünket arra a négy fontos törésvonalra, amelyek Európát négy kulturális identitású részre osztotta.

1. Két Nyugat–Kelet törésvonal:

- a. *görögök a barbárokkal szemben;*
- b. *kelet római ortodoxia a nyugat–római katolicizmussal szemben.*

2. Két Észak–Dél törésvonal:

- a. *az iszlám a kereszténységgel szemben;*
- b. *a katolicizmus a protestantizmussal és a református egyházzal szemben.*

Ezek a törésvonalak nagyjából még a mai napon is megfigyelhetők, ezért sokan nehezen tudnának elképzelni egységes Európát Oroszország nélkül.

3. Történelmi kísérletek Európa egyesítésére

A nyugat–keleti törésvonal problémája és egy egyesített Európa gondolata, már a rég múltban is felmerült és gondot okozott.

Róma kétszer adott életet Maastrichtnek: Másodszor 1957-ben a Római Szerződés elfogadásakor, amely alapját jelenti az 1992-es maastrichti szerződésnek. Először viszont húsz évszázaddal korábban, amikor a rómaiak megalapították Maastrichtot, a Maas folyó partjánál – Belgium és Hollandia között. De Róma nemcsak, hogy lerakta Maastricht alapjait, hanem létrehozta az első Pán–Európai Birodalmat, melynek minden európai állam – a németeken, a dánokon és az íreken kívül – tagja volt. Ez a birodalom az V. században, német nyomásra szétesett. A második Pán–Európai Birodalom a IX. században jött létre, ekkor a németek is tagok lettek, viszont az angolok nem. Maastricht nagyon közel volt ennek a második európai egységnek a központjához. Miután a rómaiak elvonultak, ezt a régiót a Maas folyó környékén a frankok telepítették be. És bár ez a nép adta a franciáknak a nevet, a nyelvük holland, s speciálisan limburgi volt. Ezen frankok

egyike volt az, aki egyesítette Európát és újból megalapította a Szent Római Birodalmat 800 decemberében megkoronáztatta magát, mint európai római császár, Nagy Károly néven. Ennek a birodalomnak a szétesésével nemzetállamok jöttek létre, mind Németországban, mind Franciaországban. A következő 12 században két diktátor volt, akik úgy gondolták, hogy ezek a nemzetállamok túl kicsik és megpróbálták Nagy Károly lépéseit nyomon követni, egyúttal egy új Európát alapítani: az egyik Bonaparte Napoleon, a másik pedig Adolf Hitler volt. Viszont egyiknek sem sikerült „európai birodalmukat” még 10 évig sem együtt tartani, ami pusztulást hozott a nemzetállamoknak. Ezekután 1985-ben Jacques Delors jelent meg a Maastrichti-koncepciójával, az „Új Jeruzsálemmel” és nem lehetetlen, hogy ez lesz az ő „Waterloo”-ja.

Mielőtt a hitleri Németország birodalmi törekvéseit vizsgálnám, érdemes megemlékezni egy jóval szerényebb és előrelátóbb törekvésről, nevezetesen a közép-európai „Dunai Konföderációs Javaslat”-ról. Eről Kabdebo Tamás „Blackwell küldetése” (Akadémiai Kiadó) c. tanulmányában a következőket jegyzi meg: Blackwellt, Lord Ponsonby küldte Magyarországra 1849. júliusában, azzal a céllal, hogy tárgyaljon arról, hogy Ausztria elfogadná-e Anglia közbelépését és tárgyaljon a magyarokkal is, tekintettel arra, ha „kitörne egy másik európai forradalom, Magyarország a dunai konföderáció egyik állama lehetne”. Egyúttal Blackwell beszámol egy profetikus látomásáról is, amely szerint „talán az a sors vár rá (értsd: Magyarországra), hogy Oroszország egyik gyarmata legyen”.

Ami a német birodalmi terjeszkedést illeti, azt több okból érdeme-
sebb bővebben tárgyalni: egyrészt Európa történelme 1870 óta azzal volt elfoglalva, hogy megfelelő eszközt találjon Németország megfé-
kezésére, másrészt a II. világháború után, az 1957-ben létrehozott Római Szerződés egyik alapvető oka az volt, hogy Németországot le-
horgonyozzák az Európai Közösség szervezetébe, harmadrészt a két

Németország egyesítése után felmerült hatalmi törekvés visszavonására.

Miben állt a hitleri európai integrációs törekvés? 1942-ben Walther Funk birodalmi miniszter beszédet mondott Berlinben az iparmágnásoknak rendezett konferencián. Az előadásának címe „Európai Gazdasági Közösség volt” és Funk a következőket mondta: „Egy erősebb gazdasági szolidaritást kell elősegíteni Európa népei között, többek között kooperációval, minden gazdasági területen”. Továbbá úgy nyilatkozott, hogy egy kereskedelmi tömörülést terveznek, melyben az Európai valutákat a német márkához rögzítenék. A pénzügyi politikát egy Európai Központi Bank – mely Berlinben lett volna – szabályozva, természetesen beleértve a kamatlábakat is. Ebben a német „modell”-ben, az angol, olasz, francia, spanyol és portugál gazdaságok a német gazdaság „szatellitái” lettek volna. Ha 50 év távlatából e tervet megvizsgáljuk, ha nem is teljes mértékben, de nagyrészt megvalósult: az európai valutákat, kamatlábakat a németek határozzák meg, egy európai bankon keresztül, amely jelenleg nem Berlinben, hanem Frankfurtban székel.

A nagy német birodalom, a „Reich” magába foglalta volna:

a.) Nyugaton:

- Luxemburgot, újranevezve Moselland;
- Alsace–Lorrainet, újranevezve Westmark;
- Ausztriát, 1938-ban egyesítve, újranevezve a régi nevére, Ostmark;
- Burgundiát, francia provincia, jogosan német terület;
- Belgiumot, amely elvesztette volna területének egy részét, s megalakította volna a Reichsgau Flandern-t;
- Hollandiát, mint német tartományt, Rotterdam a legnagyobb német kikötő;
- Norvégiától Trondheim tartozott volna a birodalomhoz.

b.) Keleten:

- Csehszlovákiát, Reicgau-Sudetenland és Moráviai protektorátus;
- Balti-államokat és fehér-oroszokat, Reichskommissariat Ostland, (főváros Riga)
- Lengyelországot, Nyugat-Prussziát
- Ukrajnát (Reiskommissariat Ukrajna)
- Oroszországot (Reiskommisariat Moskovy)
- Krimeát, Gotenlandot és Sevastopol–Theoderichsafent
- Kaukázust (Reiskommissariat Kaukázus)
- Szibériát a (a szovjet államot)

Mindebből világos, hogy milyen lett volna egy győztes hitleri Németország Európája. A vázolt összefüggésekből az is kiderül, hogy Hitler háborús törekvésének egy része 1992-re megvalósult: a Szovjetunió eltűnt a térképről, a bolsevizmus megsemmisült, a szláv népek elszegényedtek, az évszázados veszély kelet felől megszűnt. Amikor a gazdasági pangásnak vége lesz, Németország készen áll a gazdasági terjeszkedésre kelet felé.

4. Az Európai Gazdasági Közösség fejlődéstörténetének ellentmondásai és bővítésének problémái

Mint közgazdász, a gazdasági integráció, kooperáció, gazdasági liberalizálás és a szabad kereskedelem elveit, előnyeit némi fenntartással fogadom el. A 20–25, esetleg még több tagból álló európai föderalista politikai uniót nem tartom sem lehetségesnek, sem kívánatosnak. Az „Európai Egyesült Államok” létrehozása gazdasági katasztrófa lenne és politikailag sem kívánatos. Tragikus hiba lenne, ha az Európai Unió a tagállamokat egy föderalista szerkezetbe fojtaná. Európát nem lehet mesterségesen „csinálni”, amelynek során nemzeteket temetnek el, illetve nemzeti érdekeket szorítanak háttérbe. Ezzel kapcsolatban utalok alaptételeim három fő következtetésére:

- a. Egy európai szerkezetben laza nyugat–európai egyesülést tartok célszerűbbnek és hatásosabbnak;
- b. A jelenben és jövőben tervezett Európai Unió szerkezete nem alkalmas arra, hogy Németország növekvő politikai hatalmát, növekvő befolyását és terjeszkedését megakadályozná – ami kihangsúlyozott cél volt;
- c. Mindezt, több kisebb regionális csoportra van szükség, hogy Németországot a nyugat–európai szerkezetbe lehorgonyozzák, s mindezzel a növekvő német befolyást kelet és észak–keleti irányban meggátolják. Ez különösen a két Németország egyesítése után felmerült kérdés, mely Európa egyensúlyát radikálisan megváltoztatta.

Az Európai Unió továbbfejlődésének útjai, szerkezeti formája még nincs véglegesen eldöntve. Ez a vita olyan harc, ahol az álláspontok közötti választás most van folyamatban: részben a „bővítés” versus „mélyítés”, vagy mindkettő „bővítés és mélyítés” és a végső politikai szerkezet körüli vitákkal kapcsolatban. A kételyek, különösen Maastricht után, növekvőben vannak. Többek szerint, Maastricht már „tapétázás” volt a megjelenő repedések eltakarására. Ezért talán időszzerű azon elgondolkodni, hogy milyen irányba fog a fejlődés elmozdulni, s nem utolsó sorban, mi lenne jó, ha bekövetkezne 2000, vagy 2015–re? Milyen változásokat fog hozni az elkövetkezendő 20 év? A prognosztika kissé kockázatos dolog, nap mint nap arra ébredünk, hogy „szakértőink” tévedtek előrejelzéseikben. Így helyesebb azokra a tényezőkre összpontosítani figyelmünket, amelyek alakítják Európa fejlődését az elkövetkező 15–20 évben. *A főbb tényezők* – amelyek biztosan hatással lesznek Európa jövőjére – *a következők: a történelem, kultúra, vallás, nyelv és gazdaság.* Mindenekelőtt vizsgálni kell Németország fejlődését, mivel Európa jövőjében a legfontosabb gazdasági és politikai kérdés az egyesült Németország szerepe; Németország jövője bizonyos fokig meghatározza Európa jövőjét is. Vizsgálni

szükséges Európa térképét az első és a második világháború előtt és elemezni kell azokat a tényezőket, amelyek a mában is érvényesek továbbá azokat, amelyek megváltoztak.

Elsősorban célszerű szemügyre venni azt, ami megváltozott az első és a második világháború óta. Ez kétségtelenül az Európai Közösség – az Európai Unió létesítése. Többen Európa fejlődését az Európai Unió bővítésében és mélyítésében látják és az összes európai államot magába foglaló térképet látják a jövőben.

Ennek vizsgálata érdekében forduljunk először a történelmhez. 1944. szeptemberében a belga, holland és luxemburgi kormányok aláírták az ún. londoni szerződést, következményeként megszületett az első európai nemzetek feletti szervezet, a Benelux-államok közössége. Mint ismeretes, ez szerény intézmény, amelynek célja, a gazdasági unió létrehozása, a három ország között. Az alapokmánya nem tűzte ki célul, hogy a nemzeti szuverenitást nemzetek feletti szintre emelik, de remélték, hogy ez majd idővel bekövetkezik. Vagyis azt hitték, hogy a határok, melyek elválasztották egymástól ezt a három népet – kik történelmük folyamán különben is egy nemzethez tartoztak, majd megszűnnek. A Benelux-államok intézménye szerény keretek között működött és mint olyan, hatékonyan. Az 1950-es évek elején úgy látszott, hogy Európa „Nagy Károly” területi másolata újra életre kelt. A hat ország – Belgium, Hollandia, Németország, Franciaország, Olaszország és Luxemburg – elhatározta, hogy létrehoz néhány szervezetet a gazdasági együttműködés érdekében. Az első szervezet, 1952-ben az *Európai Szén- és Acélközösség* volt. Ezt követte több „Pán-Európai” szervezet és e folyamat eredményeképpen, 1957 márciusában aláírták a Római Szerződést és megszületett az Európai Gazdasági Közösség, mint a gazdasági liberalizálás eszköze. Az alapítók távlati célja az európai politikai unió, amelynek megvalósulását, mint első lépést a gazdasági liberalizációban látták. Maguk az alapítók szerény emberek voltak, vigyáztak, hogy céljaikat ne emeljék túl magasra és bőven adtak időt céljaik eléréséhez. Ez abból is látható, hogy bár a Római Szer-

ződés kikötötte, hogy egy határoktól mentes „Közös Piacot” kell megteremteni, – melyben mind a javak, mind a szolgáltatások szabadon mozognak – 1970 januárjáig azonban ez nem valósult meg. Valójában még az eredeti három Benelux ország között sem valósult meg, amelyek közben feladták a pán–holland gazdasági integrációjukat és azok előnyeit egy pán–európai integráció érdekében. A Benelux–államok integrációja felesleges lett és az 1950–es évek közepén már semmi jelentősége sem volt. Az ezt követő években az Európai Gazdasági Közösség, bár nem volt nagyon sikeres, a „közös mezőgazdasági politikán kívül”, (CAP) megmaradt a gazdasági liberalizálás eszközeként, egészen az 1970–es évek végéig. És amíg ez így volt, a résztvevő tagok – érthető okok miatt – vonatkoztak feladni szuverenitásukat. Többszörös sikeres bővítés után az eredeti hat tagországhoz a következők csatlakoztak: Dánia, Írország és Nagy–Britannia (1973), Görögország (1981), Spanyolország és Portugália (1986). Az Európai Közösség 12 tagúvá nőtt és jelenleg a világ egyik legnagyobb gazdasági tömbje. Az új tagok többsége nem azért csatlakozott az Európai Gazdasági Közösséghez, mert elfogadta a szabad piac elveit, hanem azért, mert ipari és mezőgazdasági szubvenciót kaphatott. Időközben az Európai Tanács nézete is megváltozott: a központi kérdés már nem a gazdaság liberalizálása volt, hanem a bürokratikus beavatkozás. 1985–ben Jacques Delors az Európai Közösségek Bizottságának elnöke radikálisan megváltoztatta az Európai Gazdasági Közösség mentalitását és meghirdetett egy új ideológiát, melynek fő iránya az lett, hogy mestersegesen kell „Európát szerkeszteni”. Ennek érdekében azonnal munkához is látott, hogy az Európai Közösség intézményi mechanizmusának radikális módosításán keresztül a gazdasági és politikai integráció nemzetek feletti szövetségi (föderális) irányba haladjon. 1985 decemberében Delors elfogadtatta az „Egységes Európai Törvényt”-ot (Singel European Act-ot), amely fontos változásokat hozott, mind gazdasági, mind politikai téren. Egyúttal új határidőt írt elő (1992. december 31–et), amikorra az Európai Közösségnek a nagy belső piacot (Single Market) létre kell hozni, szabad piaci mozgást kellett teremteni, az árucikkek, a szolgáltatások terén. Delors munkássága a

Maastrichti Szerződésben érte el tetőpontját 1991-ben. Ez a szerződés több lépcsőben megvalósuló folyamatot írt elő az Európai Unió számára, a monetáris unió megteremtésére, az Európai Központi Bank (Frankfurtban) és az egységes közös valuta létrehozására, amely megnövelte Brüsszel antidemokratikus politikai hatalmát a külpolitikában, védelemi- és biztonságpolitikában, továbbá a belpolitikában. Több szakértő és politikus véleménye szerint a szerződés alapvetően hibás volt: Európának nyílt társadalmúnak, liberális gazdasággal és szerény politikai programmal kellene rendelkeznie. Az irány ehelyett éppen az ellenkezője: növekvően zárt társadalmú és a bürokratikus beavatkozás érvényesül az élet több területén. Az intézményi politikai-nyomás a szövetségi, politikai unió érdekében igen nagy, s ennek a „mozgalomnak” még mindig nagy a tábor. Ilymódon Maastricht szimbóluma lett a pán-európai elkötelezettségnek minden kritika nélkül. Mi a nyugtalanító ebben? Mindenekelőtt az, hogy a maastrichti koncepció nem működőképes és zsákutcába vezet. Ezt a tényt többen felismerik, a politikusok viszont nem. A szerződés nem helytálló feltevésekből, összefüggésekből és sok tekintetben hamis tényekből indul ki. Erre már többen rámutattak és a fenntartások, kételyek egyre nőnek. A fenntartások egyik oka a *monetáris unió szükségessége*. Egy gazdasági uniónak nem szükséges része a monetáris unió, (lásd USA és Kanada, Mexikó, melyek – előrehaladottabb gazdasági integrációt élveznek, mint az Európai Unió.) A nagy belső piac létrehozása is előnyös lehet anélkül, hogy elkerülhetetlenül haladjunk az integráció felé a monetáris szférában. Az aggályok másik része a *két Németország egyesítésének a következményeire vonatkozik*, amely teljes mértékben időszerűtlenné tette a Maastrichti Szerződést. Mindennek ellenére a Maastricht elleni támadások, kritikák „ún. Európának” minősítették. Bárhogy is van, Maastricht hitele süllyedőben van és többen véleménye szerint idővel szétesik. Mielőtt ez bekövetkezne, először tönkre teszi az európai gazdaságokat, szegénységet hoz állampolgáira és észrevehetően növeli a nacionalizmust Európában. Európának nincs szüksége Maastrichtre, hogy szabadabb legyen. Ahhoz, hogy szabadabb le-

gyen, Európának több szabadságra van szüksége, amit a Delorsi bizottság szuper szabályozói nem adnak meg.

Az Európai Közösséget tárgyalva, helytelen lenne nem elismerni, hogy fennállása óta – több mint 36 éve – eredményeket is elért: a gazdasági növekedés terén, a kereskedelem fellendülésében, a javakkal való ellátás és az általános életszínvonal növekedésében. Érdemes itt megjegyezni, hogy a szabad kereskedelem volt az elfogadott ideológiája több filozófusnak és közgazdásznak minden korszakban. Annak a kereskedelmi alapelvnek van értelme, amely vámmentességet és korlátozás nélküli kereskedelmet képvisel, mivel ez maximálja a jólétet és egyben elősegíti a békés kapcsolatok fejlődését az országok között. A szabad kereskedelem és a gazdasági együttműködés elvét nemcsak az Európai Közösségen belül, de világviszonylatban is támogatni kell. Viszont ennek megvalósítása nem követel egy közös egészségügyi és kulturális politikát. Az Európai Közösség közös politikájának csak arra kellene koncentrálnia, hogy a szabad kereskedelem elve és a környezetvédelem (mivel hatásos környezetvédelem nemzetközi kooperációt követel) megvalósuljon. Más együttműködési területeknek csak az európai kormányok közöttinek kellene lennie. Ezért nincs szükségünk az Európai Parlamentre, egy terjedelmes bürokráciára, amely beleavatkozik mindennapi életünkbe.

Az Európai Közösség által kimutatott gazdasági eredményeket több szakértő megkérdőjelezi, vagy nem fogadja el, hogy azok a közösség létezésének az előnyeiből származnak. Először: a közösséggel, vagy anélkül gazdasági fejlődés mindenképpen megvalósult volna a háború utáni Európában. Másodszor: többen rámutattak arra, hogy az EFTA, az Európai Szabadkereskedelmi Társulás, legalább olyan jó, vagy talán jobb gazdasági teljesítményt tud felmutatni, mint az Európai Közösség. Harmadszor: mivel valójában nincs pontos, megbízható és kritikus felmérés az Európai Közösség gazdasági teljesítményéről, így nem lehet tudni, hogy a közösség mit ért el az integrációs modelljével. Hangsúlyozni kell, hogy nyugaton az a kutatás, amely kritikus és nem

elkötelezettje az Európai Közösségnek, nem igen talál magának kiadót, mivel Brüsszel bőkezűen finanszírozza az „elkötelezett” kutatásokat. Így például a kereskedelem alakulásáról az utolsó empirikus vizsgálat az 1960-as évekből származik, amikor az EK még csak hat tagállamból állt. Természetesen az Európai Unió jelenleg több, mint egy szabad kereskedelmi társulás: a fejlettebb országok segítséget nyújtanak a szegényebb országoknak, amelyek szerkezeti, vagy regionális problémákkal küzdenek. Továbbá kiterjedt együttműködés létesült a tudományos kutatás, a környezetvédelem és több más területen is.

Azt is szem előtt kell tartani, hogy ezen túl az *Európai Uniónak más törekvései is vannak, mind gazdasági, mind politikai területen.* Így például:

- a. Nemzetek feletti, szociális, jóléti állam megteremtése Európában,
- b. Európa felkészítése a világ–regionális kereskedelmi csoportosulásainak versenyére. Ez általában három régió vonatkozásában fog jelentkezni:
 - Észak–Dél–Amerika;
 - Japán–Dél–Ázsia;
 - Európa és idővel Kína.

Az ilyen irányú versenyzés helytállóságát több szakember megkérdőjelezi. A probléma a következő: vajon a regionális kereskedelmi csoportosulás hatásosabb útja-e a globális szabadkereskedelemnek, mint a „multilaterális” kereskedelmi tárgyalás. A közgazdászok megosztottak ebben a kérdésben. Például szolgáljon erre az 1994. márciusában megtartott világbanki konferencia, ahol a következő kérdések merültek fel: vajon a regionális integráció növeli, vagy csökkenti-e a globális gazdasági jólétet és vajon a regionális integráció gyorsabban vezet-e globális szabadkereskedelemhez, mint a multilaterális folyamat.

c. Az Európai Uniónak két másik fontos célja politikai jellegű:

- A II. világháború utáni Németországot „lehorgonyozni” egy új európai rendbe;
- Egy új „biztonsági rendszer” kiépítése Európában.

A továbbiakban visszatérnek az európai gazdasági integráció elemzéséhez, az északi és keleti „bővítés” kérdéseihöz, az elvárások, távolságok és remények, megvalósulások nagyságrendjéhez, a „Közös Európai Ház” létesítéséhez. A kiinduló helyzet ebben a témakörben az, hogy a nemzetek feletti, gazdasági integrációnak fő gazdasági célja a regionális diszparitások csökkentése és teljes megszüntetése – ez a Római Szerződés alapja. Most nézzük meg, hogy a szegényebb tagállamok számára létrehozott „transzferális pénzügyi kiegyenlítés” rendszere az eddigi tapasztalatok alapján mennyiben felelt meg ennek a kitűzött célnak. Minden nehézség nélkül kimutatható, hogy az Európai Közösség ezen a területen igen szerény haladásról tanúskodik. Minden eddig elért sikerei ellenére az EK ezideig nem volt képes javulást elérni. Szemléltető példák erre: a 36 éves olasz tagság ellenére a „Mezzogiorno” kérdése; a 21 éves tagság ellenére az ír gazdaság, amely több szakértő szerint talán össze is omlana, ha nem kapna lényeges közösségi pénzügyi támogatást; a 13 éves görög tagság ellenére a gazdaság nincs jobb állapotban, mint régen és végül a spanyol és portugál gazdaságok, amelyek 8 éves teljes tagság és 9 éves társult tagság ellenére, néhány eufórikus év után jelentősen visszaestek és a munkanélküliség 25% körüli, ami a legmagasabb a közösségben. Érdemes itt egy pillanatra elgondolkodni a közép-kelet-európai országokra vonatkozóan, hogy valójában milyen hamis ábránd azt hinni, hogy a közösséghez való csatlakozás még közép távon is a magasabb jólétet jelentene. És ne felejtsük el, hogy mindkét (spanyol, portugál) gazdaság – ha szegényen is, de – piacgazdasággal rendelkezett és ennek ellenére a javulás nem jelentős.

A gazdasági fejlettségi színvonal különbségeit, az EK-n belül nyújtott segélyek nem csökkentik jelentős mértékben. A probléma

egyik fő oka az, hogy az Európai Közösség összköltségvetése kb. 1%-a a Közösség GDP-jének és köztudomású, hogy ennek jelentős részét felemésztja a közös mezőgazdasági politika. Ez a közös mezőgazdasági politika eredetileg 1962-ben szerény célokat tűzött maga elé, és talán nem is volt ésszerűtlen. A közös mezőgazdasági politika, amely majdnem kétharmadát elnyeli a közösség évi költségvetésének, az évek során korrump komédiává fejlődött és ma már mindenki egyetért abban, hogy valamit tenni kellene ennek módosítása érdekében, de eddig nem tudtak megegyezni abban, hogy milyen módon. Az igen erős agrárlobby miatt ezt nem lehetett megváltoztatni. Így maradt meg a jelen formájában több állami, jóléti juttatás a farmereknek, ami nemcsak pénzügyi katasztrófa, de egyúttal gazdasági is, amely megakadályozza az olcsóbb mezőgazdasági áruk mozgását kelet felől. Mindezek ellenére, maga a mezőgazdasági politikát, mint nemzetek feletti együttműködés sikerének könyvelték el.

Az európaiak, mikor az Egyesült Államok felé néznek, sokszor vágyakozva sóhajtanak az új világ tökéletes föderalizmusára. Nem szabad azonban az Európai Uniót az Egyesült Államokhoz hasonlítani. Nem csak azért, mert az Amerikai Szövetségi Költségvetés többszöröse az Európai Unióénak, hanem nemzetiségi, nyelvi, kulturális és történelmi okok miatt sem. A bevándorlóknak igen nagy előnyük volt, mivel ők „tisztá lapot” kaptak. Boldog az a kontinens, amelyiknek nincs történelme!

Az Európai Unió más téren is problematikus képet mutat. Néhány szemléltető példa erre: a centralizáció és bürokrácia növekedése (ami antidemokratikus); az általános pazarlás és szélesben elterjedt korrupció, ilyen, vagy olyan formában (mint például hatalmas szubvenció spanyol bika-viadalra) és az a szellemi beállítódás, amelynek a mottója: „csapd be szomszédod, ahogy csak tudod”. Ezekről a gondokról pontos és megbízható felmérések nincsenek, de néha, mikor egy-egy politikus utal ezekre, ha így előnyt tud magának teremteni. A nem éppen idillikus nyugat-európai közösségi kép, hirtelen, radikálisan meg-

változott, részben a közép–kelet– európai 1989–es események és részben a két Németország újraegyesítése miatt. Hirtelen Európa és benne az Európai Közösség egyensúlya drasztikusan megváltozott. Az új „nagy Európa”, a „Közös Európai Ház” kialakítása lett a cél.

A régóta tartó vita tovább folytatódott az ún. „mélyítés” és „bővítés” kérdéseiben – mely több szakértő szerint egymással ellentétes koncepció. Jelenleg úgy tűnik, hogy ezt a vitát a „bővítők” táborára nyerte meg és még Delors is, aki eredetileg a „mélyítők” táborának volt a vezető személyisége, megváltoztatta nézeteit. Ez talán nem is volt túl megrendítő, mivel a „mélyítést” és szorosabb kapcsolatot hirdető táborának szerencséje úgy sem haladt sokat előre. Ezt már a „Maastrichti Szerződés” is dokumentálta, mint ezt korábban leírtam. Nem is telt el túl sok idő és az ERM összeomlásával kialakult egy három sebességű Európai Közösség, akik bennmaradtak az ERM-ben, akik kiléptek és akik be sem léptek (például Görögország). Már korábban említettem, hogy Monetáris (és politikai) Unió nem szükséges a gazdasági unióhoz.

A javaslatom azoknak, akik a monetáris unió létrehozását szükségesnek tartják az, hogy a gazdasági unió, csak monetáris unióval teljes, ami természetesen politikai uniót is jelent. Az érvelés, ami ezt a javaslatot támogatja az, hogy a különböző valuták átváltásánál lényeges költségek keletkeznek és a korlátozástól mentes szabad piac csak akkor létezhet, amikor ilyen költségek nincsenek és nem befolyásolják az inter–közösségi tranzakciókat. Ez nem egy elfogadható javaslat, mivel az ilyen átváltási költségek aránya nagyon alacsony, kb. 97%–a az összes tranzakciónak. Egy másik ellene szóló pontról viszont nem beszélnek: a monetáris unió megakadályozza az országokat abban, hogy saját jogaikat érvényesíteni tudják, hogy monetáris ügyeiket úgy intézzék, ahogy saját belső gazdasági körülményeik azt megkövetelnék – és nem úgy, ahogy azt a domináns valutával rendelkező ország (mint például Németország) követelné. Az ERM körüli események (1992. szeptemberében és 1993. augusztusában) azt mutatták, hogy monetáris

unió nélkül az országnak lehetősége van arra, hogy leértékelhessenek, ha szükséges reakció, a monetáris unió, passzív monetáris szorítást tett azokra a gazdaságokra, amelyek már amúgy is mély recesszióban voltak. Mindebből a következő tanulságot vonhatjuk le: a monetáris unió eltörli a piacot és az országokra rákényszeríti Brüsszel, vagy Frankfurt akaratát. Vannak olyanok, akik kívánatosnak tartják a piaci befolyásolást átadni a bürokratáknak. Igaz, ilyen esetben a központi bankárok-nak kényelmesebb, nyugodtabb élete lenne, természetesen a növekvő munkanélküliség kárára. Véleményem szerint a közös valuta és az egységes kamatlábak belátható időn belül nem valósulnak meg. Jelenleg az Európai Unió közös pénzügyi politikája és a monetáris integráció olyan messze van a céltól, mint Makó Jeruzsálemtől. (Bár már a kontinensen a bankárok és a meg nem választott brüsszeli bürokraták, csendesen, halkán beszélnek egy közös európai valuta lehetőségéről 1997-re, az 1996-ban megrendezendő kormányok közötti konferencia után).

A továbbiakban megemlítenéd több olyan kérdés, amely még megoldásra vár. Ilyen kérdések a következők: az egészségügy, munkaügy és munkaügyi biztonság, mezőgazdaság és halászat, környezetvédelem, társadalmi–szociális kérdések, kereskedelmi intézkedések alacsony költségű importáló tagokkal szemben, az adók kivetése, a nyugdíjak egyeztetése, a közösségi költségvetés növelése, törvények, és az emigráció kérdései stb. Ezek a kérdések már a tagállamok szuverenitását érinti majd. Eddig, bár több törvényt hoztak néhány kisebb fajsúlyú kérdésben, valójában a nehéz kérdések megoldása még meg sem kezdődött. Minden nehéz kérdés tárgyalását elhalasztotta, erős a politikai nyomás, a nagy Európa kialakítása érdekében. Ez az erős politikai nyomás nyilván nem „alulról” jön, hanem a politikai elitektől, amelyek „álmokkal”, erős ambíciókkal rendelkeznek: „az emberek álmokkal veszélyesek is lehetnek”. Maastricht nem örvend nagy népszerűségnek a szavazók körében. Ezt a referendumok is világosan mutatják. Többen felháborítónak tartják, hogy a politikai vezetők egy

része néhány tagországban meg sem magyarázza a lakosságnak, hogy mit is jelent a csatlakozás valójában.

1. Az „Északi-Bővülés” előnyei és hátrányai

Az előzőekben vázolt nehézségek megoldását a jelenlegi fázisban az „Északi Bővülés”-től remélik, vagyis az EFTA-országok (Ausztria, Svédország, Finnország és Norvégia) csatlakozásától az Európai Unióhoz. És itt futólag fel lehet tenni a következő kérdést: Vajon az ami nagyobb, jobb-e? Nem szükségszerűen: ha az országokat nagyságrendben vizsgáljuk meg, látható, hogy a kis országok is, mégha nem is rendelkeznek számottevő természeti kincsekkel teremthetnek jó élet-színvonalat népeiknek, (mint például Ausztria, Dánia, Svájc) nem beszélve Luxemburgról, a közösség egyetlen olyan tagja, amelyik minden vonatkozásban teljesíti a maastrichti kritériumokat. Ok-okozati összefüggés áll fenn egy ország társadalmának, polgárainak adottságai, gazdasági indítékai, szellemi színvonala, mentalitása, az élethez való hozzáállásának szintje és jóléti foka között.

Vegyük szemügyre, hogy kinek hozna bizonyos előnyöket, ha az EFTA csatlakozik az Európai Unióhoz. vizsgáljuk meg a csatlakozás előnyeit és hátrányait gazdasági és politikai oldalról az EFTA és az Európai Unió nézőpontjából:

1. *Előnyös-e az EFTA országoknak?*

a. **Gazdaságilag:** a válasz igen egyszerű – nem.

Az EFTA országok 1993. január 1-től tagjai az ún. Európai Gazdasági Tér-nek (EEA). Ezen belül, ezek az országok majdnem teljes gazdasági előnyt élveznek, mintha teljes közösségi tagok lennének (van néhány kivétel, mint például a halászat, az erdészet stb.) Szabad mozgása van a javaknak, tőkének, szolgáltatásoknak és a munkaerő-

nek. A pénzügyi hozzájárulás igen kicsi, valamit adnak a görög, spanyol, portugál szerkezeti alapba, mint kedvezményes kamatozású kölcsönt kb. 1500 millió ECU-t és 500 millió ECU-adományt (grant), amit nem kell visszafizetni. A teljes tagság alatt a nettó hozzájárulás lényegesen több lesz, minden gazdasági előny nélkül.

b. Politikailag: a válasz, igen, van előny.

Valójában a csatlakozás politikailag motivált két fő ok miatt:

- Mint tagok belülről részt tudnak venni különböző gazdasági és politikai döntésekben, (pl. erdészet, halászat, környezetvédelem és egy-két speciális iparág sorsa felett);
- Félelem amiatt, hogy nem tartoznak egy tömbhöz sem, így politikailag és gazdaságilag egyaránt elszigeteltek lesznek, ami károsan kihat az országok gazdaságára is. Ez a „megfélemlítés” taktikája döntötte el a referendumok margiális igen választát, s nem az, hogy imádták volna az Európai Uniót.

2. Előnyös-e az Európai Uniónak?

a. Gazdaságilag: igen előnyös. Új hozzájárulók lépnek be a klubba:

- Az új tagok nettó befizetők lesznek és növelik az Európai Unió összes GDP-ét. Ez jobbnak és többnek hangzik, különösen, ha a propaganda-szólamokat hallgatjuk. Nem igen lehet nagy azonban az összeg, talán kb. 0,02%-kal fogja növelni a GDP-t. Nem valószínű, hogy elég lesz arra, hogy fedezze majd a keleti bővülést úgy, hogy a déli tagok ne szenvednének hátrányt.
- A „bővülés” segítené az Európai Unió kereskedelmi politikáját abban, hogy egységesítené az EFTA kereskedelmi politikáját, a közép-kelet-európai országok irányába.

Ugyanakkor gazdasági hátránya is van: az új belépők, mind hatalmas mezőgazdasági szubvenciókkal működnek. Ezek az országok lényegesen megerősítenék az „agrár lobby-t”, amely hátrányos lenne az Európai Unió reformjára és a közép-kelet-európai országokra, különösen Magyarországra, ahol a mezőgazdasági szubvenció kb. 0–3% körül mozog. Ezek az országok képesek lennének olcsó élelmiszerrel ellátni Európát, amelyet a németek is szeretnének. Ami viszont szintén könnyen bekövetkezhet, az az, hogy ezek az országok tovább destabilizálnák a közép-kelet-európai országok mezőgazdaságát.

b. **Politikailag:** a csatlakozásnak lényeges politikai motivációja van. Így:

- Az EFTA hozzájárulhat az Európai Unió további mélyítéséhez, mint pl. az Európai Monetáris Unióhoz, de lelassíthatja az Európai Politikai Uniót. (EPU).
- A dél-európai tagországok dominanciáját az Európai Unióban kiegyensúlyozná az északi csatlakozók.
- A legtöbb új csatlakozó ország angolul beszélő, ami lényegesen megnövelheti az angolszász befolyást az Unióban, ez pedig előnyös lehet abból a szempontból, hogy egyensúlyozná a német befolyást az Európai Unióban.

2. Németország befolyásának növekedése

Vessünk egy pillantást arra az új körülményre, amit a német újraegyesítés teremtett. Németország jogosan lehet büszke az elmúlt évek eredményeire: újra építették országukat, demokratikus államot teremtettek és kétségtelenül döntő befolyásuk lett Európában. Ha én ma német lennék – én is büszke lennék – de egyben aggódnék is. Aggódnék az Európai Unió és annak fejlődési iránya miatt. Az elmúlt évek alatt szomszédaink elhitették a németekkel, hogy jó hírnevük attól függ, hogyan tudják nemzeti érdekeiket alárendelni az Európai Közösség /Unió

közös határozatainak. Az újraegyesült Németország nem fogja alárendelni saját gazdasági és külpolitikai érdekeit a közösség érdekeinek a végtelenségig. El kell fogadnunk azt a tényt, hogy a modern Németország „nagykorúvá” vált és a német pre-eminencia valóság.

A növekvő német hatalom viszont veszélyes helyzetet teremthet, mind a németeknek, mind a többi európai országnak. Nemrégiben egy konferencián vettem részt a londoni egyetemen. A témakör: „Van-e német probléma”? A konferencia arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy van, a németek nem úgy viselkednek, ahogy azt szomszédaik elvárnák:

- Gazdaságuk nem annyira „nyugat orientált”, mint ahogy azt szomszédaik előzőleg gondolták;
- A régi „Lebensraum” (életter)–kérdés újra felszínre tört és az érdeklődés iránya a balti-országokra helyeződött át;
- A Párizs–Bonn tengely megszűnőben van és senki sem tudja, hogy mi lesz helyette.

A Szovjetunió összeomlásával és a német újraegyesítéssel az egész európai helyzet megváltozott. Több, mint 30 új állam jött létre és a német hatalmi törekvések újra megjelentek. A nyugati államfők összevissza kapkodnak, hogy megoldást találjanak ezekre a kérdésekre. A franciák nyilván azt remélték, hogy a háború utáni francia–német társulás, amelyben a franciák voltak az idősebb partnerek, tovább fog folytatódni. Azt azonban, hogy ez egy illúzió volt, már akkor lehetett látni, amikor Kohl egyedül sikeres tárgyalásokat folytatott Gorbacsovval, ami az 1990-es szerződés aláírásához vezetett. Ezt követően az Európai Közösség megkísérelte Németországot újra alávetni közös határozatainak, ami szintén illúzió volt. Ezt abból lehetett látni, hogy Németország volt az első nyugati ország, amely elismerte Horvátországot és Szlovéniát. A német külpolitika legnagyobb győzelme volt ez 1945 óta! Nem is beszélve az esetleges NATO tagságról. Másik megnyilvánulás a Bundes Bank kamatláb-politikája volt, amely függetlenül a többi tagállamtól, szintén német nemzeti érdekeket szolgált. Tény az, hogy Németország saját gazdasági érdekeit követte, semhogy

elfogadott volna javaslatot a szomszédaitól, akiknek változtatni kellett álláspontjukon. A jövőben a német nemzeti érdek képviselője két okból fog erősödni:

1. Az új generáció fiatal politikusainak már nincs büntudata a II. világháború alatt történetek miatt. Ezek a fiatal politikusok a jövőben erőteljesebben fogják képviselni és védeni a német nemzeti érdekeket;
2. Miután a német gazdaság magához tér az egyesítési problémáktól és megoldja a strukturális gondjait – főleg a nehézipar területén – a német befolyás tovább fog nőni és terjedni.

Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy Németországot, a német hatalmi törekvéseket a leghatásosabban egy lazább kötöttségű Európába kellene beilleszteni. Olyan Európába, ahol minden nemzet megtartja saját szabadságát a cselekvésre. Érdekes ezzel kapcsolatban utalni Alan Lamasoure (francia kormánytag) nemrég tett javaslatára: az Európai Unió nevét vissza kellene változtatni az Európai Közösség névre és ezzel jelezni, hogy a közösség nem egy szuper szövetség, ami eltörli a nemzet-államokat.

Még egy érdekes szempont: politikai előny lehet az Európai Uniónak, ha a kis- és a gazdag tagországok száma növekszik. Ez esetleg kiegyensúlyozhatná a nagyobb országok növekvő befolyását. (Pl. Németországot)

Ez a kérdés majd akkor lesz lényeges, amikor a bővítéssel kapcsolatos elkerülhetetlen intézményi reformokat kezdik tárgyalni. A vita során azt kell megoldani, hogy a kis és nagy államok, milyen arányban kapnak szavazati jogot a közösségben: az egyhangú döntéshozatal elve, vagy a többségi szavazás elve lenne az az alap, ami az Európai Unió fejlődési irányát határozza meg. Német aspirációt lehet látni abban a kijelentésben – igaz, nem hivatalos kormány álláspont – amely szerint a döntéshozatal alapja az ország lakosságának a nagysága kel-

lene, hogy legyen. Bárhogy is lesz ez a kérdés, komoly problémákat fog okozni és a már jelenlevő repedések az Unióban tovább fognak nőni, amelyek esetleg dezintegrációhoz is vezethetnek. Nem reális figyelmen kívül hagyni, hogy az ilyen kiegyensúlyozatlanság milyen befolyást adna Németországnak.

Érdekes lesz az EFTA-országok csatlakozási kérelmei és referendumai. Bár Nyugat- és Észak-Európában az Unió-ellenes közvélemény súlya növekvőben van, ennek ellenére több helyen egy „igen” szavazás lehetséges, főleg azon bizonytalanság miatt, ami Oroszországban, Ukrajnában és a Balkánon uralkodik.

3. A nyelv, a kultúra, a vallás és az európaiság kérdései

Az európai fejlődéssel és az északi bővüléssel kapcsolatban tegyünk egy kis kitérőt, ami érinti a nyelvet, a kultúrát, a vallást és az „európaiság” tövényben rögzített kérdéseit.

Amikor autóval átutazom különböző európai országokon, akkor az ember ma még tudja, hogy mikor hagy el és lép be egy másik országba: az emberek más nyelven beszélnek, másképpen viselkednek, más ételt esznek, sört és bort isznak, más zászlót lobogtatnak és más énekeket énekelnek. Sok minden megváltozik és pontosan ez a különbség az, ami a nemzetközi utazást kellemessé, frissítővé teszi.

Az első megkülönböztető jellemzője minden nemzetnek *a saját nyelve*. Semmi más nem ismerteti olyan összegzően a világ emberiségét, mint a különböző nyelvek csodája. Az Amerikai Egyesült Államoknak a XVIII. században egy nyelve volt, míg Európának a XX. században több, mint 24. Az Európai Uniónak a végzete, hogy mindig több endemikus nyelve volt, mint tényleges nemzeti tagállama. Az egyetlen nyelv, ami – sajnálattal és veszélyesen – megközelíti azt a lehetőséget, hogy közös európai nyelv legyen, azaz angol-amerikai, ami nagyon úgy néz ki, hogy az első nyelv lehetne majd minden kontinen-

sen. Az angol–amerikai nyelv részben természetes, részben céltudatos terjedése igen aggasztó és egyben izgató, különösen akkor, ha a skandináv országok is tagok lesznek, ami az európai nyelvi egyensúlyt Racine nyelve ellen Shakespeare javára billentené.

A nyelv nemcsak az emberi szellem alakulásában, vagy kapcsolataiban játszik fontos szerepet, mint ezt esetleg többen gondolják. A nyelv hatékony eszköz, aminek fontos politikai jelentősége is van. Egy pár szemléltető példa erre:

- a. A franciáknak eltökélt szándékuk, hogy az idegenek beszéljék a franciát. Miért is hibáztatnánk ezért mi őket? A franciák komolyan megkezdték védőharcukat nyelvük érdekében. Balladur nemrégiben felállította a „Francia Nyelvi Felsőbb Tanácsot”, melynek rendeltetése megőrizni a kormány prioritását a francia nyelv ápolása és fejlesztése érdekében;
- b. Vannak problémák Kanadában is, ahol a franciát beszélők arról álmodoznak, hogy leváljanak az angolt beszélő provinciáról és felbontsák a konföderációt;
- c. Közelebb hozzánk: itt van Svájc, amelynek három fő nyelve van és a konföderációnak bőven vannak nyugtalan pillanatai az országban, ahol a latens határok nyelvi demarkációs vonalra épültek;
- d. A volt Csehszlovákia, ahol a kettészakadás nyelvi vonalakra épült;
- e. Az előző Jugoszlávia és a volt Szovjetunió – amelyekben több nép él –, amelyeknek összeomlása részben annak volt az eredménye, hogy miután a katonai parancs–uralomra épült gazdaság összeomlott, nem lehetett együtt tartani őket. Az Európai Unióban 12 különböző nyelv van. A bővüléssel a hivatalos nyelvek száma és azzal együtt a nyelvi feszültségek még tovább nőhet-

nek. Az Európai Unió úgy határozott, hogy éppen ellenkező irányba lépjen, mint amit ezek a tanulságos szemléltető példák bizonyítanak.

A másik meghatározó sajátossága egy nemzetnek a *vallás*, ami tágabb értelemben magába foglalja a művészetet, kultúrát és lelki életet. A különböző kulturális tradíciókat tisztelni kell, ha azok a vallásban, művészetben, vagy nyelvben nyilvánulnak meg. A különböző kulturális hagyományok elfogadása a kezdete az egységnek. Mindez jelenleg még nagyjából érvényesül Európában, de rohamosan közeledünk ahhoz az időhöz, amikor ezek a különbségek eltűnnek. Az angolszász, különösen az amerikai befolyás az európai kultúrában növekvőben van. Egy új „kultúra” van fejlődésben, amelynek fontos alkotó elemei az információs-technika, a pop-zene, a film, video terjedése stb., amelyek több esetben korrump erővel hatnak különösen az ifjúságunkra. Egy kis példa: ahogy jöttünk haza autóval Belgiumon, Németországon és Ausztrián keresztül – helyi ultrarövid – hullámú adók mindenhol kétes értékű amerikai popzenét üvöltöttek. Szeretném hangsúlyozni, hogy *egyetértés csak a különböző kulturális tradíciók elfogadása alapján jöhet létre*. Nincs szükségünk még egy „európai kultúrára”, viszont arra igen, hogy nemzeti kulturánkat megerősítsük és nemzeti identitásunkat megtartsuk.

Végezetül néhány szót a *törvényről*, mint megkülönböztető jellemzőről. A „törvényt” itt ismét tágabb értelemben használom, szokásjog a nemzeti életben, mely elősegíti a törvény betartását. E tekintetben is nagymérvű különbségek vannak a tagállamok között: míg az angol alkotmány 1215-ből a Magna Charta-tól származik és az elmúlt 800 év alatt kodifikált, szokásjogai kifejlődtek, addig a francia, a német és olasz alkotmány – és jogrendszer főleg a napóleoni törvényre épült és jó néhányszor megváltozott a francia forradalom és a német vámunió óta. Amikor a nyelv és a jog eltér egymástól, szakadék keletkezik az értelem és megértés között. Az angol nyelv precíziója és a törvény általános tiszteletben tartása Angliában azt jelenti, hogy pontos

precízitással tárgyalnak. Ha egyszer megegyeztek és aláírták az egyezményt, akkor azt általában be is tartják és azonnali hatállyal be is vezetik. A franciák és mégjobban az olaszok viszont (a spanyolok és a portugálok hasonlóan) gazdag és könnyed nyelvükkel írják körül távoli céljaikat. Ők szokásosan készek aláírni majdnem bármit, ami nagyjából kifejezi az általános célt és amikor azt saját érdekeik úgy diktálják, „elkanyarodnak” ettől. Ebben a témakörben, mint már korábban említettem az Észak–Dél összefüggésében, a jellemző különbségek nemcsak az „üzleti etika” területén nyilvánulnak meg, hanem a törvény általános tisztelgésben tartásában is, úgy az államigazgatás terén, mint az emberi érintkezési viszonyok más területein.

Összegzőképpen megállapíthatom, hogy az Európai Unió jelenleg 12 szuverén tagból áll, mindegyik saját nyelvvel, törvényével és valósi buzgóságával, történelmével, földrajzával, szövetségével, kulturális tradíciójával, iparával stb. Az, hogy ezeket a különféleségeket hogyan lehetne minden területen egységessé tenni – úgy, hogy nemzeti intézményeik, szuverenitásuk tisztelgésben maradjon – komoly nehézséget jelent, hacsak az egész nem egy lehetetlen álom. Igaz, a nemzetállamok valószínű szuverenitását más irányból is támadják, mégpedig, a „gazdaságok globalizációja” révén: a javak és a tőke szabad mozgása, az információ disszeminálása, a nemzeti határokon, a pénzügyi–piac integrációján és az ipari termelésnek az államokat átszelő jellegén keresztül.

4. A „keleti bővülés” esélyei és nehézségei

Nem valószínű, hogy ezek az országok 15–20 éven belül teljes tagságot kapnának az Európai Uniótól, bármennyire is sok és erőteljes kijelentések vannak ezirányba. Hiába a nyilatkozatok tömkelege, mind Nyugaton, mind Magyarországon, főleg tömegfogyasztásra és hiába a keleti nyomás az Európai Unióra, a csatlakozási lehetőségek igen korlátozottak. Úgy tűnik, hogy a közép–kelet–európai országoknak ún.

„alagút vízió”-juk van és nem látnak mást, mint tagságot az Európai Unióban, mint az egyetlen lehetőséget. Ez az álláspont hibás, ezért más irányban kellene fejlődünk, ami hosszú távon még Európának is előnyösebb lenne. Milyen nehézségek miatt nem érhető el a közösséghez való csatlakozás a közeljövőben?:

- Az egyik legnehezebb feladat a gazdasági rendszerváltás és a magyar gazdaság talpraállítása. Egyedül nyugati segítség nélkül ezt aligha lehet kivitelezni. Ami nyugati segítség jön, az nem elégséges. A kelet-német példa talán a legjobb szemléltető a nehézségekre. Az sem lehetetlen, hogy a nyugati szentimentalitás Közép-Kelet-Európa irányába csökkenni fog.
- Ahhoz, hogy a közép-kelet-európai országok teljes tagságot kapjanak az Európai Unióban – itt vagy mind, vagy egy sem – megfizethetetlenül költséges lenne és erre nincs elég pénzügyi alap.

Most nem 3,5 millió ír nemzetről és annak mezőgazdaságáról van szó, hanem kb. 100 millió főről (csak a magyar, lengyel, cseh és szlovák lakosság összesen kb. 64 millió főt tesz ki.) Ezek az országok szegényebbek, mint a legszegényebb közösségi tag (pl. Portugália, Írország, vagy Görögország) és a gazdasági szerkezetük nagyobb mértékben mezőgazdasági jellegű, mint bármelyik EK-tagé. Magyarország kb. 20–25%-kal van ezek alatt és kb. 50–55%-kal a közösségi átlag alatt. Magától értetődő, hogy a dél-európai tagok nyomást fognak gyakorolni, hogy a „közösségi adományt” ne keletre tereljék. Az erős agrár-lobby, a szegényebb tagok és farmerek (még a francia farmerek) is meg fogják ezt vétózni. Nem beszélve a legszegényebb fejlődő országokról, amelyek szintén nyomást gyakorolnak a tekintetben, hogy a segítség és nemzetközi adomány a fejlett országokból ne Kelet-Európába menjen. Előrehaladás addig nem igen lehet, amíg a keleti országok nem lesznek valamivel gazdagabbak, vagy a nyugati országok nem lesznek bőkezűbbek. Az előbbi hosszú és nehéz út, esetleg több évtizedet vehet igénybe, az utóbbit azonban nem tartom valószínűnek.

Mi a teendő, ha a csatlakozás ki van zárva középtávon? Mint az előzőekben említettem, vagy nyugati segítség, vagy/és tartós gazdasági növekedés szükséges. Illúzió lenne azt hinni, hogy az Európai Közösséghez való csatlakozás automatikusan – rövid idő alatt – csak előnyökkel jár és jólétet fog teremteni. Az idő előtti teljes tagság olyan átállási problémákat idézne elő, amit a közép-kelet-európai országok gazdaságai nem bírnának ki. Illúzió lenne azt hinni, hogy a várható nyugati segítség elegendő lesz, vagy a várható gazdasági növekedési ráta magas és tartós lesz a létező színvonalkülönbségek áthidalására és a felzárkózásra.

Sem a segítség, sem a növekedés nem lesz könnyű. Jelenleg az ún. „társulási szerződés”, vagy „európai egyezmény” az integráció legmagasabb szintje Magyarország, Lengyelország és Csehország részére. Ezen szerződés célkitűzései köztudomásúak, így nem részletezem őket. A közép-kelet-európai országok még ma sem élveznek olyan mértékű kedvezményeket mint, amelyet a volt Kelet-Németország kapott a Közösségtől – Nyugat-Németországon keresztül – a kommunista időszakban. Természetesen ma is kap az újraegyesítés után. Ennek ellenére látható, hogy milyen problémákat okoz a Közösségbe való beintegrálás és felzárkózás a nyugathoz egy átálló gazdasági rendszerben.

Talán amiatt is, hogy a rövidtáv és a hosszútáv keresztezi egymást és a nyugatnak nincs átgondolt stratégiája, nem lehet tudni, hogy hová vezet az út. A nyugat, az Európai Unió, mindig könnyen ürügyet fog tudni találni a nem befogadásra. Ezt már jól lehet látni védelmezett nyugati piac-nyitásban, az ún. „érzékeny” szektorok esetében, mint pl. mezőgazdasági termékek, textil, energia, acélipar és más, kevésbé „érzékeny” szektoroknál, ahol különböző kiviteli korlátozások, előírások, eredet-származási előírások, reális vagy kitalált járványok (pl. száj- és körömfájás) stb. – hogy egynehány korlátozási módot említsek – léteznek.

Egy további probléma az is, hogy az Európai Unió a közép-kelet-európai országokat és itt ide kell érteni Oroszországot, Albániát, a volt Jugoszláv Szövetségi tagállamokat is, „tömbként” kezeli. Véleményem szerint ezt fogja tenni a belátható jövőben is, mivel sem politikailag, sem gazdaságilag sem sérthet meg olyan országokat, amelyek jelenleg, rosszabb helyzetben vannak, mint pl. Magyarország, Lengyelország vagy Csehország. Azt is szem előtt kell tartani, hogy milyen nagy pénzügyi terhet is jelentene mindez az Európai Uniónak, nem beszélve arról, hogy esetleg ez a régió egész Európát destabilizálná akkor, amikor még nincs elfogadva az új „biztonsági rendszer”.

Többször javasolt megoldás – mely középtávon is segítené –, hogy a közép-kelet-európai országok először csatlakoznának az EFTA-hoz (Európai Szabadkereskedelmi Társulás). Az EFTA, mint tudjuk, viszonylag laza gazdasági csoportosulás, melynek működése főleg szabadkereskedelemre szorítkozik. Azt is tudjuk, hogy az EFTA fennmaradása eléggé kérdéses, mivel a Közösség „Nagy Belső Piacá” az EFTA-t képező tagállamokra is vonzó hatással van és jelenleg úgy tűnik, hogy az eddigi tartózkodásukat felváltotta a félénk érdeklődés és közeledés politikája. Ez egy lehetséges út lenne, bár hangsúlyoznom kell, hogy csatlakozásuk nem jelentené azt, hogy ezek az országok automatikusan, szintén tagjai lennének az „Európai Gazdasági Térnek” (EEA), mint ahogy ezt az EFTA országok korábban tették. Ami a jövőt illeti, új „létforma” jön létre, az ún. „Európai Gazdasági Űr” (EES=European Economic Space), vagy hasonló, mely magába foglalná az Európai Uniót és a megmaradt EFTA országokat, mint a közép-kelet-európai országokat. Egymást fedő körök! Az alapvető különbség az lenne, hogy a közép-kelet-európai országok nem kapnának tagságot az EEA-ben, ami azt jelentené, hogy szabad hozzáférhetőséget kapnak majdnem minden piacra, amely magába foglalná a versenypolitikát és korlátozott mezőgazdasági politikát (mezőgazdaságuk addigra meglehetősen destabilizáltak és legyengültek), de nem tartalmazná a munkaerő szabad mozgását, elkerülve így a növekvő és politikailag érzékeny emigrációs kérdéseket.

Ami az EFTA-hoz való csatlakozást illeti, köztudomású, hogy a közép-kelet-európai országok – főleg az Európai Unió felé való (mániákus) orientáció és haladás miatt – ezt nem nézik jó szemmel. Úgy érzik, hogy az EFTA tagság hátrányos lenne számukra, mivel azaz helyzetük a teljes tagság elérésére gyengülne. Különben is – mondják – középtávon az EFTA teljes felbomlása várható. Lehet, hogy igazuk lesz! Ezzel szemben az a véleményem, hogy az EFTA nem tűnik el teljesen. Ez azért lenne jó, mert létrejöhetne egy alternatív út középtávon, ami lehetővé tenne, más irányú európai fejlődést hosszútávon.

Íly módon megállapítható, hogy az egyedüli alternatív európai stabilitást teremtő, jövőbeli fejlődési perspektívát adó gazdasági és politikai csoportosulás nem a Maastrichtben kulmináló Európai Unió, hanem valami radikálisan más.

5. Összegzés és hosszú távú alternatív utak Európa fejlődésében

1. Összegzés

Foglaljuk össze röviden, hogy a jelen formában miért is nem mutat az Európai Unió helyes és járható utat Európa jövőbeli fejlődésére:

1. A kiinduló kérdés az volt, hogy mi is Európa és mit jelent európainak lenni. Láttuk, hogy Európa több, független államból tevődik össze. Mi európaiak földrajzilag együtt élünk történelmileg szuverén nemzet-államokban. Annak ellenére, hogy különbözünk, többé kevésbé osztozunk, vagy eddig osztoztunk egy keresztény kultúrában.

Van „európai öntudat”, ami alapot adhat a tágabb/lazább népi közösségre. Viszont hiányzik a homogén európai nép, valamiféle kollektív akarattal, óhajjal a multinacionális, egységes állam alapítására. Ezért nincs „európai nemzeti tudatunk”, identitásunk, mint

ahogy egy „jugoszláv identitás”-t sem lehetett teremteni. A szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a lakosoknak kb. 8%-a vallotta magát jugoszlávnak.

Ez helyén is van így. Ha nem így lenne, akkor elveszítenénk különbözőségünket és vele együtt saját lényünket. Talán érdemes itt megemlíteni, hogy a mai európai vezetők haszonnal olvashatnák (újra?) E. Gibbon: A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának történetét. Talán tanulhatnának ebből valamit.

2. A múltban több európai vezető úgy gondolta, hogy az Európában elhelyezkedő nemzet-államok túl kicsik és megkísérelték egyesítésüket „nagyobb Európába”. Sikertelenül. Azt mondják a történelem megismétli önmagát. Ma, Európa ismét áldozatul esett az „Európai Internacionalizmus”-nak. Több, mint 35 éve 12 állam, némi sikerrel, közeledett egymáshoz, a kezdetben egy lazább, főleg gazdasági, de később növekvően politikai és központosított szerkezettel, ami az Európai Unió szerződésben (Maastricht) kulminált.
3. A Maastrichti Szerződés nincs teljesen véglegesítve. Valószínű több változás lesz majd a jövőben, különösen az 1996-os Kormányok Közötti Konferencia találkozója alatt, melynek fő célja megtárgyalni az Európai Unió politikai fejlődésének az irányát és mélységét. A vita a továbbfejlődés irányával kapcsolatosan már megindult, ha kissé késve is, nemcsak Angliában, hanem Franciaországban, Dániában, Olaszországban és Spanyolországban, ahol az anti-föderalista lobby erősödőben van. A Maastrichti Szerződésnek jól ismert hiányosságait még a legbuzgóbb támogatóik is elismerik. Mindenesetre, az első amit fel kell ismerni, hogy ez a „szerződés” lényegesen eltér az eredeti „európai integrációs” gondolattól, amely a Római Szerződésben nem testesült meg. Ennek „integrációs” alapja és gondolata főleg gazdasági jellegű volt. A mai európai vezetőknek jóval nagyobb és más irányú, politikai

ambícióik vannak. Ugyanakkor elavult és idejét múlt megoldásokat próbálnak átültetni új problémákra. Ez különösen igaz a német újraegyesítés és a Szovjetunió összeomlása óta, ami teljesen megváltoztatta az európai forgatókönyvet.

Túl hosszú és túl unalmas lenne részletezni az Európai Unió, a „Maastrichti Szerződés” gazdasági és politikai problémáit. Elég felsorolni azokat a legfontosabb „melléknévi” jelzőket, amelyeket a leggyakrabban hallani, olvasni lehet. Mindegyik a maga nemében megérdemelne egy-egy külön tanulmányt:

Gazdasági:

- technokrata, túlcentralizált és bürokratikus,
- merkantilista szemléletű,
- nem teremt új munkalehetőségeket és elpusztítja a meglévőket,
- az EMU/ERM, egységes valuta és a „Szociális Charta” maszszív munkanélküliséget teremt, melynek következménye növekvő elégedetlenség, sztrájk és civil rendzavarás lesz;
- protekcionizmushoz vezet;
- tápot ad szubvenciókra;
- nem teljesítette a „Nagy Belső Piac”-hoz fűzött reményeket;
- sikertelen a „Közös Mezőgazdasági Politika” megreformálásában;
- hátráltatja a gazdasági versenyzést;
- deflációs.

Politikai:

- nem demokratikus, többek szerint nem is keresztény;
- nem teremt politikai elszámolási kötelezettséget;
- elpusztítja, felhigítja a nemzeti szuverinitást, különösen a monetáris politika érvényesítésében;
- elősegíti a bevándorlást Európába;
- lehetőséget ad a korrupcióra;
- nincs honvédelmi- és külpolitikája;
- egy értelmetlen „polgárjogot” fejleszt;
- inkább fragmentáló, mint egyesítő.

Míg a „Római Szerződés” gazdasági, addig a „Maastrichti Szerződés” politikai vízió. Ha van is benne gazdasági tervezet, nem az a lényege. Maastricht előbb vagy utóbb, csoportokra fogja osztani Európát, az Európai Politikai Unió a Monetáris Unió, „Közös Valuta” (ha be vezetik) erősen differenciált tagállamokat fog létrehozni. Ha ez valósággá válna, kialakulhatna a „Belső Kör”, „Külső Kör”, „másod”, „harmad” osztály, „két” vagy „három” sebességű országjellemzők. Az előírt konvergencia, a maastrichti kritériumok teljesítésére: kamatláb, infláció és munkanélküliségi ráta, belső adósság, költségvetési hiány, valuta-árfolyam stb. egységesítése csak „álmodozás”. A tagállamok a jövőben, lassan „eltávolodnak” egymástól, ami tulajdonképpen nem más, mint egy „dezintegrációs” folyamat (melynek lehetőségéről már most is beszélnek és ez lesz az 1996-os Kormányok Közötti Konferencia egyik témaköre). Az „elmélyítés” a „bővítés” feltétele még messzebbre csúszott el.

A Németország újraegyesítésének tanúlsága az, hogy a gazdasági és monetáris uniót, a politikai unió elé helyezték. Maastricht ugyanazt próbálja tenni egy „mega-skálán”, egész Nyugat-Európán keresztül. Lehet, hogy ez okos diplomácia és politikai manőver, de hibás hosszútávú bel- és külpolitika.

4. Végül a *növekvő német befolyás* kérdése, mind a közép–kelet–európai országokban (különösen a Balti–államokban) mind az Európai Unión belül.

Németország jövője jelentősen meghatározza Európa jövőjét is. Egyesek szerint a növekvő német befolyás elkerülhetelen, nem szükségszerűen veszélyes, talán jó is. Valóban, újabban több európai esszéista elismerte Németország civilizáló–szerepét kelet felé. Közismert, hogy a németek, a Benelux–országokon kívül, a legelkötelezettebb „föderalisták” az Európai Unióban. Ez legutóbb akkor nyilvánult meg, mikor Kohl kancellár 1993 októberében, az augusztusi ERM összeomlás után, megerősítette Németország elkötelezettségét az „Európai Egyesült Államok” felállítására, a gazdasági, monetáris és politikai unióban.

Feltehetjük a kérdést: miért vannak a németek és a Benelux országok ilyen erősen elkötelezettek Európa egyesítésére? Köztudott, hogy Németország nem egységes állam, hanem egy „Szövetségi Köztársaság”. Talán ez ad nekik egy kissé leegyszerűsített politikai szerkezeti meglátást a „föderalista szövetségi” irányba. Talán úgy gondolják, hogy az ő tapasztalatukat át lehet ültetni egy európai dimenzióra, annak ellenére, hogy abban már a „részek” nem mind németajkúak.

Egy további magyarázat: esetleg körmönfont német, hosszútávú, politikai manőverezés Európa átrendezésében.

Benelux–országok: Bár bonyolultabb „geo–politikai” helyzetben vannak, de ezeknél az országoknál még könnyebb ennek a „lelkes” föderalizmusnak az okát megtalálni.

A Limburgiak, Luxemburgiak és Brabantok egy mesterségesen feldarabolt területen élnek, felosztva Belgium és Hollandia között. Hasonlóan a flamandok és vallónok. Ez a történelmi feldarabolás a fő oka a belga „identitás–krízisnek”. A nyelvi konfliktusok még ma is azzal fenyegetnek, hogy egyszer szétrobbantja ezt az országot – mivel mint „fél–ország” nem tudja megoldani nemzeti– kisebb-

ségi problémáit. Európában a belgák az egyetlenek akik nem büszkélkednek saját nemzet–állammal. Semmi lelkifurdalásuk nincs, hogy közreműködjenek „Európa és régiói”–val, melyek közvetlenül „Európa” alatt lennének, belső nemzet–államok nélkül.

Tehát a Benelux–országok lelkesedésének alapvető magyarázata Európa föderális alapon történő egyesítésében az, hogy ezek „mesterséges államok”. És az „új–Európa” is ilyen lenne!

Remélem, hogy az eddigiekből kiderült: személyesen nem vagyok híve az Európai Unió erőltetett fejlődési irányának és az Európai Unióhoz való csatlakozásnak. Ezzel nem tartom magam Európa–ellenesnek, inkább úgy érzem, hogy a hozzám hasonló gondolkodásúak az igazi európaiak, akik Európa és a benne lévő nemzet–államok jövőjét féltik és érdekeit képviselik.

Továbbá azt is remélem, hogy az előbb vázolt összefüggésekből az is érthető, hogy miért nem ilyen Európára van szükség és nem ilyen alapokon. Maastricht fényévekre van attól az új–Európától, amire ma és a jövőben szükség van.

2. Hosszú távú alternatív utak Európa fejlődésében

Milyen alternatív fejlődési utak állnak Európa és Közép–Kelet–Európa rendelkezésére hosszú távon? Meglepő lenne, ha minden úgy alakulna, ahogy azt a mellékelt térkép (1. sz. melléklet) 2015–ről mutatja. Még meglepőbb lenne az, ha ezzel a prognózissal mindenki egyet is értene. Az életben az egyik legnehezebb feladat az, hogy perspektívában lássunk. Az, hogy Európa és ezen belül Közép–Kelet–Európa, milyen irányban fejlődik hosszú távon, az nem hamis nosztalgiai érzelmvilágából erednek (még ha egyesek azzal is vádolnak), hanem nagyon is gyakorlatias, többoldalú igényekből. Egyúttal logikus következménye a korábban leírtaknak. Megkockáztatok egy predikciót, melynek alapja a közelmúlt és a jelen megfigyelése. Sok

minden változik. De van, ami nem változik, mint pl. helyi szokások, ízlések, gondolkodások stb., melyeket még erős politikai vagy gazdasági integráció sem tud legyőzni.

Végeredményben tehát, Európa, más irányban fog fejlődni, mint ahogy azt a Maastrichti Szerződésben megtestesülő javaslatok jelzik és az elkötelezett föderalisták remélik. Folyamatosan – ha késve is – többen feleszmélnek, hogy az Európai Unió politikai egyesülésre tett arrogáns erőlködései destabilizálni és polarizálni fogja inkább, mint egyesíteni Európát és a nagy európai vita újraeled, mely után egy bizonyos „visszafejlődési” folyamat fog megindulni.

Ebből következik, hogy végül is *Európában kisebb és lazább társulások, csoportosulások fognak megjelenni, amelyekben a tagok független nemzet-államokból állnak.* A jövőben a hangsúly a szuverenitáson, önrendelkezésen és természetes integráción lesz, „közös-piac” alapján, ahol ez előnyös és kívánatos. Nem messze attól, ahogy azt eredetileg a Római Szerződés megalkotói látták: egészséges versenyzés, szabadkereskedelmi alapon, decentralizált szociális piacgazdaság alapján. Európa kb. 2015–re olyan irányba fejlődik, mint ahogy azt a mellékelt térkép jelzi. Lehet, hogy ez nem több, mint „ábrándozás”, de ahhoz, hogy Európát stabilizáljuk – a nemzet-államok ne legyenek „elnyelve” egy szuper-föderális államban és a német terjeszkedést megfékezzük – ilyen Európára lenne szükség. A térkép önmagát magyarázó, így csak pár megjegyzést fűzök hozzá, főleg az európai csoportosulásokhoz:

1. Nyugat-Európai Unió:

Bár többen úgy hiszik, remélik, hogy ez föderalista irányba fejlődik és az „Európai Egyesült Államok”-ban kulminál. Én ezt nem hiszem. Végső soron a nemzet-államok nem fognak lemondani szuverenitásukról. Az Unió irányról szóló végső döntést 1996-ban a „Kormányok Közötti Konferencián” (Maastricht II.) fogják meghozni. Az ezt megelőző két évben, az európai vita erősödni fog. A

fejlődés laza marad, de az Unió kétségtelenül megmarad, mégha „visszafejlődés”, dezintegráció is tapasztalható lesz. A törzsszországokat, Németország, Franciaország és a Benelux-államok fogják képezni. A periférián megtaláljuk az Egyesült Angol Királyságot, Spanyolországot, Olaszországot, Portugáliát és Írországot, akik vagy jobban kételkedők, vagy gazdaságilag gyengék, vagy mindkettő, de végül is, bennmaradnak, mivel Európát nem tudják nélkülük elképzelni.

Ha az irány mégis erősen föderalista lenne, akkor lehetséges, hogy az angolok visszahúzódnak az Unióból, de tagja marad az „Európai Gazdasági Tér”-nek (EEA) és jobbára csak a gazdasági kérdések tárgyalásában vesz részt.

Dánia viszont kilép az Európai Unióból. Bár erre nincs mechanizmus, de a politikai realitások úgy alakulnak, hogy a kilépést megengedik. Dánia csatlakozik majd a Skandináv–Balti–Unióhoz, mivel sokkal fontosabbnak fogja találni kapcsolatát, hovatartozását a homogén skandináv államokkal.

Görögország szintén kilép az Európai Unióból – sokan hangoztatják, hogy be sem kellett volna engedni – mivel újra felfedezi szubregionális szerepét a kommunista mentes Balkánon.

A skótok, a katalánok, a baszkok, a flamandok és vallónok idővel kikiáltják függetlenségüket, anélkül, hogy feláldoznák praktikus kapcsolataikat az Európai Unióval, ahova most is tartoznak.

Belgium különleges eset: a gazdak flamandok, a még gazdagabb Brüsszel és a szegény vallónok, akik most is francia segélyből élnek, még talán a franciákhoz is csatlakoznak, mint Gibraltár 1992-ben a spanyolokhoz.

Miután az *Egyesült Angol és Welsi Királyság* hozzájárult a skót függetlenséghez, függetlenné teszi és „leadja” Észak-Írországot és

tagja marad az Európai Uniónak. Dél-Írországgal azonban nem fog tudni egyesülni

2. Közép-Európai Unió:

Valóban 1918 óta, most először van lehetőségünk arra, hogy egy új közép-európai strukturát alakítsunk ki.

Ausztria egy ideig enged a nyugat-európai csábításnak, Ausztria visszatér az új Közép-Európába, a régi habsburgi szerepébe, egy túlnyomóan katolikus csoporthoz, mely északon Lengyelországtól kezdődik, délen pedig Horvátországig és Szlovéniáig terjed.

Románia bár ortodox vallású is, ide csatlakozik egyrészt azért, hogy kihangsúlyozza latin kultúráját, másrészt hogy elkerüljön egy nemzetiségi/kisebbségi etnikai konfrontációt Magyarországgal. Erdély kérdése, – számomra túlságosan érzelmi probléma – nem lehet tudni hogyan fog alakulni.

Moldávia végül is Romániához fog csatlakozni.

Svájc helyzete és megítélése a legnehezebb. Hiszen eddig is bizonyította: meg tud élni anélkül is, hogy csatlakozott volna az Unióhoz.

Ha a Nyugat-Európai Unió föderalista irányban mélyül tovább, – annak ellenére, hogy nyugat-európainak érzi magát – jobban fogja kedvelni a lazább Közép-Európai Unió strukturáját, s lehet hogy ide fog csatlakozni. Azért is, mert a Közép-Európai Unió gazdasági kapcsolatban lesz a Nyugat-Európai Unióval, az „Európai Gazdasági Ür” (EES) és az európai Tanács pedig garantálja a szabadkereskedelmet, a munkaerő korlátozása nélkül.

A Közép-Európai Unió, egy lazán összekötött csoportjának nagy jövője van, ha egyszer ezek az országok az egymáshoz fűződő bizalmatlanságukat, gyanakvásukat levetkőzik.

3. *Balkán Unió:*

Jelenleg minden előrejelzés nehéz. Talán sikerül a szerbeknek „elfogadtatni” egy kis „patriotizmust” Montenegróval és talán a Vajdasággal. Koszovó viszont, nagy valószínűséggel Albániához fog kerülni. A görögök csatlakozni fognak ehhez a csoporthoz és fontos vezető szerepet töltenek majd be ebben a régióban.

4. *Szláv Unió:*

Oroszország (Königsberg kivételével), Uniót alapít Belorussziával és Nyugat- és Kelet Ukrajnával. A nem szláv népek Közép-Ázsiában, Transz-Kaukázusban saját útjukat járják, mivel azok muzulmán hívők és a török kultúrával rendelkezők úgy fogják találni, hogy több közös vonásaik vannak Törökországgal, mint Oroszországgal.

5. *Skandináv-Balti Unió:*

A Balti és a Skandináv országok meglehetősen homogén országok, közös érdekekkel és igen hasonló kultúrával formálják ezt az egysülést, ami korábban, mint EFTA működött (vagy talán megmaradnak az EFTA-ban együtt). Még talán Finnország is, amely igen tart az orosz fejleményektől és a „nyugati-ernyő” alá szeretne kerülni biztonsága szavatolása érdekében.

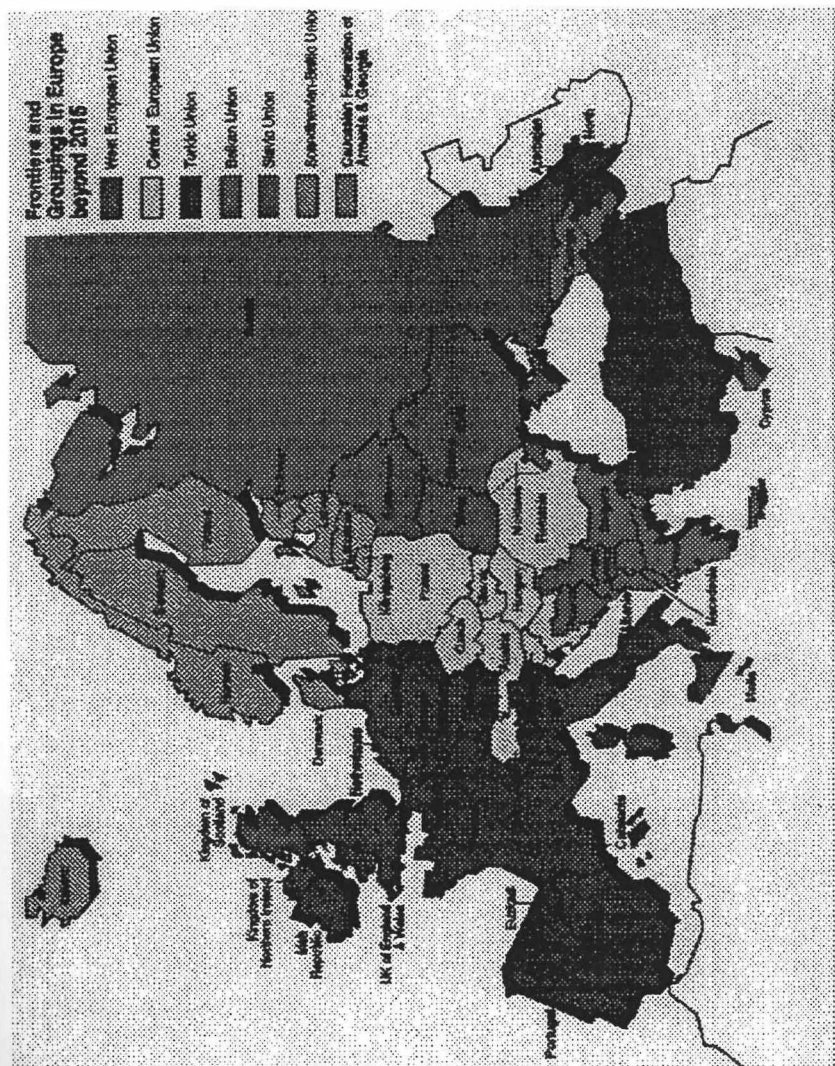
Ebbe a csoportba jön vissza Dánia és itt talál helyet magának Königsberg szabad városa.

Befejezésül még annyit, hogy az új európai rendnek egy új európai biztonsági rendszerre lesz szüksége. Több szakértő szerint egy szorosabb európai politikai integrációnak valójában ez a lényege.

Jelenleg az Európai Uniónak nincs közös védelmi- és külpolitikája. (ez is napirenden lesz az 1996-os Kormányok Közötti Konferencián). Ezt nem lesz könnyű megteremteni. Azért, mert bármi is történik a jövőben, *Európa – a belátható időn belül – nem lesz egységes állam.* Az európai struktúra, különböző nemzetekkel, tradíciókkal, kultúrákkal és nyelvvel fennmarad. Így mégha egy szorosabb integrációt meg is lehetne valósítani, Európa csak a NATO vonalán tudna kiépíteni egy védelmi rendszert, melyben egyenlő hangja lenne minden nemzetnek, minden döntésben – és ennek osztatlannak, egyhangúnak kell lenni. Ha Európa úgy határoz, hogy egyedül működtet egy ilyen rendszert, nyilván, neki kell szolgáltatni a hadsereget, fedezni az összes költséget.

Nem valószínű, hogy ezt meg tudnák oldani. Így nézetem szerint, a NATO fennmarad (esetleg megreformálva, növelve). Az amerikaiak máris erősen támogatják a német tagságot, mind a NATO-ban, mind a Biztonsági Tanácsban. Az új európai biztonsági rendszerben a németeknek jóval nagyobb lesz a befolyásuk. Az Egyesült Államok (és természetesen más értelemben Japán is) fontos szerepet fog játszani Európában a jövőben.

Meggyőződésem, hogy új Európát nem lehet mesterségesen teremteni: az nem egy természetes fogamzás! Az eredménye hasonló lenne a volt Jugoszláviához, a hibát ott, akkor sem Közép-Európa követte el.

Dr. Rétvári László

Közép–Európa földrajzi igazsága¹

Nagy divat ma nálunk Európáról szólni, írni. Főleg szűkebb–tágabb régióink, közép–európai jelenünk, s jövőnk ürügyén. Ám az írott, a hang– és képbeli sajtóban a földrajztudomány művelőjének, oktatójának nehéz indulatok nélkül végigolvasnia, meghallgatnia egy–egy társadalmi korrajzot, tartalmában reális külpolitikai elemzést stb. Ennek oka: évtizedek óta változatlanul teljes zűrzavar abban, hogy voltaképpen *hol is élünk, hogyan nevezzük meg szűkebb–tágabb szomszédságunkat*. Már pedig a *reális szomszédságkép* alapjainak tisztázása, nem kevésbé a manapság oly sokat emlegetett Európai Unióhoz való csatlakozás ígéretes történelmi időszakában nem ártana végre tudomásul venni azt az *egyszerű* – és nem igazán tudományos – *földrajzi igazságot*, hogy mi Közép–Európában voltunk, vagyunk és leszünk. Jó lenne, ha végre minden szakma művelője megértené, az írók és kiváltképp a médiumok szerkesztőségei tudomásul vennék: a *Rajnától a Bugig*, illetőleg az *Északi– és Balti–tengertől az Alpok, a Száva és a Kárpátok vonaláig terjedő térség Közép–Európa*. És mi, magyarok vagyunk ennek – amint azt Cholnoky Jenő írja – az európai központú szárazulat törzsét alkotó földrésznek és benne a kerekded *Kárpát– vagy Duna–medencének* a legbelső lakói. Ezen európai régió *határai* – *olykor határtalansága* – determinálja évszázadok óta kapcsolatrendszerünket, az Elba–Visztula–Duna–menti népek, nemzetek, nemzetiségek sorsközösségét.

¹ Ez az előadás a „Közép–Európa, mint perspektíva” c. konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Kiskunfélegyháza, 1994. október 15–16. (A szerk.)

1. Szolgai átvétel

A korábbi évtizedek nyugati sajtógyakorlatából szolgai módon átvett *Keleti tömb*, vagy *blokk* és a többi, hozzá hasonló „geográfiai” eltévelyedés mindmáig megmaradt. Naponta hallhat, olvashat az ember olyan híradást, ami hazánkat *Kelet-Európába* „helyezi”. Pedig a Jalta által számunkra kijelölt Kelet, keleti zóna, a szocialista országok testvérisége, vagy az ígéretes jövőnk, békés építőmunkánk, biztonságunk letéteményese a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, illetve a Varsói Szerződés már több éve bevégeztetett.

Hosszú ideig uralkodó kelet-európai „betagosításunk, létünk” után a 60-as évek végétől kezdett terjedni *Közép-Kelet-Európa* (olykor *Közép-Kelet-Európa*), majd *Délkelet-Európa* is. E „régiónkba” azonban már nem politikusok és nem is a zsurnaliszták „helyezték” át (be) hazánkat, hanem tudós (főleg történész) munkák emlegettek bennünket öreg kontinensünk eme nem igazán létező részein. Már pedig *Közép-Kelet-Európa* – mint ahogy azt Radó Sándor professzor írta jó három évtizede – nagyjából a Moszkvától keletre leterülő Volga-Káma-Oka folyók közötti „*őshaza*” tájékán, *Délkelet-Európa* pedig a *Balkánon* lenne. De ugyebár az őshazából – ha igaz – jó két és félezer éve eljöttünk, balkáni „illetékességünket” pedig vélhetően kevesen fogadnák, mert hogy *ma már könyvtári* az olyan irodalom, hangarchívum stb., amelyben Magyarország és szomszédsága az említett helytelen kifejezőmódok miatt nem a valós helyén, nem *Közép-Európában* van megemlítve.

Felmerülhet a kérdés: a közép-kelet-európai, illetőleg a német terminológia szolgai átvételéből „meghonosodott” dél-kelet-európai helymegjelölésünket használó történészek, közírók elgondolkodtak-e azon, hogy hazánkra, a Kárpát-medencében valünk együtt élő népekre nézve eme abszurd földrajzi helymegjelölés –

mint „nyelvi lelemény” – megfelelő lehet-e? A válasz egyértelműen nemleges, mert e nyakatekert szerkezetben földrajzi helymegjelölésünk nyelvtanilag is teljesen elhibázott. Vagyis, mint ahogy geográfiailag, ugyan úgy a *magyar nyelv szabályai szerint is Kelet-Közép-Európáról* beszélhetünk, de Magyarországról és szomszédságáról szólva Közép-Kelet vagy Középkelet-Európáról semmiképpen sem! Gondoljuk csak végig: a Közép-Kelet-Európa jelzős szerkezetben adott terület földrajzi helymegjelölése csakis Kelet-Európa *középső* részét jelentheti. Ha viszont kissé árnyaltabban, más dimenziókban (is) gondolkodunk, példának okáért az Elbától keletre elterülő országokat (a Szovjetunió hajdani európai tagköztársaságait is beleértve) a megkésett polgári átalakulás, vagy a már említett négy évtizedes közös, kijelölt utunk miatt mindenképpen *együtt, átfogó térmegjelöléssel* kívánjuk területileg megnevezni, akkor a *Közép- és Kelet-Európa* földrajzi helymegjelölés a helyes.

Szerencsére a geográfiát művelő, oktató szakemberek közül a múltban is csak kevesen és ritkán dőltek be a bennünket földrajzilag „áthelyező”, illetőleg kartográfiailag „átrajzoló” divatnak. Ha a politikai zsargonból olykor át is vettek – főleg gazdaságföldrajzok – olyan leegyszerűsítő, de végül is nem helytelen kifejezéseket, mint például a Kelet-Nyugat közötti gazdasági, pénzügyi kapcsolatok, vagy az *Észak-Dél* közötti regionális gazdasági színvonalbeli különbségek feszítő gondja, azt azért nem igen tették meg, hogy Európa regionális földrajzi tagolását ne a valóságos égtáji megoszlás szerint tárgyalták volna. Olyan badarság pedig végképp nem fordulhatott elő, hogy például Törökország, vagy Görögország – NATO tagsága miatt – Nyugat-Európába „tevődött volna át”.

2. Közép-Európa határai

Közép-Európa nemzeti történelmünk, nyelvi és kulturális identitásunk színtere, szűkebb-tágabb környezetünk, szomszédságunk

kulisszáinak hordozója. Törvényszerűen e régióban lehetnek jövőbeni gazdasági kapcsolataink elsőszámú partnerei is.

Közismert, hogy a földrajzi tájak, régiók határait nem csak objektív, ám gyakran szubjektív tényezők is alakítják, formálják. A *határ* így csak néha éles választóvonal, többször viszont bizonytalan vonalú, olykor „gyepű” jellegű. Közép-Európa esetében az *átmeneti jellemzők* oly mértékig szövevényesek, hogy a hová tartozás kérdése gyakran az elhalványuló, vagy ép az erősödő – országok közötti – érdekeltségekkel dönthető el. Sőt, olykor a *köz véleménye* is befolyásolhatja, igazíthatja a földrajzi tagozódást.

A Gondolat Kiadónál 1968-ban megjelent Európa című két kötetes, sokszerzős mű mindjárt azzal a gondolattal indít, hogy az *Atlanti-óceántól az Ural-hegységig* terjeszkedő rendkívül változatos földtörténeti múlttal, sokszínű geomorfológiai, éghajlati, talaj- és növényföldrajzi adottságokkal rendelkező földrészünk nem vezethető igazán kontinensnek. Már Alexander von *Humboldt* is *Ázsia hatalmas nyugati félszigetének* értelmezte *Európát*. Főleg azért, mert annak keleti határa kitalált, mesterséges: a 600–1000 m magasságú, É-D-i csapású Ural-hegységen innen és túl, még inkább az attól délre eső Mogudzsár-fennsík, illetve az Emba folyó Káspi-tenger torkolatáig terjedő vonal tájékától keletre vagy nyugatra voltaképpen semmi sem változik. Vagyis Eurázsia két legnagyobb síkvidéke, a *Kelet-európai-síkság*, illetőleg az *Ob alföldje* – az Ural két oldalán – *természetföldrajzi tényezőkben nem mutat nagyobb arányú változást*. Ugyanez a helyzet Közép-Európa keleti határainál, mert a *német-lengyel*-, illetve a *kelet-európai-síkságot* elválasztó Bug folyó vonala – meghosszabbítva a Nyeman (Neumas) északi folyásirányával egészen Rigáig – ugyancsak *nélkülözi a tényleges választó vonalra utaló természetföldrajzi jegyeket*. (Lásd: *Közép-Európa földrajzi vázolata* ábrát.) A „határ” közepe tájékán a Volchiniai- és a Podoliai-hátság is tipikusan *átmeneti zóna*. Az előbbiekhöz képest az *Észak-keleti*, illetve a *Keleti-Kárpátok*

szemmel láthatóan éles – bár a hézagokon jól átjárható – *határ* Kelet- és Közép-Európa között.

Kelet- és Közép-Európa határmezsgyéje – különösen Lvov–Riga vonalán – természetföldrajzi szempontból bizonytalan. A határvonal pontosításában, erősítésében a közös sors és annak társadalmi, kulturális lenyomatai, olykor pedig még *tudati megnyilvánulások* is segítenek. A természetföldrajzi „álkontinens” Európa fogalma közismerten a nagyszerű hellén, római és bizánci kultúra talaján, s az emberi civilizáció kivételesen gyors fejlődésének eredményeként kitörölhetetlenül *egységes földrészként* vésődött az itt élő népek és az emberiség tudatába. Ugyanúgy tényként fogadható el Közép-Európa *történelmi, művelődésbeli folytonossága*. Azzal együtt, hogy a kontinensrész keleti felének *etnikai sokszínűsége* élesen elüt a nyugati oldal (német) egynyelvűségétől. Vagyis valójában ott ér véget Közép-Európa és kezdődik el Kelet-Európa, ahol – ha kezdetben keverten is (például a mai Nyugat-Ukrajnában, a Baltikumban) – a katolikus, a protestáns vallást és kultúrát a latin írásbeliséget a pravoszláv vallás, a bizánci kultúra (ciril írásbeliség) váltja fel. Ez erősíti Lengyelország egészének, illetve a Lvov környéki katolikus, vagyis a görögkatolikus Nyugat-Ukrajnának Közép-Európához való tartozását, s a Kárpátok hegygerincén belül az Ukrajnához tartozó Kárpátalja és a Romániához tartozó Erdély, Párcium, Bánság idetartozását.

A természetföldrajzi határ megvonása *délen* könnyebbnek tűnik, mert Közép-Európát Dél-Európától földrészünk két legmagasabb hegyvonulata *Keleti-Alpok és a Déli-Kárpátok* vonala, s köztük a Pannon-medencét a Balkán hegységeitől elválasztó Száva folyó választja el. Csakhogy a *pontosan hol* kérdése itt sem kevésbé érdektelen, mint keleten. A határvonal, a *határmezsgye* meghúzásában legerősebb kapaszkodót a növényföldrajz ad. Vagyis ott végződik Közép-Európa és kezdődik az Appennin- és Balkán félszigetet magába foglaló Dél-Európa (ide tartozik még a Pireneusi-

félsziget), ahol a közép-európai (hegységi) bükkösök zónáját az atlantikus szubmediterrán erdők (Pó-síksága), a szubalpin lomb- és fenyőerdők (Bosznia), illetőleg a délkelet-európai tölgyesek (Szerbia, Déli-Kárpátok előtere) váltják fel. Még egyszerűbben: Közép-Európából akkor jutunk át Dél-Európába, ha a lombhullató csonthéjas-, almás- és egyéb gyümölcsös kerteket az örökzöld olajfa ligetek váltják fel (például Isztriában).

Közép-Európa nyugati határát a Rajna képezi, mégpedig úgy, hogy a folyó nyugati irányú alsó szakaszát leszámítjuk. Ettől kezdve – nagyjából Münster térségétől – az Ems folyó vonala tekinthető határnak egészen az Északi-tengerbe való torkolásig.

Dél- és Nyugat-Európa határvonala esetében a nyelvi, a vallási és a kulturális tényezők ugyancsak segítenek. A német geográfia hajdanán azt hirdette (egyések még ma is), hogy Közép-Európa az a földrész, ahol *németek (is) laknak*, ahol a középkori várakat, városokat a németek emelték, illetve alapították. Számunkra e nem túl szimpatikus meghatározásnak persze van valóságmagva, mert a középkori Német-Római Birodalom – mindig bizonytalan – határaitól keletre a németek városalapítása, a bányászat kibontakoztatása a német nyelv és kultúra primér hatása kétségtelenül mindig is megnyilvánult Közép-Európa keleti felén. Vagyis nemcsak a Magyar Szent Korona országaiban, de ugyanúgy Cseh- és Lengyelországban, a Baltikumban, illetőleg az osztrák Császársághoz tartozó, délszláv népességet is magábafoglaló tartományokban (Karintia, Stájerország, Isztria), s a XVIII. sz.-ban hozzácsatolt Bukovina városáiban.

Közép-Európa nyugati határát a német nyelv földrajzi elterjedése erősíti. Ez különösen vonatkozik Svájcra, vagyis Svájc nyugati, franciául beszélő, illetve déli olaszul, rétó-románul beszélő kantonjai Nyugat-, illetve Dél-Európához tartoznak, a németül beszélő észak-keleti kétharmad rész pedig Közép-Európához.

A szétesett Jugoszlávia utódállamai közül Szlovénia egésze, Horvátország nagyobbik része (Dalmáciát leszámítva) és Szerbia vajdasági tartománya tartozik Közép-Európába. Ez utóbbi Kárpát-medencén belüli terület vallásilag kevert, éppen úgy, mint Erdélyben.

Mintahogy Európa északi határa a Jeges-tengerrel (és beltengereivel) jól differenciálható, ugyanúgy Közép-Európa *északi határa* is a Balti-tenger és az Északi-tenger déli partmenti sávjával – köztük a Kieli-csatornával – egészen a Rigai-öbölig. A Jütland-félszigeten a határvonalat a német-dán nyelvhatár adja.

3. Részegységek

Ha Európa 70° földrajzi hosszúságot átfogó térképére csak egy pillantást is vetünk, azonnal kiderül, hogy a 20 fokos délkörrel jellemezhető *magyar haza* Közép-Európában helyezkedik el. Mégpedig annak délkeleti tartományába esik; nem a szélén és nem is messze a teljes terület „súlyozott” középpontjától. A múlt század második felében meg is jelölték Közép-Európa *mértani középpontját*, mint ahogy nem is régen – és talán indokolatlanul – Pusttavacson mai hazánkét. Ez a pont közel van tőlünk, csak néhány órányira a Szlovákiát Csehországtól elválasztó Morva folyó mentén.

Az előbbieket utalnak arra, hogy különböző földrajzi, történelmi, kulturális dimenziókban gondolkodva, vagy pedig aktuál-politikai szerveződések figyelembe véve *igen is lehet* Közép-Európát további részegységekre tagolni. A sokat emlegetett *Kelet-Közép-Európa* a geográfusnak elsősorban azt jelenti, hogy a földrajzi Közép-Európának eme keleti felén a mérsékelt kontinentális éghajlat miatt kissé más a természetes növénytakaró (a mi Nagyalföldünkön például erdős-sztyep), s amelynek ezáltal talajminősége (humuszban gazdag fekete- és barna földek, vályog-, glei-, tőzeg- és podzoltalajok, rendzinák) és azokon a mezőgazdasági kultúra is némileg eltér a térség *nyugati felének* csapadékosabb részein uralkodó növényzettől, illetve vetésszerkezetétől. A természeti tényezőknél maradva Közép-Európát „tisztán” éghajlati tartományok szerint is tagolhatjuk: az Európán belüli *átmeneti klímaterület* egy északi és egy déli régióra oszlik, s köztük az Alpok-Kárpátok zónájára kiterjedően a közép-európai *hegyvidéki éghajlat* uralkodik. Természetesen *vízgyűjtő területek* szerint is jól tagolható Közép-Európa: az Északi-tengerhez tartozik a Rajna és az Elba vízrendszere, a Keleti- (Balti-) tenger fogadja be az Odera és a Visztula összegyűjtött vizét, s a legnagyobb vízgyűjtő területi Duna a Fekete-tenger nyugati medencéjébe torkollik.

4. Sorsközösség–orientációk

A regionális térgységek között számunkra igazán fontos téregység a *Kárpát– vagy Duna–medence*. Az utóbbi évtizedekben eme kissé elfelejtett „makrorégiót” Illyés Gyula *szelet kenyérhez* hasonlította. S mint ahogy a szépen megkelt, lyukacsos kenyeret is héj veszi körül, ugyanúgy *mozaikos* a Kárpát–medence nyelvi, nemzetiségi, vallási és kulturális képe. *Sokszínű sorsközösségben* élnek itt évszázadok óta, sőt évezrede a medence közepén főleg magyarok, a „széleken” nagyobb részt szlovákok, ruszinok, máramarosi, erdélyi, bánsági románok, vajdasági szerbek, Dráva–Száva közti horvátok, Mura–közi szlovének és sokféle németek stb. A medencén belüli *szerves* történelmi, kulturális kontinuitást a Kárpátok vonalától északra eső térségek ugyancsak sorsközösséget jelző momentumai kísérik. Vagyis a nemzet(iség)i, a nyelvi sokféleség a kultúra tarkasága Közép–Kelet–Európa *egészének* is jellemzője, mint ahogy a megkésett polgári átalakulás az itteni országok négy évtizedes szocialista társadalmi rendszere is megkülönböztette e régiót a kontinensrész nyugati oldalától. Voltaképpen Közép–Európa földrajzi *igazsága* akkor bontakozódik ki igazán, ha a régió egészében a tartalmi elemek sokaságát látjuk és valós – szükség esetén kreált – *részegységeit* az elemek variációiból építjük fel.

A 90-es évek elején a korábbi kelet– és közép–európai regionális gazdasági együttműködési és védelmi rendszer szétesését követő vákuum–helyzetben törvényszerű volt – a nyugati kapcsolatépítések mellett – az itteni országok földrajzi szomszédságra épülő, magától értetődő politikai, gazdasági együttműködési lehetőségek (Pentagonale, majd Hexagonale, Visegrádi–csoport, Kárpát–Tisza együttműködés stb.) keresése. Mindezen kezdeményezések működőképessége, életben maradása nagymértékben függ attól, hogy adott régió tartalmi jegyeiből eredően a *földrajzi, környezeti potenciálokat* milyen mértékben sikerül dinamizálni, illetve az együttműködésbeli érdekeltséget közelíteni. Ezekhez mindennemű elem-

zés, de kiváltképp a *földrajzi kutatás* szolgálhat(na) primer használható információkat.

5. Közép-Európa – erkölcsi ügy is

Az, hogy Közép-Európa földrajzi határait figyelmen kívül hagyják és bennünket – *a történelmi és a mai Magyarországot* – azon belül ide-oda, a legtöbb esetben pedig a határon kívülre tologatnak, az korántsem bagatell kérdés a földrajztudomány számára. Azt is mondhatjuk, *tudományközi erkölcsi ügy* is, mert a fogalom *elsősorban és döntően földrajzi kategória*, azt pedig illik tiszteletben tartania minden *térben is gondolkodó* tudománynak és a publicisztikának. Mint ahogy a földrajztudomány és minden földrajztudomány művelője – ellentétben a múlttal – ma már a geológiai, geomorfológiai képződmények időrendi azonosítására sem használja a történelemtudomány *középkor, újkor, legújabbkor* nevezéktani időkategóriát sem. Más idődimenziójú nevezéktanulókhoz ma már *másod-, harmad- és negyedidőszakot* írnak és mondanak.

Közép-Európa földrajzi igazságáért föllépni, érte harcolni – helymegjelölése körüli szűnni nem akaró zúr-zavar miatt – úgy tűnik *permanens feladat*. Éppen ezért minden alkalmat – e konferenciát is – meg kell ragadni arra, hogy a helyzet javuljon, megváltozzék. Ehhez szövetségeseket is kell keresni, s felszólalni minden adandó alkalommal a *földrajzi térkategóriák elfogadtatásáért*. Olyan világot, olyan időket élünk, amelynek *Európa*, s benne *Közép-Európa* – a maga határaival és határtalanságaival – mindegyre fontosabb. És fontossága csak növekszik, mert *átmeneti, köztes jellege* alkalmassá teszi a Kelet-Nyugat közötti közvetítő szerep betöltésére. Közép-Európán belül *hazánk helye és szerepe* jórészt ugyancsak a közvetítés, azaz lehetünk, *legyünk is a komország* – a progresszív eszmék és értékek közvetítésében!

VITA

Dr. Szretykó György

A magyar jövőkutatás új eredményei

A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága 1995. február 1-én nyilvános tudományos ülést tartott. A tudományos ülés témája az 1995. évben befejezett OTKA kutatások eredményeinek bemutatása. A program egésznapos volt. A jelenlevők – akiknek létszáma 50–60 fő között ingadozott – hét önálló, ugyanakkor tartalmilag egymáshoz szervesen kapcsolódó kutatásról kaptak tájékoztatót a témavezetőktől.

A program alapján a következő ismert szakemberek számoltak be a kutatási eredményekről és azok hasznosításának lehetőségeiről:

1. **Kovács Géza:** Nagytávlatú jövőkép valóra válásának esélyei.
2. **Gidai Erzsébet:** Európa társadalmi–gazdasági regionális modelljei – alternatív jövők.
3. **Besenyei Lajos:** Jövőorientált vállalati szemléletmód kialakításának elvi–módszertani és gyakorlati kérdései.
4. **Tóth Attiláné:** A XXI. század embere közép–kelet–európai szemmel.
5. **Nováky Erzsébet:** A jövőkutatás módszertani továbbfejlesztése.
6. **Tóth László:** Globális jövőképzés lokális érvényesülése.

Dr. Kovács Géza a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem professzora előadása kezdetén pontosította az általa vezetett kutatás témáját. Ez a következő: „*A nagytávlatú jövőkép valóra válási esélyei tudományintenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégiák, valamint a lakossági alapszükségletek biztonságos kielégítésének összekapcsolásával.*”

Ezzel párhuzamosan hangsúlyozta, hogy a kutatás során a mostani jövőkép alkotásában az új kihívásokkal foglalkoztak, Ennek megfelelően megőrizve a posztindusztriális poszt szocialista fejlődési modell alapvonásait, egy takarékos, környezetbarát társadalom, a fenntartható fejlődéssel adekvát jövőképek körvonalazására került sor nagytávlatú jövőképként. Kettős jövőképben gondolkodva ehhez kapcsoltak egy rövidebb időszak átmeneti állapotának feszültségektől terheltebb, válságmenedzselő elemeket is magában foglaló jövőképét. Bemutatták azt is, hogy a mai szétesett világunkhoz nagyon sokféle jövővízió tartozik. Egyre erősebbé válik a jövőkép fontosságának felismerése, de ez a munka gyakorlatilag nem halad elég gyorsan előre. Nagy hangsúlyt helyeztek Európa, Közép-Európa és Kelet-Közép-Európa jövőbeni fejlődésének felvázolására. Foglalkoztak a választási ciklusokban való gondolkodás torzító hatásával, az evolutív fejlődés és hirtelen változások összekapcsolásával, a követő stratégiák korlátaival, a történelmi és térségi analógiák szerepének növekedésével. A jövőkép-elemek kapcsán a globális klímaváltozások, az ózonpajzs ritkulása, a jövő tipikus termelőeri (mikroelektronika, biotechnológia, űrkutatás stb.), a nemzetközi népességáramlás, a humánbiológiai vagyon és a szellemi potenciál, valamint egy újszerű életmód és értékrendszer kapott nagy hangsúlyt.

A modernizáció és a szociális biztonság kapcsán kiemelték a tudomány jövőt formáló szerepét, a K+F stratégiák szánalmas állapotát, a felsőoktatás és az alap kutatások erőteljesebb összekapcsolását, a húzóágazatokban és a „fürtökben való gondolkodás” fontosságát. Ennek keretében a követő stratégiák lehetőségeit és korlátait, az élvonalba kerülés kérdéskörét; utaltak az energiasztratégiában megfigyelhető felfogásnak generációs különbségeire; a környezeti rendszerek (vízlépcsők, Balaton, Velencei-tó, karsztvizek, Déli Autópálya, településhálózat és az EXPO) kapcsán a szélesebb körű társadalmi vitákat kiváltó rendszerekkel foglalkozva kimutatták azt, hogy a különböző szakaszokban mások a döntési lehetőségek és a Bős-Nagymaros-i Vízlépcső példáján specifikálták a kormányzati szervek, a tervezők, kivitelezők, üze-

meltetők és a környezetvédők felelősségét. A természeti és a művi katasztrófáknál nagy hangsúlyt kapott a helyi háborúk csendes ökológiai hadviseléssel való megvívása és olyan új vonások, amelyek a hagyományos hadviselés módjára és fegyverzetére nem jellemzőek.

A lakossági alapszükségletek keretében a táplálkozás, a lakás, az egészségügy, az oktatás kérdéseivel foglalkoztak kiemelten. Igyekeztek bebizonyítani, hogy az említett alapszükségletek hazai bázison biztonságosan kielégíthetőek széles lakossági rétegek esetében is; a szóban forgó ágak alkalmas területei a modernizációnak is, ha ennek struktúrapolitikai konzekvenciáit következetesen végigvisszük. Emellett tárgyalták az egyes szükségleti szférák mögött lévő „ágazatok” specifikus problémáit is.

A kutatás szerint a hosszú- és középtávú stratégiák jövőképcentrikus összekapcsolása azért fontos, mert a jövőkutatásnak támogatnia kell a döntéshozókat, anélkül, hogy a döntéshozók felelősségét átvállalnák. Ez persze nem csökkenti a jövőkutatók felelősségét, de ez utóbbi felelősségének mások a hangsúlyai.

Dr. Gidai Erzsébet egyetemi tanár, a Társadalom Kutató- és Előreljelő Intézet igazgatója által vezetett kutatás gerincét az a dinamikus rendszermodell képezte, amelynek segítségével alternatív regionális prognózisokat dolgoztak ki Európára vonatkozóan. Kiemelten vizsgálták az egyes regionális alternatívák hatásait Magyarország fejlődésére. A modellezés elméleti, matematikai alapjait és számítógépes programját a kutatás során dolgozták ki, hozzájárulva ezzel a jövőkutatás módszertani továbbfejlesztéséhez. A modellben felhasznált indikátorokat nemzetközi szinten összehasonlíthatóvá tették, ennek nyomán sikerült olyan adatbázist megteremteni, ami megbízható információs alapot jelent az alternatív prognózisok kidolgozásához.

A vizsgálat eredményeként *négy alternatív út jelenik meg Európa regionális átalakulására vonatkozóan:*

- a. *Föderációs Európa kialakulása,*
- b. *Németország megnövekedett szerepe Európa arculatának alakításában,*
- c. *Közép és kelet-európai integráció megjelenése,*
- d. *Dezintegrálódó, illetve regionálisan együttműködő Európa.*

Mindezeket a tényezőket figyelembevéve valószínűnek látszik, hogy a Maastricht-i megállapodás nem kezdete, hanem inkább záró akkordja egy tendenciának amely az integráció olyan fokát tűzte ki célul, amelyet a részt vevő nemzetek sajátosságaiban és érdekeiben meglévő különbözőség miatt már nem lehet elérni.

Éppen ezért nem lebecsülhető valószínűsége van annak, hogy Európában kisebb és lazább társulások jelennek meg, amelyekben a tagok független nemzetállamok lesznek.

Miközben tehát egy egységes Európa létrehozására a feltételek kevésbé kedvezőek, megvan a lehetőség, de a szükség is, egy szűkebb, regionális együttműködés kialakítására, amely lassan, ellentmondásosan, de a gazdasági kényszer alapján már meg is indult. A kutatás során *hat olyan* kristályosodási pontot mutattak ki, amelyek a jövő regionális együttműködésének magját alkothatják itt Európában¹. Ezek a következők:

1. Ezek egyike a *skandináv régió*, amely Dániát, Norvégiát, Svédországot, Finnországot és a balti államokat (Lettországot, Litvániát és Észtországot) foglalja magában. A skandináv országok külkereskedelmének mintegy 1/4 része jelenleg is egymás kö-

¹ Gidai Erzsébet előadásában hangsúlyozta, hogy tőlük teljesen függetlenül, hasonló kutatási eredményre jutott Szabó Béla, a bradfordi egyetem professzora. Erről lásd. bővebben: Szabó Béla: Alternatív utak Európa fejlődésében. Gazdaság és Társadalom, 1995. 1. sz. 98-139. o. (A szerk.)

zött bonyolódik, ehhez csatlakozhatnak az újonnan függetlenné vált balti országok.

2. A másik valószínűsíthető szubrégiót „német gazdasági tér”-ként lehetne megnevezni, amely a Német Szövetségi Köztársaságból, a Benelux államokból, Svájcból és Ausztriából állna. Ausztria, Belgium és Hollandia külkereskedelmének 35–45 %-át bonyolítja e térséggel amelyet a közös német nyelv, illetve annak általános ismerete (legkevésbé Belgiumban) is összeköt.
3. Egy harmadik együttműködő térség lehet *Közép-Európa*, amely Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Romániát, Horváthországot és Szlovéniát foglalná magában. Ezeket az országokat leginkább a német és orosz hatalom közötti egyensúlyozás, a nemzeti érdekek védelme készítheti az együttműködésre. Közép-Európa a habsburgok uralma idején (de korábban az középkori magyar állam idején is) jelentős gazdasági egységet alkotott, ami azonban az első világháború következményeként szétesett. Az új helyzetben a nemzeti függetlenség megtartására irányuló törekvés és a gazdasági érdekek az együttműködés kovászai lehetnek.
4. Egy negyedik együttműködő országcsoportot alkothatnak a „*latin-európai*” országok, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Portugália. Itt a történelmi kapcsolatok, a földrajzi közelség segítheti a szorosabb együttműködés kialakulását.
5. Az együttműködő országok ötödik csoportja lehet a *balkáni országok közössége*, Szerbia, Bulgária és Görögország részvételével, amelyeket mindenekelőtt a keleti keresztény tradíciók készíthetnek szorosabb gazdasági együttműködésre.
6. Végül a hatodik együttműködő régió a *szláv országok közössége*, Oroszország, Ukrajna és Belorusszia lehet, amelyek együttműködését részben közös történelmük, részben a közös vallás és

azonos, vagy hasonló nyelv segítheti elő, de ebbe az irányba hat Közép-Európa önállósodási törekvése is.

Az országcsoportokból két ország maradt ki *Nagy-Britannia és Törökország*. Nagy-Britannia mérsékelt integrációs készségével eddig is kilógott a Közös Piacból és valószínű, hogy a jövőben is nagy súlyt fog helyezni mind a transzatlanti együttműködésre mind a korábbi brit nemzetközösség országaival való kapcsolatokra. Törökország mint európai ország helyzete a jövő Európájában a kelet-nyugati ideológiai és katonai szembenállás korszakához képest, amikor Törökország a NATO déli szárnyának kulcsországa volt, kérdésessé válhat és sokkal inkább elképzelhető, hogy a volt Szovjetunió déli területein önállóvá váló iszlám országokkal, illetve a Közel-Kelettel fog szorosabb kapcsolatokat kiépíteni mintsem, hogy egy európai integráció szerves tagja lenne.

A fent említett egyes országcsoportok természetesen nem egymástól elszigetelten, hanem egymással együttműködve fejlődnének. A dezintegráció nem azt jelenti, hogy hátat fordítanak egymásnak, hanem azt, hogy az együttműködést nem egy föderatív államszövetség tagjaként, hanem önálló nemzetállamként valósítják meg. A nemzetállami függetlenséget a nagyjából azonos méretű és gazdasági erejű országok regionális együttműködése jobban biztosíthatja mint egy olyan "nemzetek feletti" integráció, melynek politikáját szükségképpen egy, vagy néhány nagy nemzet határozza meg.

Az összeurópai együttműködésnek jó kerete lenne például egy európai szabadkereskedelmi övezet, míg az alrégiók integrációja kiterjedhetne az egyenrangú nemzetek egyeztetett gazdaság- és esetleg külpolitikájára is.

Kétségtelen, hogy az alrégiók integrációján épülő Európa gondolata ma még nem népszerű, annak ellenére, hogy a kereskedelmi folyamatokban már bizonyos jeleit tapasztalhatjuk. Ma még elég sok ország abban reménykedik, hogy majd az Európai Unió tagja lehet, mégpedig

úgy, hogy jelentős piacokat és egyúttal műszaki segítséget is kap gazdasága korszerűsítéséhez. Nem kell azonban sok idő ahhoz, hogy kiderüljön: ez a várakozás illúziókra épül, ekkor felerősödhet a földrajzi környezettel való együttműködés igénye. Megítélésük szerint nagyjából az ezredfordulóra válik világossá az Európai Unió Maastrichtban elképzelt fejlődési irányainak tarthatatlansága, és ekkor kaphat nagyobb lendületet az egyes régiók együttműködése.

A fentieket figyelembevéve számításaikat egy olyan feltételezésre építik, hogy 2000-ig Európa országainak fejlődését még a nyolcvanas évtized lassú, erősen ciklikus fejlődése fogja meghatározni, ezt követően a gazdasági fejlődés a regionális együttműködés bázisán felgyorsul. A számítások természetesen nagyon sok feltételezést és – a statisztikai adatok hiányosságai miatt – olykor bizonytalanságot is tartalmaznak. Összességben – úgy vélik – mégis elegendő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a dezintegráció, illetve a regionális integráció megvalósítható alternatívának tekinthető és valószínűleg megfelelőbb fejlődési keretet nyújtana Európa nemzeteinek és az európai szellemiségnek mint az 1970-es évek neoliberais szellemben született központosító törekvései.

Dr. Besenyei Lajos, tanszékvezető egyetemi tanár által vezetett kutatás központi helye a Miskolci Egyetemen van. A kutatás alapvető céljaként a jövőorientáció mikrogazdasági értelmezésének és gyakorlati alkalmazásának komplex, szaktudományos megközelítését tűzték ki. A kutatást végző team összetételében is tükrözte ezt a szándékot, együtt dolgoztak számviteli, statisztikai, pénzügyi szakemberek, egyetemi oktatók és menedzserek. A munka első fázisában elvégzett nemzetközi szakirodalom feldolgozáskor átfogó képet lehetett alkotni a piactudományi viszonyokra épülő gazdaságfejlesztés jövőorientációs szemléletmódjáról, a vezetői döntések prognosztikai megalapozásának lehetőségeiről és gyakorlatáról. Végkonklúzióként megállapítható volt, hogy lényegében a századfordulótól kezdődően, egyre fokozódó mértékben kapott teret a jövőorientált vezetési szemléletmód a mikroszféra

döntéshozatali és tervezési rendszerében. Az alkalmazott módszertan elemző áttekintése kapcsán feltárták a jellemző nemzetközi tendenciaváltozásokat, a klasszikus konjunktúra kutatástól kiindulva napjaink speciális számítógépes eljárásaival bezárólag. Számos olyan tanúság adódik, amely hasznos lehet a hazai adaptációs munkában is. Egyik legjellemzőbb ezek közül a túlzott kvantifikáció veszélye és erre építve az előrejelzési modellek bonyolultságának irreális növelése. Fontos szempont a felhasználó-orientáció szem előtt tartása, mivel a vállalkozási gyakorlatban – főként a kis és közepes vállalkozásoknál – nem várható el a professzionális statisztikusi számítástechnikai felkészültség. A „kicsi” szebb, rövidebb, jobb, egyszerűbb, hatásosabb elv vonatkozásban egyértelműen domináns nézet. A kutatás eredményeként előtérbe kerültek azok a rövidtávú előrejelzési modellek, amelyek tipikusan a piacorientáció, a piaci igények kielégítését hivatottak szolgálni (exponenciális kiegyenlítés, Box–Jenkins modellek stb.). A hazai adaptáció körében kiemelten foglalkoztak a „fél-piaci” hazai viszonyokkal, az ezekből adódó módszertani és elméleti konzekvenciák általánosításával.

Tóth Attiláné, a Budapesti Műszaki Egyetem docense által vezetett kutatócsoport általában elméleti, filozófiai jellegű kérdésekkel foglalkozik. A jövő század emberét meghatározó tényezők felmérése érdekében készítettek egy rendszerszemléletű szerkezeti képet az emberről. Ennek a modellnek működés közbeni vizsgálata során megállapították, hogy az eddig alkalmazott determinisztikus jellegű módszerek az előrejelzések készítésére már nem alkalmazhatóak, ugyanakkor az empirikus vizsgálatok jelentősége megnőtt, és elképzelhető, hogy a jövőben a jövőkutatás kell, hogy saját empirikus kutatásokat végezzen, mert a jövőcentrikus szemléletmód már az adatfelvételkor is kell hogy érvényesüljön. Az ilyen módon felvett adatok teszik lehetővé, hogy az előrejelzések valóban alternatívákat tartalmazzanak, megfelelően az előrejelzőkészítés egyik elméleti jellegű alap követelményének. A kutatás során megfogalmazódott, hogy újra kell vizsgálni a jövőkutatás társadalomelméleti alapjait, úgy hogy először megvizsgáljuk a jövőku-

tatás eddigi megalapozottságának tényleges helyzetét, majd ezt az alapvető kategóriák vizsgálata követi.

A 21. század emberét meghatározó tényezők közül kiemelt néhányat a kutatás, és ezeket vizsgálta. Így fontosnak mutatkozott a jövő kockázati jellegének erősödése és hatása az egyes emberre, ugyanakkor izgalmas kérdés ennek a ténynek elméleti problémáit is megvizsgálni, amelynek kapcsán egy eddig nem ismert világ tárul elénk, amelyben az embereknek egy tudatosan vállalt, (és a lehetőségeknek megfelelően ismert) jelentős bizonytalanság körülményei között kell folyamatosan dönteni. Ez a helyzet önmagában is a felelősség szempontjából teljesen új, ugyanakkor nehéz elviselni (tartalmilag és erkölcsileg egyaránt) a döntések következtében kialakult szándékolt és nemszándékolt következmények arányát, esetleg tartalmát. A kutatás során megállapítást nyert, hogy elsősorban az oktatás- nevelés területe az amely során a jövő generáció jobban felkészíthető a változásokra, még akkor is, ha ez a terület nem tartozik a társadalom kemény folyamatai körébe. Igazolást nyert ugyanis, hogy a társadalmi folyamatok szubjektív jellegű vonásainak igen jelentős hatása van/lehet a jövőre.

A kutatás során még több olyan terület vizsgálata folyt, amelyik Európához, Közép-Kelet Európához való tartozásunkból következett: így foglalkoztak az európaiság fogalmának kultúr-történeti jellegével, a közösséggel mint kultúrával, amely közösségkultúra meg kellene, hogy jelenjen (fejlettebb szinten) a termékben, ezenkívül éppen a kockázat növekedése miatt szerveződő újabb közösségekkel és ezeknek társadalmi vonzásával, a rendszerbe való beilleszkedésével ill. beillesztésével.

Dr. Nováky Erzsébet, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára által vezetett kutatás a jövőkutatás módszertani továbbfejlesztését tűzte ki célul, mivel a 80' as évekre megváltoztak az előrejelzések kidolgozásának körülményei és feltételei, a társadalmi-gazdasági élet területén egyre kevésbé volt jellemző a korábbiakban oly széles körben érvényesült stabil, egyensúlyi helyzet.

Az instabil viszonyok már–már állandósulni látszanak. Ilyen körülmények között a korábban jól bevált jövőkutatási eljárások eredeti formájukban nem adnak kellő segítséget a sokszínűvé vált jövő lehetőségeinek felvázolására. A kutatók előzetes hipotézise szerint a társadalomtudományok területén is nagy valószínűséggel a paradigma-váltás lehetőségét hordozó *káoszelmélet* ígéretes a megismerés és az előrejelzés filozófiájának megújításához, a így alkalmas eszköz lehet a jövőkutatás előtt álló új feladatok megoldásához, elsősorban az alternatív jövők szisztematikus, eltérő értékrendek talaján álló generálásához.

A káoszelmélet jövőkutatási alkalmazhatóságára vonatkozó hipotézise a kutatóknak igazolódott, mert:

1. a káoszelmélet igazolta, hogy a *káosz a dinamikus rendszerek lényegi sajátossága*, ami nem küszöbölhető ki több információ összegyűjtésével, mert az a valóságot leíró törvények matematikai struktúrájából adódik. Úgy találtuk, hogy a kaotikus elem az önszerveződés valóságos tényezője. A kaotikus periódusokban strukturális változások következnek be, amelyek előidézik az egész rendszer kvalitatív átalakulását és új állapotokat hoznak létre. A káoszelmélet bizonyította azt is, hogy a szabálytalanság, a véletlen, a káosz, a disequilibrium kezelhető a káosz (matematikai) eszközeivel, s jóllehet, a kaotikus állapotok nem láthatók előre klasszikus értelemben, azok modellezhetők és tanulmányozhatók;
2. *a káoszelmélet jelentős és alkalmazható a jövőkutatásban*, mert segíthet meghatározni azokat a feltételeket és körülményeket, amelyek mellett egy komplex rendszer viselkedése nem követhető nyomon. A káoszelmélet segítségével meg lehet találni, hogy a kaotikus viselkedés hogyan terelhető szabályos pályára a feltételekben és a körülményekben gyakran alkalmazott kis változtatásokkal (azaz a káosz kézben tartható);

3. *a káoszelmélet új gondolkodásmód, metodológia és módszer* ahhoz, hogy feltárjuk: a véletlen jelenségek hogyan jelezhetők előre pontosabban;
4. *a káoszelmélet módszertani eszközei* – nemlineáris, differenciál- és differenciaegyenletek – *segítenek a valós folyamatok és a lehetséges fejlődési pályák* egybevetésére, viszonyának megítélésére;
5. *a káoszelmélet az alternatívaképzés új módja*, hiszen eszközei szisztematikusan megmutatják azt, hogy egy rendszer milyen feltételek mellett válhat kaotikussá, „nyitottá”, mikor alakulhatnak ki bifurkációk, amelyek mentén minőségileg eltérő (különböző értékekre is alapozható) jövőbeni fejlődési pályák és állapotok generálhatók.

A káoszelmélet segítségével azért tárhatók fel a lehetséges jövők, mert a káoszelmélet segít a múlttól és a jelentől teljesen különböző jövők keresésének időzítésében; a lehetséges jövők típusának keresésében, megtalálásában és leírásában; a lehetséges jövők már létező, de még nem tipikus formában megjelenő gyökereinek megkeresésében és ezeknek a gyökereknek a lehetséges jövőkbe való becsatlakoztatásában;

6. *a káoszelmélet sikeresen kapcsolható össze más előrejelzési eljárásokkal* mint pl. a kölcsönhatás módszerrel vagy a konjunktúravizsgálatokkal. A kölcsönhatás módszer pl. feltárhatja, melyek a vizsgált rendszer változtatásra érzékeny elemei (pontjai), és körvonalazhatók a változtatás következményei is. A konjunktúravizsgálatok pedig utalhatnak az idősorokban bekövetkező változások irányára és tartósságára.
7. *a jövőkutató feladatok megoldása* kapcsán néhány hazai makromutató hosszú távú idősorának káosz szempontú vizsgálatakor következő kérdésekre kerestük a választ: az adott idősorokban megjelent-e a matematikai értelemben vett káosz (a kis változá-

sokra való érzékenység), mikor alakult ki a bifurkáció jelensége, hogyan alakult a tényleges adatsor és a bifurkációs vonalak viszonya, s milyen jövőbeni pályák generálhatók a káoszelmélet eszköztárával?

A magyar gazdaságot vizsgálva, *nem mutatnak kaotikus viselkedést*, a népesség, az elveszületések száma, a halálozások száma, az egy főre jutó reáljövedelem és reálfogyasztás, a Magyarországra érkező külföldiek és turisták száma, a külföldre utazó magyarok száma és a kereskedelmi szálláshely egységek száma adatsorok. *Kaotikus viselkedésre hajlamos mutatók*: a beruházás, az épített lakások száma, a gazdaságilag aktív népesség és a kereskedelmi szálláshelyek férőhelyeinek száma adatsorok. *Sajátosan viselkedik* a GDP hosszú távú adatsora, ami bár nem mutat kaotikus viselkedést, de a káosz irányába tart. A GDP kaotikus viselkedésre való hajlama fakadhat a két meghatározó tényező, az aktív népesség és a beruházás ilyen jellegű természetéből.

A számítógépes vizsgálatok azt mutatják, hogy a matematikai értelemben vett káosz nem jelenik meg a magyar gazdaságban, csak a kaotikus viselkedésre való hajlam mutatható ki néhány adatsorban. A hétköznapi értelemben vett káosz azonban mindenütt érezhető a világban. Vizsgálataink megerősítenek abban a véleményünkben, hogy a magyar gazdaság a múltban sok esetben nem használta ki a történelem által felkínált lehetőségeket, azaz volt lehetőség a megvalósulttól eltérő más-más pályákon való mozgásra is.

EIőreszámításaik azt jelzik, hogy a magyar társadalom és gazdaság előtt sem csupán egyetlen út áll, hanem lehetőség van többféle pályán való mozgásra is. Lehetséges a pályamódosítás is, hiszen a lassabban fejlődő ágazatok a pozitív visszacsatoláson és a kezdőfeltételekre való érzékenységen keresztül új pályára állíthatóak, s gazdaságunk is átállhat az alacsonyabb szervezettségi szintről egy magasabb szintűre.

A káoszvizsgálat arra is rámutatott, hogy a magyar gazdaság fejlesztését lehet a jelenleginél is „jobban csinálni”, s a mozgástér adta lehe-

tőségek többféle úton is kihasználhatóak. *A káosz megújító, kreatív ereje szükséges ahhoz, hogy a magyar társadalom és gazdaság minőségileg átrendeződjék és magasabb szintre emelkedjék, s utat nyisson egy harmonikusabb civil társadalom felé, ami egyúttal új rendet is jelenthet.* Túl hosszú ideig való tartózkodás a káosz körül (a káoszban) azonban lefékezheti a társadalom innovációs erejét, s a modernizáció esetleg csak késve kezdődhet el.

Dr. Tóth László, a DATE Állattenyésztési Főiskolai Karának főiskolai tanára vezetésével „*A globális jövőkép lokális érvényesülése két magyarországi régió komparatív elemzése alapján*” című kutatást indokolja, hogy a regionalitás kérdései a jövő szempontjából növekvő jelentőséggel bírnak, tekintettel arra, hogy azok a folyamatok, amelyek ma Magyarország társadalmát és gazdaságát jellemzik, az országon belüli régiók, szubrégiók, mikrokörzetek olyan végletes polarizálódásához vezethetnek, amely hosszú távú veszélyforrássá válik.

A kutatók a regionalitás szempontjából *hét olyan jövőkép elemet választottak ki*, amelyek az ország keleti és nyugati részének jövőbeni fejlődését tekintve erőteljesen differenciáló hatásúaknak tűnnek:

- a. *Ökológiai tényezők* és ezek tovagyűrűző gazdasági hatásai. Ezek közül csupán a példa kedvéért emeltek ki néhány, a szubrégiók jövője szempontjából különösen fontosat. A közismert és leginkább vitatott Bős-Nagymaros hatásain túl a Dunántúl jövője szempontjából különös fontosságot kap a két nagy tó, a Balaton és a Velencei tó szennyeződése, pusztulása, ami – ha egy gyors és kellően hatékony beavatkozásra nem kerül sor – hosszabb távon az egész nyugati régió túrizmusára meghatározó jelleggel okoz negatív konzekvenciákat, ezzel az egyik legfontosabb perspektivikus húzóágazat eshet ki a gazdaságból. A keleti országrészben ezzel szemben inkább azoknak a klimatikus viszonyoknak a szerepével kell számolnunk, amelyek az Alföldön a mezőgazdaságot, mint domináns ágazatot érintik. Az átlaghőmérséklet emelkedése és a fokozódó szárazság, a mind gyakoribbá váló aszályos időjárás esetén a hagyó-

mányos mezőgazdasági szerkezet nem tartható, illetve drasztikusan megváltoznak a ráfordításai, ebből következő költség- és jövedelemviszonyok, a mezőgazdaság eltartóképessége stb.

- b. *A demográfiai tényezők* számos részfolyamaton keresztül hatnak a regionális fejlődésre. A munka jelenlegi fázisában ebből két, eddig bizonyos „óvatossággal” kezelt problémát emeltek ki, inkább csak jelzésszerűen. Elsőként a migráció differenciálódó hatásait említették. Miközben az elmaradott térségekben az elmúlt időszakban jelentős negatív vándorlási különbözet volt, addig ma ez a folyamat drasztikusan lelassult. Ennek fő oka az, hogy a népesség fiatal, dinamikus, kvalifikáltabb része már korábban elhagyta szülőhelyét, emiatt ezeken a „retardált” területeken bekövetkezett a lakosság minőségi állapotának gyors romlása. A válság körülményei között konvertálhatatlan szakmai struktúrájuk, alacsony kvalifikáltságuk következtében a helyben maradottak nem képesek szinte semmiféle mobilitásra, amit csak fokoz az a közismert tény, hogy a lakáshelyzet miatt szinte egy „*harmadik Leibeigenschaft*” alakult ki. Ennél is kevésbé kimunkált – de a jövő szempontjából rendkívül fajsúlyos – regionális demográfiai probléma a cigánynépesség térbeli elhelyezkedése, illetve diffúziója. Térképpel illusztrálták, hogy a cigánynépesség koncentrációja az ország északkelet-délnyugat tengelye mentén, a két póluson a legnagyobb. A diffúzió tintafoltszerűen egyrészt a két pólus között, másrészt a tengely mentén figyelhető meg. Hosszabb távú következményeként elsődlegesen kistelepülések, kistérségek, később akár nagyobb regionális egységek is teljesen átalakulhatnak e demográfiai változás következményeként. További vizsgálódást igényel, hogy a két szubrégió jövőbeni fejlődését ez a folyamat hogyan és mennyiben differenciálja.

- c. *A nemzetközi biztonságpolitikai feltételrendszer* változásai is fontos tényezői a regionális differenciálódásnak. Tóth László ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a keleti országrész veszélyeztetettsé-

ge hatványozottan megnőtt, ami e régió hosszú távú fejlődését kétséget kizáróan, korlátozza, fékezi.

- d. Részben az előző tényezőcsoporttal összefüggésben vizsgálták a *határmentiség* regionalitással összefüggő hatásait. Ez azért is különös figyelmet érdemlő, mert kis ország lévén, Magyarország 19 megyéjéből 13 „határmegye”, vagyis Budapestet leszámítva, minden 10 vidéki lakosból hozzávetőlegesen 6,5 „határmenti”. Ennek a tényezőcsoportnak a jelentőségét azonban nemcsak a probléma nagyságrendje, hanem a történelmi kontinuitás is felértékeli. *Süli-Zakar István* korábbi vizsgálatai meggyőzően bizonyítják, hogy a Trianon ütötte sebek máig nem gyógyultak be, különösen nem a keleti országrészben. Itt ugyanis sokkal nagyobb területek veszítettek el korábbi természetes vonzásközpontjukat, mint akár nyugaton, akár északon. Az álföldi jelleg következtében viszonylag kevesebb, ugyanakkor nagyobb, ebből fakadóan nagyobb vonzáskörű város volt, szemben a többivel, ahol lényegesen kisebb városok sokkal kisebb vonzáskörrel rendelkeztek, ebből eredően a kisebb, vonzáskör nélküli töredék térségek könnyebben integrálódhattak az új közigazgatási keretekbe. Egyértelműen kimutatható, hogy a Trianon után kialakított új közigazgatási egységeken (megyéken) belül mind a lakosság elvándorlása, mind az infrastruktúra fejlesztésének elmaradása olyan mérvű volt, amely hosszú távra hátrányos helyzetbe hozza ezeket a térségeket azzal együtt, hogy a valamivel dinamikusabb térségek fejlődése sem tudja ezt kompenzálni.

Részben az előző tényezőcsoporthoz, a nemzetközi biztonság kérdéseihez visszatérve szükséges megemlíteni a háborúk, illetve a potenciális háborús veszélyek regionális fejlődést torzító hatásait. A délszláv háború például egyértelműen feszültségkeltő, taszítja a fejlődésre pozitív hatással lévő tényezőket (biztos egzisztenciára vágyók, tisztességes vállalkozók, konszolidált tőke, innovációs hajlam stb.), miközben vonzza a bűnözést, a drog- és a fegyvercsempészt, melegágya a fekete gazdaságnak stb.

A határmentiség még egy szempontból, a nemzetközi regionális együttműködés, a csírákban fellelhető nemzetközi regionális alakulatok tekintetében is fontos regionális jövőképelem. A komparatív elemzések során éppen ezért számos következtetésre juthatunk, ha összevetjük egymással az Alpok-Adria, a Kárpátok régió vagy a még ilyen kezdetleges formában sem intézményesült Bécs-Pozsony-Győr háromszög sajátosságait, a vizsgálatba bevonva esetleg egyéb, az Európai Unióban alakuló nemzetközi térségeket is.

- e. A kölcsönhatásos jövőképelemek további csoportját a *nemzetközi gazdasági kapcsolatokban* találjuk. A gazdasági kapcsolatok „átorientálása/átorientálódása” keletről nyugatra ambivalens következményekkel járhat az ország két nagy régiójára. Közismert tény, hogy a nyugati működő tőke elsősorú célpontja ugyan Budapest, de ezen túlmenően a vidéki külföldi tőkebefektetések nagyjából „megállnak” a Dunánál, jobb esetben a Duna-Tisza közén. Felszínesen ebből arra következtethetnénk, hogy a Dunántúl esélyei a hosszú távú fejlődésre jobbak, mint az ország keleti részéé. A dolog azonban hosszú távon korántsem egyértelmű. Kimutatható ugyanis, hogy a külföldi működőtőke-beruházások a nemzetközi szakirodalomban ismert ún. Kojimaberuházások, vagyis olyan gazdasági régió-építők, amelyek főként a meglévő kapacitások felvásárlásával egy gyarmatosító típusú, a fejlettebb régiókat kiszolgáló, az ott „levetett” technikát-technológiát megtestesítő, követő-kiszolgáló fejlődést engednek meg. A „kimazsolázó” kapacitás-vásárlások célpontját a koncentráltan megtalálható viszonylag jó infrastruktúra és (a különösebb tanítást nem igénylő, ezért a meglévő szellemi kapacitást pazarló) képzett munkaerő képezi. A térképre nézve ez azonnal szembetűnik, elsősorban Székesfehérvár, Győr, vagy a nagyobb, iparosodottabb Vas megyei városok esetében. Ezzel együtt szinte teljesen megszűnt az ipari K+F, amint azt *Tamás Pál* vizsgálataiból tudjuk. A Dunától keletre eső országrészben – amely ebben a vonatkozásban viszonylag intakt – főként az élelmiszeripar felvá-

sárlása következett be, ennek már rövid távon is vannak jól ismert, a gazdasági-társadalmi viszonyok szélesebb körére kiterjedő negatív regionális következményei.

- f. Az egyes régiók gazdaságának a korábbi fejlődés során kialakult ágazati szerkezete önmagában is differenciált hatású a jövőt illetően. Evidencia például, hogy a mezőgazdaságnak a modern gazdaságban önmagában nincs növekedést hordozó, azt indukáló hatása, ezért az Alföld szempontjából különösen indokolt egy olyan stratégia kialakítása, amely a vidékfejlesztésnek a mezőgazdaságon, különösen annak mostani állapotát túllépő, azonban ahhoz mégis szervesen illeszkedő koncepcióján nyugszik. Ennek kiemelkedő fontosságára misem jobb bizonyíték, mint amit Csongrád megyére vonatkozóan *Badacsonyi Anna* mutatott ki. Megdöbbentő, hogy a megyén belül a külterületi szántóterületek magas aranykorona-értékű területein, ahol a legmagasabb a mezőgazdasági aktív keresők aránya, egyben a legmagasabb arányú a tartós munkanélküliség is.

Teljesen más viszont a „klasszikus szocialista nehéziparból” megmaradt „roncsderbi-területek” perspektívája, ami elüt attól is, amit az előző pontban az iparosításnak második-harmadik, újabb hullámai során létrehozott, a külföldi működő tőkét vonzó góccal kapcsolatban láttunk.

Az ágazati szerkezet differenciái is összefüggésbe hozhatók a munkaerő regionális sajátosságaival. A már említettekén túlmenően a lakosság előregedése mellett a fiatal generációk fokozódó veszélyeztetettsége figyelhető meg ott, ahol a meglévő, örökölt szerkezet megváltozásának lehetőségei korlátozottak, folyamata lassú.

- g. A regionális fejlődésre a fentiekén túl olyan *tudati tényezők* is hatással vannak, amelyek korábban gyakran kimaradtak a vizsgálódások látóköréből, ennek ellenére nem vitatható a jövőre gyakorolt erősödő hatásuk. A magántulajdon dominanciájára épülő piacgaz-

daság, az önkormányzatiság, valamint a civil szerveződések szerepének növekedésével ezek a tényezők egyre nagyobb jelentőséget kapnak különösen a lokális és kistérségi viszonyok alakulásában. Így kimutatható, hogy a kisvállalkozások, különösen a társaságok alapításának, illetve számának területi differenciáltsága sok tekintetben visszavezethető azokra a tényezőkre, amelyek például a korábbi zsellér- és bér munkás-tudatból, vagy éppen ellenkezőleg, az önálló tulajdonos paraszti és iparosi beidegződésekből fennmaradtak. Max Weber óta tudjuk, hogy nem elhanyagolhatók a felekezeti különbségek hatásai sem a gazdasági magatartásra, az innovatív hajlandóságra stb. Az ezekből fakadó regionális különbségek az országon belül is utolérhetőek, mint azt *Baracs Gabriella* Hódmezővásárhely, a „paraszt Párizs” példáján keresztül rendkívül plasztikusan kimutatta.

Tóth László összegzőképpen megállapította, hogy a regionális sajátosságok feltárása a vázolt jövőkép-elemek segítségével, a jövő szempontjából azért is különös jelentőségű, mert egyáltalán nem közömbös az ország egésze szempontjából, hogy a keleti és a nyugati országrész között egy végzetes, esetleg irreverzibilis polarizálódás megy végbe, vagy pedig egy olyan, az öröklött és meglévő sajátosságokat megtartó kiegyensúlyozott fejlődés, amely a területi aránytalanságokból fakadó és egyre jobban érzékelhető feszültségeket csillapítja. Egyben alapja lehet azon pozitív elemek megkeresésének, feltárásának, amelyek mint endogén források segíthetik a „szakadék” további mélyülésének megakadályozását.

A kutatások eredményei elsősorban az oktatásban jelentek meg, hiszen minden vizsgált kutatócsoportnak kapcsolata van az oktatással, hat közül öt nagyrészt egyetemi oktatókból álló csoport A oktatásban való hasznosítás azt jelenti, hogy a már meglévő tantárgyak témájának modernizálása, kiegészítése vált lehetővé a támogatás segítségével, de önálló kurzusok is születtek, például Miskolcon és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen.

Az oktatással való kapcsolat tette lehetővé, hogy a hallgatókat is sikerüljön bekapcsolni a munkába és így a kutató munka rejtelmei mellett az eredmények kidolgozása során, azok születésénél lehettek jelen. Ezen a rendezvényen több egyetemi hallgató is részt vett. A kutatások eredményei nemzetközi és hazai konferenciákon előadás formájában is elhangzottak, ezek közül többet a konferencia-kötetek tartalmazznak is. Ezen kívül minden témavezető fontosnak tartotta, hogy folyamatosan publikációk formájában „számoljanak „ be eredményeikről. Ezért van az, hogy a jelenlevők egymás kutatásairól nem most hallottak először, ezért lehetett a vita roppant élénk, hiszen a jelenlevők nemcsak az előadók rövid beszámolóira támaszkodhattak. A folyamatos nyomon követésről a Jövőkutató Bizottság maga is gondoskodott, hiszen a most ismertetésre került kutatások közül már mindegyik legalább egyszer szerepelt az előzőekben is a Bizottság által szervezett vitafórumon. A témavezetők közül voltak olyanok (Dr. Kovács Géza), aki a kutatási eredményeket összefoglalva, nyomtatott formában már ezen a fórumon be tudta mutatni az érdeklődőknek (és mint ahogy elhangzott, a megfelelő társadalmi, gazdasági és politikai intézményeknek el is küldte, tájékoztatásul), és voltak olyanok, akik csak a nyomdába adásról tudtak még csak beszámolni (Tóth Attiláné).

A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutató Bizottsága tagjai és minden szerv, beleértve az OTKA Tanácsot a jelenlevőkkel együtt meggyőződhetett arról, hogy a kutatások támogatására szükség van, valamint arról is, hogy a jövőkutató egy olyan szakterület, ahol objektív eredmények alapján tesznek javaslatot a támogatásokra és ezután nemcsak a kutatók érzik tudományos és erkölcsi kötelességüknek azt megfelelően felhasználni, hanem a Jövőkutató Bizottság is fontosnak tartja, hogy folyamatosan tájékozódjék a végzett munka eredményeiről és esetleg segítséget, támogatást nyújtson, például ilyen fórumok szervezésével.

Dr. Sárkány Pál

A jövő század aranycsináló ipara: a biotechnológia¹

A nemzetközi agrárstratégiákban körvonalazódott a biotechnológiák jövőt különösen generáló szerepe. Mai ismereteink alapján azonban nyitva lévő kérdés, hogy a nagy távlatú időszakban törésmentesen, túlzott időben lemaradás nélkül tudunk-e átmenni a biotechnológiai forradalom teljes megvalósulásához.

A modern biotechnológiai eredmények – amelyek ugyancsak a jövő tipikus termelőerőihez tartoznak – gyakorlati alkalmazásban nemzetközi méretekben is és hazánkban is jelentős eredményeket értek el. Biztató eredmények vannak világszerte, hogy jobban elterjedjenek a környezetkímélő technológiák. A környezetszennyezés mérséklésében is jelentős szerepet játszanak a biotechnológiai eljárások.

Jobban ki lehet fejleszteni és el lehet terjeszteni a betegségeknek ellenálló fajtákat. Javíthatók a különböző növények és állatok élettani adottságai, amelyek növelik a ráfordítás gazdasági–piaci gazdaságosságát, javítják a termékek élettani hatását.

A biotechnológiai fejlődés második, forradalmian új szakaszának kibontakozási ütemére és elterjedésére, elterjedési mértékére ma még persze kis valószínűség mellett lehet következtetni. Vannak olyan szakértői vélemények, amelyek e téren is gyorsuló ütemű előrehaladással számolnak. Nehéz lenne kétségbe vonni azonban, hogy a biotechnológia az az újabb tudományos–műszaki fejlesztési terület, amely a XXI. század első felének leginkább generáló eleme lesz. Ezért ennek hazai fejlesztéséhez való viszonyát egyaránt kell hosszú és nagytávlatú stratégiai alapkérdésként kezelni. Maximális erőfeszítéseket kell tenni,

¹ Ez a tanulmány a T-003659 sz. OTKA keretében készült. (A szerk.)

hogy eddigi sikeres indulásunk ne váltsón át a mikroelektronika területén megfigyelhető elmaradásba, esetleg elmaradásunk növekedésébe. Ugyanakkor a biotechnológiai fejlesztésre fordított nemzetközi adatok nagyságrendjét jól mutatják, hogy sikeres vállalkozásra akkor számíthatunk, ha a kutatási és fejlesztési stratégiánkat szelektív stratégiaként dolgozzuk ki és váltjuk valóra. A mainál jobban működő tudomány – intenzív – orientáltabb külkereskedelmi stratégiával, a biotechnológiai eredményeket hazai felhasználásában, elterjesztésében szélesebb skálán folytathatjuk az élvonalhoz közelebb álló követő stratégiát, hogy jól kiválasztott területeken élvonalba kerüljünk, illetve maradjunk továbbra is.

1. A biotechnológiai szuperhatalmak példái

1. Biotechnológia Japánban

Japánban a biotechnológia mai látványos fejlődése a molekuláris és sejtbiológiai információk a biokémia, mikrobiológia és genetika területén felgyülemlett jelentős ismereteknek az eredménye.

Japánban annak a ténynek is jelentős szerepe volt a fejlődésben, hogy (különös tekintettel a népesség előregedésére) az egészségügy fokozott igényeinek is eleget kellett tenni.

Japánban a MITI (Ministry of International Trade and Industry – Külkereskedelmi és Iparügyi Minisztérium) úgy határozott, hogy különböző eljárásokat helyettesítenek javított ipari mikrobiológiai eljárásokkal.

A mikrobiológiai engineering lett a makrotechnológia kulcsa. Az ipari mikrobiológia fokozatosan beépül az egyes iparágakba, elsősorban az élelmiszer- és gyógyszeripar, a vegyi-, energia- és bányaiiparba. Minden egyes alkalmazási példa a drága nyersanyagok viszonylag alacsony fajlagos felhasználásán alapul, így a biotechnológia olyan ígéret, amely a nyersanyagszegény Japánnal minden befektetést megér.

Ennek eredményeként a mikrobiológiai engineering rendkívüli fejlődésével úgynevezett következő generációs iparnak alapvető technikai-technológiai motorjává válik, enyhítve az import nyersanyag- és energiaszükségletet, mezőgazdasági alkalmazásban pedig segíti Japán önellátását az élelmiszer-termelésben.

A japán fejlődés mindennél erősebb, mondhatni agresszív motorja a MITI, amely irányt szab az ipari fejlődésnek, bátorítja az új ágazatokat törekvéseikben és nem ritkán könnyít a régi iparágak sokasodó gondjaiban. Így van a biotechnológiával is. Az ipari előkészítő program három globális fejlesztési programmal indította a biotechnológiát:

1. Bioreaktorok fejlesztése (hagyományos ipari-vegyipari termelési eljárásokat helyettesíthetik energiatakarékos, hatékony és nagy tisztaságú eljárásokkal).
2. Sejt-tömegtenyészetek fejlesztése (interferon és más gyógyszerkészítmények előállítása, olcsó és hatékony termelési feltételek között).
3. Gén-rekombinációs technikák fejlesztése (új mikroorganizmusok létrehozása, amelyeket vegyianyagok, élelmiszerek és energia termelésére használnak fel).

Persze nem a MITI az egyetlen biotechnológiában érdekelt kormány szervezet, hiszen már öt másik hivatal is nemzetközi méretekben kiemelkedően támogatja a kutatási programokat Japánban. A japán biotechnológia világszerte hegemoniát vívott ki magának a különböző gyógyszerkészítmények piacán, például az aminosavak gyártásában egyetlen kutatóbázis 700 kutatót foglalkoztatva olyan hatékonyságot ért el, hogy a 80-as évek során évente a bejelentett gyógyszereszedalom 150–200 között mozog. A fejlesztő tevékenység a 80-as években a génmanipulációs technikával történő aminosav-termelési technológia utolsó stádiuma a folyékony dextróz fermentációjával történő (üzemanyag célú) alkoholtermelés gyorsított ütemű munkái, illetve

négy másik céggel bio-reaktorok fejlesztésében való részvétel jellemzi.

A nyilvánosságra hozott japán trendek és előrejelzések szerint a biotechnológia ipari alkalmazása 515 milliárd dollár körül alakul, illetve a GNP 10%-át éri el 2000-ben. A hagyományos biotechnológia várhatóan 450 milliárdot, az új biotechnológia pedig 60 milliárd dollárt ér el ebben a mérlegben.

2. A biotechnológia dollárkitermelése az USA-ban

Egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a biotechnológia a legkevesebb ráfordítással, a legnagyobb hasznot képes produkálni. Az USA-ban amellet, hogy kiterjedt alapkutatásokat finanszíroznak a biológiában, az alkalmazott biotechnológia világpiaca egyre jobban kivirágzik és dollármilliárdokat hoz a konyhára. Ennek a mozgatója a piacorientált szemlélet az USA-ban. Törvényszerűvé vált az utóbbi időszakban az Egyesült Államokban, hogy a biotechnológiai laboratóriumok eredményeit piacra hozzák. A biotechnológiai eredmények hasznosításával a korábbiak során is foglalkoztak, de nem széleskörűen és nem következetesen. Többek között számos együttműködést hoztak létre a növénytermesztési biotechnológiai hasznosítások elősegítésére.

A mezőgazdasági biotechnológiai beruházások megtérülését érintően igen szép reményeket táplálnak. *A becslések szerint a világ vetőmageladásból származó bevételei 30 és 60 milliárd dollár között mozognak, amelynek 1/4-e az Egyesült Államok részesedése. A genetikailag módosított vetőmagvak világpiaca 1995-re a prognózisok szerint a vetőmageladás a 150–180 milliárd dollárt is eléri, a különféle rezisztens formák részesedése kb. 10 milliárd dollár lesz.*

Egybehangzó prognózisok szerint 2000-ig duplázódással kell számolni a 80-as évekhez képest.

Ide kívánczik egy felkiáltójel és egy megjegyzés, hogy ezeket a prognózisokat szinte Magyarországnak címezték kihívásként, hiszen köztudott, hogy a magyar klíma, kontinentális fekvésünk folytán kiváló minőségű vetőmagot képes produkálni. Úgy gondolom, hogy a szerkezetváltás során a hazai agrárstratégiák kialakításában kitüntetett szereppel kellene biztosítani mind az alakuló családi farmoknak, akár törpegazdaságoknak, nem utolsósorban a nagyüzemeknek, mert nem kétséges, hogy éppen a vetőmagügyben, főleg minőség tekintetében a világpiac élvonalában lenne a helyünk. A világpiac, főleg az európai piac nagyon is megbecsülte a magyar vetőmagot és hozzáértő, ügyes külkereskedők és más szakemberek feladata, hogy ezt a hegemoniánkat visszaszerezzük.

Dr. Magyar – Beck István

Energiaválság, de az emberi energia válsága tekintetében (Tézisek)¹

1: Az energiaválság fogalmát szűken értelmezzük, ugyanis többnyire csak a meg nem újítható energiaforrások förléléséről beszélnek.

2. Energia alapvetően kétféle van: a meg nem újítható természeti energia, valamint az állandóan megújuló emberi energiák.

3. A kétféle energiával kapcsolatosan két eltérő stratégia érvényesül: A meg nem újítható energiaforrásokat fölélik és ezt nevezik speciálisan energiaválságnak. Ezzel szemben az emberi energiaforrásokat nem hasznosítják (underutilization), ezek fölhalmozódnak. De ezt nem tekintik energiaválságnak. .

4. Holott ez is energiaválság, mivel a fölhalmozódott és állandóan halmozódó emberi energia (pl. a munkanélküliség révén) levezetést igényel és jobb híján önmaga, valamint a tárgyi környezet ellen fordul.

5. Ennek következtében nemcsak arról van szó, hogy a meg nem újítható energiaforrások a jól eltervezett kitermelés során fölszámolódnak, hanem arról is, hogy a deviáns emberi magatartás még pusztítja is őket (lásd egyebek között a hónapokon keresztül égő kuvaiti olajkutak példáját!) .

6. *A fentiek alapján az energia és az energiaválság fogalmát ki kell tágitani és egy olyan energiaprogramot célszerű kidolgozni, amely te-*

¹ Ezek a tézisek az Emberi Erőforrásgazdálkodási Tanácsadók Országos Kamarájának 1994. évi közgyűlésén hangzottak el. A közgyűlés helye és időpontja: Budapest, 1995. február 21. (A szerk.)

kintettel van az energia, valamint az energiaválság mindkét változatára. És ezeket egy és ugyanazon probléma részeként kezeli.

7. 1980-ban Ernst F. Schumacher a „Small is Beautiful” című művében (Century Hutchinson Publishing Limited, London) javaslatot tett az úgynevezett „köztes technikák” bevezetésére és kitűzte a munkahelyek maximalizálásának célját. Ugyanebben az évben egy másik világhírű szerző, Alvin Taffler „The Third Wave,” Bantam Books, Toronto, New York, London, Sydney, Auckland) megtámadta ezt az elképzelést azzal, hogy visszavezetné a társadalmát az általa „első hullámnak”, nevezett agrártársadalmak korába.

8. A. Toffler Schumacher javaslatában nem vette észre az emberi energiaválság megoldására való törekvést. Nem vette észre azt, hogy e kétféle energia fogyasztása egymással ellentétes tendenciákat mutat. Legalábbis a mai viszonyok között. Ott ahol sokat fogyasztanak a meg nem újítható természeti energiából, parlagon marad, illetve halmozódik az emberi energia. És fordítva: ahol sok emberi energiát fogyasztanak, ott többnyire épen maradnak a természeti erőforrások.

9. Mindaddig, amíg a fentiekben javasolt energiaprogram nem kerül kidolgozásra és alkalmazásra, a társadalomnak csak olyan eszközei maradnak e technikai fejlődés tükörképeként föllépő emberi energiafölhalmozódás kezelésére, amely az emberiség nagyarányú pusztításával jár: a helyi háborúk „elnezése”, a bűnözés tolerálása, a kábítószer-ek kvázi-tiltott forgalmazása, stb.

10. Sem a hagyományos szocializmusra jellemző, a valóságos folyamatokat kevésbé figyelembe vevő központi tervezés, sem pedig ennek pontosan olyan primitív antitézise, a valós folyamatok hullámain vergődő rövidtávú „profitorientáltság” nem képes megoldani a számottevő problémákat. Mind a két út a pokolba vezet.

KÖNYVISMERTETÉS

Dr. Szretykó György

Kultúra és piac

A közelmúltban érdekes könyv jelent meg Dr. Magyar–Beck István tollából. A könyv címe: „Múzsák a piacon” (Esszé a kultúráról és arról a kábítószeréről, amit kultúrának hívnak). Aula Kiadó. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 1994. 154. o.

A szerző napjaink egyik legaktuálisabb, ugyanakkor igen komoly gazdasági és politikai jelentőséggel bíró kérdésének elemzését tűzi ki céljául. A mű, ami egyébként világbanki támogatással készült, a piac és a kultúra összefüggéseit, illetve anomáliáit, egyúttal az értelmiség közgazdasági helyzetét elemzi a társadalomban. A munka teljes joggal besorolható a kultúrgazdaságtan és a gazdaságpszichológia tárgykörébe.

A szerző részletesen elemez négy kultúra koncepciót: Scitovsky Tibor elméletét, Richard Dawkins álláspontját, a kultúra információs elméletét, s végül ő maga foglalja össze a kreatológiai kultúra koncepciót. Ennek során kritikailag mutatja be a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan képviselőinek a kultúrával kapcsolatos elméleti hiányosságait.

A szerző bebizonyítja, hogy a Scitovsky Tibor kultúraelméletében összefüggés van egyfelől a bűnözés és a kábítószer-élvezet, másfelől a kultúra között. Ezt a közös nevezőt az „ingereltség élvezetében” véli megtalálni, amely Scitovsky szerint az unalom elűzésére szolgál. Ennek következtében, az ő felfogásában a kulturális aktivitás egyértelműen fogyasztói aktivitás is. Ugyanakkor a stanfordi közgazdász különbséget is tesz a kriminális cselekedetek és a kultúra között. A döntő különbséget abban látja, hogy amíg a bűnözés és a kábítószeresítés nem

igényel előzetes oktatást, a kultúrát élvezni csak egy előzetes szellemi felkészítés esetén lehetséges. A kultúra eredetét illetően Scitovsky azt hangsúlyozza, hogy a kultúrát a szabadidővel rendelkező osztályok fejlesztették ki abból a célból, hogy szabadidejük élvezetének hatékonyságát növeljék. Ezzel egyidőben elismeri a népi kultúra létezését is, amit szintén a szabadidővel hozott összefüggésbe. A szerző Scitovsky Tibor koncepciójának elemzésével kapcsolatban bebizonyítja azt, hogy ez a koncepció az USA középosztályának kultúrafelfogását jelenti, hiszen ez a réteg jutott el abba az állapotba hogy ingerszegénység fenyegeti, másrészt azt, hogy a kultúra nem bizonyos cselekedetek és produktumok önmagukért való kedvelése – mint az Alfred Marschall és nyomában Scitovsky Tibor gondolták – hanem ezen keresztül a személyiségünk épül, ill. „a kultúra élvezete éppen a kultúra e személyiségalkító hatásának a szubjektív indikátora.” (26. o.)

Richard Dawkins kultúraelméletének kritikai elemzése során a szerző arra a megállapításra jut, hogy Richard Dawkins szociobiológiai kultúra–elméletéből maga a kreativitás esett ki. A kultúra információs elméletének kritikai bemutatásakor a szerző rámutat arra, hogy egyfelől ebben a kultúra felfogásban „döntően mindazon nívumokat foglalják össze, amelyek funkciója a külső és belső emberi helyzetek rendezettségének a csökkenése” (35. o.), másfelől ennek a kultúra felfogásnak az értelmiség funkcióival való szoros összefüggésére. Végül a szerző összefoglalja a saját kultúrafelfogását, amelyet kreotológiai koncepciónak nevez, s amit bővebben már egy korábbi könyvében is kifejtett. (Magyari–Beck István: A tehetség, mint meghasonlás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.)

Különösen eredetiek és hasznosak a könyv ama fejezetei, amelyekben a szerző felvázolja az értelmiség típusait, s az egyes típusokhoz tartozó ideológiákat. Ily módon megkülönböztet: felülről támogatott értelmiségit, amelynek az elitista értelmiség ideológiája; az alulról támogatott értelmiségit, amelynek a piacról élő értelmiség ideológiája; a szervezetben dolgozó értelmiségit, s ennek ideológiáját; a független

értelmiségit, amelynek a magányos értelmiségi (ellen) ideológiája felel meg adekvát módon.

A szerző az értelmiségi lét leggyakoribb formájaként a felülről, a mecénások, vagy az állam által való támogatottságot jelöli meg. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ennek a támogatottságnak nem kis ára van, tudniillik minél nagyobb magaslatookról származik, s ezért minél nagyobb mértékű ez a támogatás, annál nagyobb mértékű lesz maga a korlátozás is. Ez utóbbinak sokféle eszköze van, illetve lehetséges. (A kimondottan politikai eszközökön túl az alkotó ember gazdaságilag is megköthető.)

A felülről támogatott értelmiségi helyzetének vizsgálata során, a szerző részletesen kitér a szóban forgó támogatás történelmi periódusainak bemutatására. Először a földtulajdonosok, illetve a nemesek mecénási szerepét elemzi, amelynek során aláhúzza, hogy „az európai kultúra évezredei... alapvetően a földbirtokosok támogató magatartásán épültek fel.” (45. o.) Amikor a vezető szerep átkerült a tőketulajdonosok kezébe, a mecénási szerep háttérbe szorult. A szerző ezt a klasszikus közgazdaságtan képviselői (elsősorban Adam Smith) álláspontjának gyakorlati érvényesülésével magyarázza. Eme koncepció szerint az értelmiségiek nem produktív munkások, a fenntartásuk a tőketulajdonos henyességének a jele. Adam Smith-nél a lakáj vált az alkotóember modelljévé. Arra a kérdésre, hogy ki tartsa el a szellemi dolgozót, nincs válasz, sem a szóban forgó szerzőnél, sem pedig a klasszikus követőinél – állapítja meg Magyar-Beck István (48. o.) Ugyanis a klasszikus közgazdaságtan csak a fizikai munkát nevezte produktívnek. Ezt a felfogást alapjaiban rendítette meg Jean Baptiste Say és Friedrich List, amikor az érték, a produktivitás és a hasznosság problémáit közelítették egymáshoz, illetve a közöttük fennálló szoros kapcsolatokra hívták fel a figyelmet. A szerző szerint a felülről támogatott értelmiséginek a legadekvátábban az elitista értelmiség ideológiája felel meg. Az élet problémái ennek az értelmiségnek a felfogása szerint abból erednek, hogy a valóság nem siet tudomást venni az örök

értékekről és igazságokról, és minduntalan letér a nekik megfelelő útról. A szerző ezt az értelmiséget kritikai értelmiségnek nevezi, mivel minden realitást az ideálmodellhez viszonyítva mérlegel. Ez a típus örökre szóló hírnév megszerzésére törekszik.

A szerző az alulról támogatott (piacról élő) értelmiségi helyzetének elemzését mikro- és makro síkon mutatja be. Nézete szerint a mikro, vagy molekuláris síkon az információ-gazdaság problémaköre terjeszkedik. Ebben a részben a szerző az információ árjellegét vázolja fel, amit a fogyasztónak kell megfizetnie. Hangsúlyozza, hogy a moláris, illetve makro szinten is bőven akadnak problémái a kultúra piaci értékesítésének, hiszen a piacról élő alkotók a minőséget le kényszerültek szállítani az átlagos vevő színvonalára. Ily módon a piac éppen az élenjárót kontraszelektálja ki és a közhelyek forgalmazóját jutalmazza. A szerző a piacositott kultúra problémáinak elemzése során rámutat arra, hogy ebben a szférában is léteznek monopolárok, ám ezek a monopolárok inkább a műgyűjtő, semmint az addigra már eltávozott alkotó zsebébe jutnak. A piacról élő értelmiség ideológiájával kapcsolatban azt bizonyítja, hogy ez az értelmiség az egyes emberek és csoportok változó szükségleteinek kielégítését tűzi a zászlajára. Magyarországon ennek az értelmiségnek a hitvallása leginkább az úgynevezett könnyű műfaj berkeiben fogalmazódott meg. Ez a típus nem törekszik örökre szóló hírnévre, hanem megelégszik időlegesen jó hangzású márkánévvel. Ennek az értelmiségi típusnak az ideológiája bemutatása során kritikai elemzés alá veszi mind George Stigler, mind pedig Joseph Schumpeter téziseit.

A szerző szerint a szervezeti értelmiség kialakulásában valószínűleg nagy szerepet játszott – többek között – a piacnak való, esetenként reménytelen kiszolgáltatottság. Érvelően bizonyítja, hogy az alkotó munka szervezetei (kutatóintézetek, tervezőirodák, filmgyárak stb.) létrejöttük első időszakaiban a bennük legjelentősebb szakembereknek számító értelmiségiek irányítása alatt álltak, amelynek során az irányítás kizárólag koncepcionális volt. Idővel azután bekövetkezett a mene-

dzser–forradalom, aminek következtében a szellemi műhelyek irányítását könyvelők és bürokraták vették át, akik az érdemi munkát végzőket másodrendű állampolgárokká fokozták le. Ezzel összefüggésben megállapítja, hogy az úgynevezett „nehéz emberek” témája egyidős a bürokratikus szervezetek színrelépésével, tudniillik ezek az emberek csak a nekik nem megfelelő körülmények között tűnnek nehéznek, vagy válnak nehezzé. A szerző kritikailag mutatja be Ayn Randnak a piacgazdaság militáns hívének tételeit a „közjóról” és a „gazdasági jogokról”. A szerző a szervezeti értelmiség ideológiáját elemezve – a modern pragmatizmus értékeit szem előtt tartva – hangsúlyozza, hogy talán sehol sem hangoztatják annyit az ún. „pozitív gondolkodás” követelményét, mint a szervezeti értelmiség köreiből, hiszen ezzel a jól hangzó ismérvvvel a kritika gondos kerülését és a készen kapott feladatok maradéktalan megoldását szeretnék elérni, vagyis az értelmiségi ember problémamegoldó tevékenységét akarják gátolni. (96. o.) Ennek következtében az az értelmiségi, aki azonosult a modern pragmatizmus által számára előírt előmunkási szereppel, önmagát belülről, mint értelmiségit számolja fel.

A szerző a független értelmiségi helyzetének bemutatását a szabadság és függetlenség kérdéseivel összefüggésben vizsgálja, hiszen ez a típus az, amelyik a legnyíltabban mondja ki, amit gondol. Éppen ezért ez a típus mindenkor az alkotott művek hitelességének (eredetiségének) a legnagyobb biztosítója. A független értelmiségi, vagy azzal a kultúraparadigmával azonosul, amelybe beleszületett, vagy pedig valamilyen másikkal, amelyre nézvést ilyen, vagy amolyan okok miatt preferenciák alakultak ki benne. „Sajátos fintora a történelemnek, hogy esetenként bizony az fog az egyik kultúra vagy civilizáció lángelméjének számítani, aki eredetileg egy másik, az előbbivel történelmi ellentétben álló kultúra, vagy civilizáció gyermeke volt” – állapítja meg a szerző. (81. o.) Ahol tehát igazi eredmények születnek, ott szuverén alkotó működik. A magányos értelmiségi (ellen) ideológiával kapcsolatban a könyv hangsúlyozza, hogy ennek a típusnak a önképében döntő szerepet a saját magáról alkotott negatív vonások ját-

szanak, ezért itt nem is ideológiával, hanem ellenideológiával állunk szemben. Az ellenideológia pedig belülről felosztható aszerint, hogy melyik függőségi típus nevében utasítja el a kreatív tevékenység kötetlenségét. Ezen ellenideológiákban azonban van egy közös vonás, nevezetesen az, hogy szerintük minden jobb, mint az alkotói szuverenitás. A szerző részletesen elemzi az egyes ellenideológiákat, a független értelmiségi nézőpontjából. Így pl. a szakirodalomban az állami mecenatúráról esik a legtöbb olyan pozitív nyilatkozat, amelynek a nevében jól el lehet ítélni a rakoncátlankodó magányos alkotót, hiszen az állam a lojális gondolkodót preferálja. A magányos alkotók piaci szempontú megítélésekor a vélemény-nyilvánítók a független értelmiségi szűkségtelen voltával érvelnek. A magányos gondolkodónak a szervezetek irányából érkező bírálatai elsősorban a csapatmunka előnyeivel érvelnek, amivel a független értelmiségi saját maga nem tud lépést tartani.

A szerző empirikus vizsgálatok alapján arra a következtetésre jut, hogy a jól forgalmazható kultúrtermékek az alacsonyabb színvonalú munkákból kerülnek ki, míg a színvonalasabb művek gyenge gazdasági eredményt produkálnak. Ily módon, az alacsony színvonalú művek és a populáris művek kategóriája egybeesik. Ezzel a problémával kapcsolatban a szerző két kérdésre keres választ: Vajon a két eltérő színvonalú kultúrtermék-típus kínálata miért lenne azonos annak ellenére, hogy a magasabb színvonalú kultúrtermékek iránti kereslet jóval kisebb, mint az alacsonyabb színvonalú kultúrtermékek iránti kereslet? Vajon a nagyközönség miért érdeklődik jobban a jelentéktelenebb művek iránt?

E kérdések megválaszolása céljából előbb a minőség problémáját vizsgálja meg. Ennek során részletesen felvázolja a műfaji, vagy szakmai szempontot, továbbá azt a kritériumot, amely arra kérdez rá, hogy egy adott mű milyen mértékig felel meg egy adott kultúra, vagy civilizáció alapvető paradigmáinak. (Ez utóbbin belül a vallási, nemzeti és etnikai felosztás elvét is alkalmazza). A műfaji és a kulturális keretek mellett a harmadik lehetőség gazdasági természetű. A szerző

szerint az említett érték–megközelítések komoly konfliktusokba is kerülhetnek egymással.

A magas színvonalú kulturális és civilizatórikus teljesítmények elbírálásával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az korántsem támaszkodhat kizárólag a kulturális és civilizatórikus paradigmákra és a belőlük származtatható kritériumokra. A kultúrjavakra nézve a használati értékeket kell elfogadnunk meghatározóknak. Erről a következőket írja: „Nézeteink szerint a kultúrjavak minősége azzal a mértékkel azonosítható, illetve abban a mértékben lelhető fel, amelyben ezek kielégítik emberi mivoltunkra jellemző szükségleteinket és segítenek megoldani azokat a problémáinkat is, amelyek ezekből a szükségletekből származnak”. (119. o.) Tehát a kultúrjavak létező és aktuális szükségletet elégítenek ki, valamint a belőlük fakadó problémákat oldják meg. És a kielégítés és a megoldás színvonala adja a kultúrjavak színvonalát.

A kultúrjavak termelésének kérdéseit elemezve, a szerző arra a megállapításra jut, hogy az alkotó ember az alkotással a saját személyiségét is építi. Ily módon a magas színvonalú kultúra kínálata azért nagyobb annál, mint amit a kereslete és ennél fogva bármilyen eredetű finanszírozása alapján jósolhatnánk, mert létezik vele kapcsolatban egy rejtett kereslet és rejtett szükségletkielégítő jutalom magának az alkotónak a részéről, illetve a részére. A kultúrjavak fogyasztásának elemzése során bírálja azt az álláspontot, amely ezt csupán passzív élvezetnek nevezi. Ezzel szemben bebizonyítja, hogy ez egy nagyon aktív pszichológiai folyamat, amelynek révén a külső személyiségen kívüli erőforrások, belső személyiségen belüli erőforrásokká válnak. Ezt a folyamatot reprodukív alkotásnak nevezi, amelynek során a fogyasztó, mintegy újrateremti a művet.

A szerző a magas színvonalú és az alacsony színvonalú kulturális termékek megkülönböztetése céljából egy fantázia gondolat–skálát is felvázol. Ezt a skálát középen egy zérus pont osztja ketté, amelytől fel-

felé a személyiséget építő művek és értékek helyezkednek el, lefelé viszont azok az értékek találhatóak, amelyek a személyiség rombolását jelző hatásokat tükrözik. Ebből kiindulva a minőségi munkák e fantázia-skála zéruspontja fölött találnak helyet maguknak, a rossz minőségű tákolmányok viszont a zérusponttól lefelé fordulnak el.

Az alacsony színvonalú kultúra vizsgálata eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy a XX. század nem kevés joggal nevezhetné magát a pocsék fércművek századának is. Ennek bizonyítására egy sor példát hoz fel a művészetek és a tudományos élet területéről.

A kortárs művészet eljárásainak mélyreható vizsgálata eredményeként egy új kifejezést, a fekete esztétika fogalmát alkotja meg. Megítélése szerint a fekete esztétikának nevezhető eljárások körébe a valós problémáink elnyomását, elfojtását biztosító olyan fogások tartoznak, amelyek többnyire a problémák megoldottságát, könnyű megoldhatóságát, vagy először irreális problémák létezését tételezve terelik el a valóságról a nagyközönség figyelmét. (128. o.) Leginkább a film rendelkezik a valóságtól való elrugaszkodás leghatékonyabb eszközeivel.

A szerző a rossz minőségű kultúrtermékek szinonimájaként vezeti be a „nem vegyi eredetű, szellemi kábítószer” fogalmát. Mindazon művek, amelyek a fent említett fantázia-skála zéruspontján, illetve attól lefelé helyezkednek el „nem vegyi eredetű, szellemi kábítószer”. Ezek, ha a művészettel tartanak fenn némi hasonlóságot, a fekete esztétika eszközeivel készülnek. Ezzel kapcsolatban a szerző a következő kérdésre keresi a választ: minek köszönhetően olyan magas a nem vegyi eredetű, szellemi kábítószer iránti kereslet?

Arra a megállapításra jut, hogy a problémákkal túlterhelt közönség igyekszik minél távolabb menekülni a problémáitól, akár még a kábítószer használat útján is. Mivel a vegyi eredetű kábítószer a törvény tiltja, ezért a nagyközönség figyelme egyre inkább a csöppet sem ártalmatlanabb, nem vegyi eredetű, szellemi kábítószer felé fog fordulni. Ugyanakkor azok az emberek, akik elkezdik kerülni a valós problémá-

ik megoldását, egyúttal az erre vonatkozó képességeiket is elsorvasztják. Mivel azonban az ember eredendően probléma-lényegű, problémáinak elfojtásával a saját lényegét próbálja hatályon kívül helyezni. Tulajdonképpen a problémáit elfojtó személyiség egyúttal amorális személyiség is. A könyv érvelően bizonyítja, hogy a XX. században az emberi szellemet és az emberi moralitást felfaló sárkány bölcsője az úgynevezett könnyű műfajok köre volt.

Ezzel párhuzamosan felmerül egy másik kérdés: kinek, illetve kiknek áll érdekében a nem vegyi eredetű, szellemi drogok termelése és forgalmazása? A szerző szerint a demokráciában elvileg mi szabadok vagyunk, ám a hatalomra éhesek minden korban és minden helyen megtalálható klubja a demokráciákban is rálel azokra az eszközökre, amelyekkel csökkenteni képes az emberek szabadságát. Az említett kör ugyanis döntési kompetenciánkat igyekszik csökkenteni, és abban az irányban befolyásolni bennünket, ami neki előnyös. Ezt demagógiának hívják és gyakorlóit demagógoknak. A modern államokban a demagógia kifinomultabb eszközökkel rendelkezik, mint a korábbi korokban, ám lényege ugyanaz: „az emberi döntések manipulatív eszközökkel foganatosított befolyásolása”. (133. o.)

Nagyon érdekesek azok a részek, amelyekben a szerző a modern demagógia programlépéseit elemzi. Az első lépés a személyiség problématudatának a kiürítése, vagyis az „agymosás”. Ha valaki nincs tisztában az őt körülvevő problémákkal, akkor arra sem képes, hogy értékelje a különböző javaslatokat. A modern demagógia másik lépése már a zsumnalisztika ama fajtájába tartozik, amely a nagyközönség politikai befolyásolására szakosította magát. Általános vonása az, hogy kerüli a tények ismertetését, illetve ha mégis ismerteti azokat, akkor tendenciózusan jár el és egyenesen szemléletet, beállítódást akar formálni. A pszichológiai terrorizmus eszközeivel él, amelynek lényege a címkézés: „Ha ezt és ezt gondolod, mondd, teszed stb., akkor ilyen és ilyen elvetendő kategóriába eső személy vagy. Az újságolvasót ezen esetekben a kérdéses kategóriákba való tartozás félelme tereli el eredeti

nézeteitől és hajtja egy (másik) szellemi karámba.” (134. o.) A könyv érvelően bizonyítja, hogy a személyiség belső ürességének ama fenntartása, amely a kábítószer–kultúra funkciója, napjainkra már teológiai kifejezést is nyert az úgynevezett sátánizmusban.

A szerző a nem vegyi eredetű szellemi kábítószernek főbb fajtái közé – a vegyi kábítószer analógiájára – a nyugtatókat és az izgatószeret sorolja be. A nyugtatók a valóságot igyekeznek problémamentesnek, vagy legalábbis könnyen megoldható problémákkal jellemezhetőnek feltüntetni. A problémamentes valóság illúziójára éppen úgy rá lehet szokni, mint a nyugtatószerekre. Hiszen annak az embernek, aki sokat etette magát, vagy akit sokat etettek az efféle illúziókkal, alaposan megromlik a problémamegoldó készsége és képessége, s egy idő után képtelenné válik arra, hogy szembenézzen a valósággal. Ezért aztán újabb szellemi nyugtatókhoz folyamodik, nehogy észrevegye azt, ami körülötte zajlik, s ettől mégjobban sérül az a készsége és képessége, hogy valódi problémákat oldjon meg. Hasonló módon, szellemi nyugtatókkal passzívvá lehet tenni a népet is. A nyugtató egyik típusának volt az egyik felfedezője és termelője az operett.

Az izgatószernek is elterelnek a realitás nehézségeitől, csak hogy a módszerük jóval ravaszabb, mint a nyugtatóké. Ugyanis nem festik át a környezetünket rózsaszínűre, hanem ellenkezőleg, vad és kemény világot varázsolnak elénk. E nem vegyi eredetű, szellemi drog a származás szempontjából az angol nyelvű szépirodalom nevezetes bűnügyi történetéig nyúlik vissza, vagy még messzebb, az ókori Róma vérszágú cirkuszáig. Ma is a krimi és a horror a kábítószernek listavezetői. De a drogoknak ebbe a körébe tartozik némely rock is.

A szerző – a témával kapcsolatos kutatások alapján – arra a megállapításra jut, hogy egy-egy krimi, vagy horror film bemutatása után a bűnözési arány megugrik. Vagyis ezek a filmek lényegében a bűnözés reklámozásának a funkcióit töltik be. Ha pedig ez így van, akkor egy

idő után a való élet is növekvő mértékben a bűnözés szabályaihoz fog igazodni, és e szabályok szerint fog bonyolódni.

Az utolsó fejezetben a szerző röviden és tömören összefoglalja javaslatait a könyvben felvetett problémák megoldására. A javasolt megoldások tartalmilag mind arra irányulnak, hogy a kultúra területén is kiterjesszük a minőségi kultúra gyakorlatát.

A magas színvonalú kultúrtermékek kínálati oldalán az egyik megoldás az lehet, hogy olcsóbb áron kínáljuk a színvonalas műveket. Ehhez az alkotóknak olyan mértékű „piac mögötti” kompenzációjára van szükség, amely lehetővé teszi számukra, munkájuk olcsóbb értékesítését magán a piacon. Ennek eszközei lehetnek: a mecenatúra, az államok és kormányok pénzügyi támogatása, az alapítványok stb.

A magas színvonalú kultúra keresletének befolyásolására két módot jelöl meg. Az egyikben az emberek jövedelmét növelnénk, különösen azokat, akikről tudni lehet, hogy ilyen szintű kultúrtermékeket fogyasztanak. Továbbá ez a kereslet a kulturális igény szint általános növelésével is fokozható. A másik lehetőség az emberek igény szintjének a csökkentésében áll. Ha ugyanis valaki minden vonatkozásban szerényre szabja az igényeit, akkor még akár kevesebb jövedelem mellett is hamarabb lép a magasabb rendű szükségletek nivójára.

A nem vegyi eredetű szellemi kábítószer fogyasztás visszaszorítása érdekében hangsúlyozza, hogy a kínálati oldalon emelni kell ezeknek a szereknek az árát. Ezzel párhuzamosan javasolja a szórakoztatóipar megadóztatását. Ezt a következőképpen indokolja: „... mivel a merő szórakoztatóipar termékeinek a zöme jelentős pszichológiai károkat okozhat és okoz is, a személyiség belső lélektani „elszennyződését” idézve elő, a szórakoztató ipar termékeiért a piacon kapott magas bevételeket meg kell adóztatni. Nem is annyira a büntetés céljából, mint inkább azért, hogy legyen pénz a károknak, a személyiség belső „elszennyződésének” a kompenzációjára”. (153. o.) Továbbá a szórakoztató ipar termékeire kivetett adókból a minőségi kultúrát lenne cél-

szerű szubvencionálni. A szerző szerint a XX. század társadalmainak jelentős részét lassan már egészükben narkotizált társadalmaknak nevezhetjük. Ennek fenntartásához pedig nyíltan és látenszen funkcionáló gazdasági és pénzügyi érdekek (pl. banktőke stb.) fűződnek.

A nem vegyi eredetű, szellemi drogok keresletének csökkentése oktatás útján is elérhető, azon belül is a kreatív problémamegoldás megtanításával. Az oktatás azonban egyre inkább a politika központi kérdésévé válik, ugyanis az emberi agyak programozása, főleg az iskolapadokban történik. Ezért az igazán stratégiai humanista érdekek sok helyen szóhoz sem juthatnak a hatalmi másodszándékoktól úzótt oktatáspolitikai nemzetközi légkörében.

Sajnos a könyvnek a terápiái része (a 6. fejezet) kissé rövidre sikerült. Ám ennek a problémakörnek a részletes feldolgozása, illetve a stratégiai terv minden egyes elemének és várható hatásainak felvázolása már egy újabb kötet kutatási tárgyát képezhetné.

Összegzésképpen megállapítható, hogy ez a könyv tartalmilag és formailag egyaránt nagyon eredeti és színvonalas.

Az 1994 évi tartalomjegyzék

GAZDASÁG

Csete László: Szövetkezetek-e a mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon?	5	29-48
Fecske Mihály: A magyar mezőgazdaság.....	2-3	82-99
Frigyesi Veronika: Biotechnológia az Egyesült Államokban.....	2-3	100-124
Gidai Erzsébet: A gazdaságirányítás alternatív útjai és nemzetközi feltételei	2-3	5-34
Gidai Erzsébet: A magyar eladósodási folyamat jellemzői és kiváltó okai.....	4	5-25
Kiss Viktor: Az off-shore cégek térhódítása Magyarországon és hatásuk a gazdasági élet szereplőire.....	5	49-64
Kovács Géza: Növekedés és modernizáció	1	51-58
Kozma Ferenc: Külgazdasági prognózisok stratégiai felhasználása.....	1	22-35
Kozma Ferenc: A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében.....	2-3	35-81
Mázsár Péter: Piaci lehetőségek és korlátok az egészségügy finanszírozásában I.....	5	65-87
Mázsár Péter: Piaci lehetőségek és korlátok az egészségügy finanszírozásában II	6	37-62
Romány Pál: Szociálpolitika, jövedelempolitika- agrárirányítás.....	4	39-46
Romány Pál: Átalakuló mezőgazdaság – megváltozó agrártársadalom	5	5-28
Sárkány Pál: A mai magyar agrártársadalom polgárosodásának körülményei	4	26-38
Süveges Márta: A szövetkezetek helye és perspektívái az Európai Közösségben a közösségi intézmények döntései tükrében.....	6	5-36
Szabó-Pelsőczy Miklós: A magyar és globális gazdaságpolitika új kilátásai	1	5-21

Szira Tamás: Az ezredvég uralkodó eszméinek hatása a gazdaságpolitikára.....	4	47-85
Tóth László: A szubregionális európai agrár munkamegosztás és a mezőgazdaság jövője.....	1	36-50

TÁRSADALOM

Adalékok a Társadalmi-Gazdasági Megállapodás és az állami költségvetés vitájához egy szakszervezetpolitikai stratégia jegyében.....	6	63-87
Gazdag László: A kultúrák szerepe az európai innovációban.....	5	88-104
Gergely András: Önszervező társadalom? (Igazgatási és területi érdek).....	2-3	142-151
Hantó Zsuzsa: A kulákkérdés a pártapparátus és az ÁVH anyagainak tükrében II:.....	1	89-115

POLITOLÓGIA

Mátés Károly: 1956 tegnap, ma és holnap.	2-3	125-141
Prugberger Tamás: Kormányzati esélyek és veszélyek az 1994. évi választásokat követően.....	4	86-99
Tálas Barna: A valódi nemzeti érdekeken alapuló, reális külpolitika alapelvei.....	1	59-88

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

„A Közép-Európa, mint perspektíva” c. konferencia átlásfoglalása.....	2-3	232-235
Alaa Aldin Said Essa: What is a small enterprise?.....	1	138-143
Arday Lajos: Kisebbségek és biztonság Közép-Kelet-Európában.....	6	88-119
Balázs Judit: A kelet-európai biztonság jövőbeli dimenziói.....	1	130-137
Balázs Judit: Gazdasági biztonság – közép-kelet-európai dilemmák.....	2-3	208-219

Balázs Judit: A történelem vége vagy új szakasza?.....	4	116-138
Balázs Judit: Környezetvédelem és közös biztonság a mediterrán régióban	5	105-115
Beszteri Béla: Merre tart a világ az államszocializmus összeomlása után?.....	4	100-115
Franz Kerner: Umweltmärkte.....	5	139-170
Franz Kerner: Umweltrelevante nach Segmenten	6	120-159
Kiss Gyula: Ipari modernizáció és néhány tanulsága a 80-as évek Franciaországában	4	161-175
Krizsán László: Korai regionalizációs folyamatok és tendenciák történelmi-társadalmi elemei Afrikában a XIX. században.....	5	116-138
Magyari-Beck István: Lehetséges-e egy „harmadik út” Magyarországon (és Közép-Európában)?	1	116-129
Magyari-Beck István: Közép-Európa, mint perspektíva. 2-3	2-3	220-231
Mihalik István: Játékelméletért Nobel-díj.....	6	160-168
Neszmélyi György: Mi tette a Koreai Köztársaságot „kis tigrissé”?	4	139-160
Prugberger Tamás: A közép-európai országok nemzeti-ségi és emberjogi problémáinak kezelése	2-3	193-207
Tóth László: Közép-Európa, mint regionális probléma..	2-3	152-192

VITA

Bognár István: Hozzászólás Dr. Gazdag László: „Ketyeg az adósságbomba!” c. eszmefuttatásához.....	1	144-146
Bognár István: Kell-e nekünk Atomerőmű?	5	179-187
Fekete Dezső: Tőprengések.....	2-3	245-255
Hámor Tamás: Gazdaságpszichológiai megfigyelések a zsarnai piacról.....	1	147-153
Szabó Iván: Az állam gazdasági szerepe Hayek munkásságában.....	5	171-178
Zsilka János: Gondolatok az egyetemi reformról.....	2-3	236-244

KÖNYVSZEMLE

- Neszmélyi György: A Koreai Köztársaság modernizációs sajátosságai..... 6 ... 169-180
Szretykó György: Kereslet a biztonság iránt..... 2-3 ... 256-263

EGYÉB

- Az 1993. évi tartalomjegyzék..... 1 ... 154-156

Összeállította: dr. Szretykó György

A szedés a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézetben készült.
A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Kocsis Gábor munkája.
A nyomtatás 1995. márciusában készült